प्रवेश सं० ४८९८९ विषयः वेद क्रम सं० ३४

नाम ऋग्वेद प्रातिशाख्यम् अरहत पार्षद् कारिका ग्रन्थकार

पत्र सं० १-१८३ (त्रुटित)

श्लोक सं० अक्षर सं० (पंक्तौ) ३८ पंक्ति सं० (पृष्ठे)

आकारः ८.८ X ४.३. लिपिः दे. ना. आधारः ॰३७॰

वि० विवरणम्

602143

पी० एस० यू० पी०—७७ एस० सी० ई०—१६५१—५० ०००

प्रातिशाख्य

अ. ७८१२

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गन्धागमन [illegible] मातिका (ग)

सं. ३०६९

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ताताष्यपाठनाथ्य३

इ॰सा श्रीगणेशाय नमः ...ायनमः सूत्रभाष्यकृतः सर्वान् प्रणम्य शिरसा मुनीन् शौनकं च
१ विशेषेण येनेदं ... नम्। तथा हि तेन कृताः सर्वान् ऋषीन् सूत्रयता स सन्तथा। तेषां प्रसादा
देतेषां स्वरा ... (भा)। लेष्य दोषनिवृत्त्यर्थं विस्तरार्थं च किंचित् विवृणूदाहरणार्थं च
सोऽप्यते सम ... ष्पाख्यमापने यत्कितएव प्रदिष्टं तु मे लब्ध्वा कामम हं तेभ्यो प्रमेयं पा ग॰छं॰पं॰४
पो॰स्य॰५ रमीक्षितमूर्च ... वसात् पूर्वं वत्सानां कुलवृद्धिमता यस्मि द्विजवरा ज्ञाता बहुश्रुताः पार
गोत्रमाः। देवस ... ज्ञातस्तस्मिन् ज्ञातो महामतिः। सर्वैः पारषदे श्रेष्ठ सुनन्तस्य हात्मनः। नाम्ना छ॰३
तु विष्णुषीपैस्तु त्रि ... तैः। मित्रः सकुमार इति ख्यातो तेने यं योजि ... संततिमापार्षदेषु यः। ...
परिगृह्य तु विप्रेन्द्राः सुप्रसन्ना इमां मम मानोपायदर्शकं स्पात्तं नु कृतप्रयत्नतां मुख्याख्यावतारं १

६१ ता२

षोयेस्कशिर्दितैः॥२

पं॰१ पं॰

संबंधविषयं च प्रयोजनं तात्पर्यार्थं सर्वेषां ख्यामिति विज्ञानुशासन... तस्मादादौ तावच्छाखावतार उच्यते॥
शौनको गृहपतिर्वै नैमिषीये सत्रशिक्षिते। दीक्षासु चोदितः प्राह सत्रे तत्र ... याहिके इति शाखाव
तारस्सरंति। अयमर्थः। उच्यते इह हि द्विजानां वेदाभ्यासः सकलपुरुषार्थसिद्धिः कारणमिति हि वै
दिकाः सिद्धान्तः। सर्व ... र्थार्थश्चतुर्विधः। धर्मार्थकाममोक्षा इति। तदनुत्तमसिद्धिविधाने यथा पाव
मानना माने दिष्वह ... कादिषु। वेदाभ्यासो हि पंचधा विहितः। अध्ययनं विचारो भ्यसनं तपो
ध्यापनमिति। यथा ... स्मर्यते। वेदस्वीकरणं पूर्वं विचारो भ्यसनं तपः। तदानं चैव शिष्येभ्यो वेदाभ्या
सो हि पंचधा इति। जद ... ति। एकाक्षो तादह्नि। नो निषादे दित्यादिश्च नाध्ययनं अभ्यासार्थे दूता
हाग्निमित्य भ्यसनं प्रयोगः। अथ तु मध्यमामिति तपादि। अध्यापने पारायणं वर्न्ये तत्र सर्वा रीत्या व
मादिना। तस्मादधीत वेदस्य हि सतिसामर्थ्ये संपूर्णफलेच्छया ... रात्सावसरः प्राप्तः। संबविवा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प. द. जनयतिपोषतिवा।तथावयासः॥सर्गादौब्रह्मणोवेदामुखेभ्यश्चविनिर्गताः।तत्रैकत्वलयंयांतिप्रलयेसमुपस्थिते इति।तं वेदनिधिं।पद्मगर्भंपद्मगर्भादुत्पन्नः।तथावाविष्णोर्नाभिपद्मेनाभेःपद्मंसमुच्छितं।तस्मिन्ब्रह्मा उत्पन्नस्तेन दृष्टंस्वयं चावरमिति।तंपद्मगर्भंपरमेष्ठिएवदेवानांपरमः।अन्येदेवा
३ अवमाइत्यर्थः।तंपरमेतत्रो विशेषणार्थः।आदिदेवमितिसएवहिआदावुत्पन्नः।पश्चादन्येदेवाइति देवोदानाद्वादीपनाद्युतिः नाभवतीतिवात्तमेवंगुणविशिष्टंब्रह्माणमवराख्यं प्रणम्य प्रणामंकृत्वाप्रकर्षेणानमनं प्रणामनेन मःस्कारकृत्वेत्यर्थः॥ततःकिंकृतवानित्यपेक्षायामाहशौनकइति। एं ५
अवइतिपरिमिताक्षरपादार्द्धर्चविहिता मंत्राः॥तथाचोक्तं।यःकश्चित्पादवान्मंत्रेयुक्तश्चाक्षरसंपदा॥ स्वरयुक्तोवदत्येवतान्वेपरिजानत इति।लक्षणंचस्वरवर्णाक्षरमात्रा वृत्तितो।तदुक्तं।स्वरोवर्णोक्षरं मात्रा इति।आहाब्रवीतिवदति।उवाचपतीत्यर्थः।शौनकःआचार्योभगवान्शुनकस्यापत्यंशौनकः। ३

नामग्रहणंस्मरणार्थं॥यावदस्मिंल्लोकेषुपुत्रपुष्पःपुण्येनकर्मणाख्यापतेतावदयंस्वर्गेलोकेवसतीतिश्रुतिः तथाचोक्तं दिवंस्पृशतिवभूमिंचदःपुण्यस्यकर्मणः।यावत्सशब्दोभवतितावत्पुरुषउच्यते इति।यथामाहिदासएतरेयआहेति।यथावमनुराहप्रजापतिःसर्वांलक्षणमाहेतीयमावार्यस्यप्रतिज्ञाअन्तर्धयदुच्यतेसंहितापरप्रकृतिरित्येवमादितःसर्वंसर्वांलक्षणमितिवेदितव्यं।यथाअध्यायेयप्रभृतीन्याहवैतानिकानियथावग रहस्यामइतिप्रतिज्ञांकरोति।तथासर्वत्रवेदितव्यं।एवंआद्यादौनमस्कारं प्रतिज्ञांचकृत्वाशास्त्रप्रयोजनमाह।मांडूकेयसंहिता।मित्यादि।तथाचसर्वस्येवहिशास्त्रस्य कर्मणो वापिकस्यचित्।या प्रयोजनंनोक्तंतावत्केनपरह्यतांइतिमांडूकेयआचार्योभगवेसंहितांद्यावापृथि
फि २ व्योःसंहितांवायुमाहपृथवी।ता   यौतथाचश्रुतिः।अथातःसंहितायाउपनिषत्पृथिवीपूर्वरूपंवायुः पासनस्य र
संहितेतिमांडूकेयइति।तथातयोरेवद्यावापृथिव्योःआकाशं हितां अस्यांमां अ्योनामावार्य
वीरूपं द्यौरुत्तररूपं २

Indira Gandhi National Centre for the Arts

विपरिहारः।अपरिहारंमत्वाअपरित्यक्तोवायुराकाशातत्वेसतिअध्या२

इच्छतिवत्राद्याद्यपुंवासमानतांसमानेतुल्पेएतेसंहितेच्छनिलेवांचुरेवायंतवाआग त्यपुत्रंविपरिहारंदत्तवान्त
प.४ देवतान्यइति।विविपरिहार्यतम्क्लृप्तोम्पूरवीःअध्यात्मविषयेरूपिःकुत्सनाशाणांसंहिताशूरवीरोनामावार्पस्य
चं.२ स्यमुतश्चविवदतिवि।...कुरुतोवानसयोरानुपूर्व्यक्रमेकथंअध्या...वाकपूर्वरूपमनउत्तररूपंप्राणाःसंहि
तत्येकः।अपरस्तद्विपरीतमाहामनःपूर्वरूपंवागुत्तररूपमिति।एवमथातःसंहितायाउपनिषदित्यस्यार्थः
सूचितः।तस्यप्रयो...केनवस्मति।पूर्वमक्षरंपूर्वरूपमुत्तरमुत्तररूपंपोवकाशःपूर्वरूपोत्तररूपेचांतरेण
मासंहितेति।तत्रपृथिव्यांद्यौस्थिहरिःफलंतत्फलप्राप्त्यादितिवक्ष्यतिवासस‌एवमेतांसंवेदेति।अथ
दानींसंहितापदक्रमस्वरूपमाहासंधेःपार्ष्योःनिर्भुजंसंहिताध्ययनमुच्यते।।संधिविवर्तनंहृयोःपद पम ४
पोरन्तरयोर्वासंधिर्माध्यमचकाशौतरमिपनर्थातरंतस्यसधिर्विवर्तनं।अविच्छेदार्थमेतन्निर्भुजंव
दंति।आवार्यपाठकाः।द्विविधाहिसंहिताअक्षरसंहितावपदसंहितावा।अत्राक्षरग्रहणामुपलक्षणांव

ध्या२ निर्भुजं१

र्णयंतिसंधिविवक्षानुकंतानिकेवित्यरंतिक्षर्थक्रमएवानौदाहृतेवारणांशुद्धेद्वेअक्षरेपदेवासंधिमकुर्वताउच्चा
रणंअभिहरणां।नक्षत्र...प्रतृणं...पदाध्ययनमुच्यते।उभयव्यासांसंहिताचपदंचके।नेर्भिहाउभयमुत्तरे
पं.२ णक्रमाध्ययनेनउभंध्यासांस्थितंवेदितव्यंपद्छसंधिविवर्तपति।तन्निर्भुजस्वरूपनमथपशुद्धेअत्तरेअ
भिव्याहरतितत्रक्षसस्वरूपं।अग्रउएवोभयमंतरेणोमयव्याप्तंभवतीति।उभयमंतरेणोमयंव्याप्तम
ग्रेइति।केवित्पठंतिसएवार्थः।अग्रेपप्रथममेवकुमातंअनेनव्याप्तंभवतीतिवेतितव्यातथापरेकामाअन्न प (।
नाकाभयाव्याः।पर...मायउक्षाअन्नकामेनाकामोस्वर्गकामइत्यर्थः।उभयकामंअत्रकामस्वर्गकाम
तथाबोक्तंअत्राघुस्मोनिर्भुजंबूयात्स्वर्गकामप्रवृत्तमुभयकामउमयमंतरेणेति।एतस्सैर्वनुविते
यमितिवाक्याशेषः।प्रा...कारेपथ्यलंणाकारेतद्भावितंदंप्राणास्यपर्करइतिसंज्ञापकास्प्राणआत्मेति
श्रुतिः।मबलांसप्राणांहितांवेदापुष्पमितिविधानाबलंणाकारःणकारेणाहिबलवतीसंहितावायो

स ॐ ब२

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प ठि. हिंप्राणस्य बलवत्त्वं कार्यस्पष्टंकरणं [illegible]कारः प्राणाख्यमा तथा वोक्तं पञ्चप्राणाः सप्राणा इति तथा णकारा
५ त्वेन बलेन बलवती [illegible] ति। णकार अस्पर्शा स्पष्टंकरणं कर्तव्यमित्यर्थः। तथा चोक्तं। तस्यैव एतस्यै
संहिताये णकारो व भवका रः प्राणाख्यमा सयोहेतौ णकारवका ग वनु संहितमत्त्वो वेदसबलो सप्राणा
संहितो वेदा युष्य [illegible] विद्यादिति। तथाबोपद्वयमनुसंहितम वोधी महोपञ्चमाडूकेषीप [illegible] मध्या
यंप्रजूमदूति मांडूकेयाधमिति कथमित्युच्यते। अथव मंत्रूमो निर्भुजवक्त्रा इति हस्मा हदृत्वो मांडूकेयः।
पूर्वमेवाक्षरं पूर्वरूपं उत्तरं उत्तररूपं पोवकाशः पूर्वरूपोत्तररूपे अन्तरेण येन संधिं विवर्तयति येन स्वरा:
स्वरं विजानाति येन मात्रामात्रां विजानाते सा संहितेति सयएवमेतां संहितां वेदसंधीयते प्रजया पशुभिर्यशसा ऌप
मा ब्रह्मवर्चसेन स्वर्गेण लोकेन सर्वमायुरेतीति प्रशंसा वा [illegible] ख्याणपोर्ध्वश्च होमः परस्परं। तच्चवितंयं। वा ५
विप्राणोहृ पतेप्राणो वो विघ्नूयंते। तथा वोक्तं। तच्चैतद्धीते वा भाषते वा वावित दाप्राणोभवति वा ऊर्द्ध्वं

प्राणेरे [illegible] अथ यत्रूष्मी वा भवति स्वपिति वा प्राणेनदा वास्य वति प्राणस्तदा वावं रेढि। तथा वा १२
किमर्थीवचः महोवा महोकिमर्थश्च पंयुक्त्याः महोवाविहिप्राणस्तुह मः प्राणो वा वावं पोहेवप्रभवस्त एवाप्ययन्ति
एवं संहितोथ निवदियोर्थस एवावाप्यण प्रदर्शितं मितूति विता धनोर्था। तस्य किलतत्सथो तु नं वेदयोर्यो मिहि
तः सएवधात्वेप तिवद् इति ज्ञापनार्थं वा यथा भाष्यवउदाहरतीति यथा वा यथावेयप्रभतीन्या हा विता निका
नीति। पथाश्रु लोउपूर्व्यंत द्वियाय थोक्तं लोकवेदयोः इति क्यामिति वेत्यायुच्यते वैदिककर्मानुष्ठानानुरु
षस्य विश्वेयमाथ्यं फल [illegible] मेति एषो वैदिकः सिद्धांतः। तत्र विध्यर्थवादाः स्तूयंते निंद्यप्रशंसा एछ्यख्या तास्मा
रामीत्तं संप्रश्नंसंरापा इति उक्तं। विधिनिंदाप्रशंसा वदत्स्वमाख्याता मित्यपि। आस्ता स्वाभीत्तं संप्रणो
आस्तणो सत्र यूपदा [illegible] पाकेवलैर्वेदवाक्यैर्नशक्यते ज्ञातुंविक्षिप्तवाद्देदवाक्यानां गूढार्थत्वाच्च अतः
: कविभिराचार्यैर्वेदार्थकुशलैर्वेदार्थव्याख्यानिः कृष्यकर्मार्थप्रवोधानि इमानि विधास्थानानि प्रवर्तितानि
खाव१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नाम २ क्षैः स २

शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छंदो ज्योतिषं धर्मशास्त्रं पुराणं न्यायविस्तरो मीमांसादीनि कानि पुनः प्रयोज
६ नानि विद्यास्थानानां प्र... नां अत आह शिक्षा स्वरवर्णोच्चारणोपदेशकं शास्त्रं कल्पो वेदविहितानां कर्मणा
मानुपूर्व्येण कल्पनाशास्त्रं व्याकरणं वर्णाद्यर्थव्युत्पत्तिकरं शास्त्रं निरुक्तं पदविभागमंत्रार्थदेवतानिरू
पणार्थं शास्त्रं छंदो गाय... आदीनां छंदसां ज्ञानशास्त्रं ज्योतिषं कालपरिज्ञापनार्थं शास्त्रं धर्मशास्त्रमाचा
रोपदेशकं शास्त्रं पुराणं स्थित्युत्पत्तिप्रलयादि सूचकं शास्त्रं न्यायविस्तरो प्रमाणैरर्थपरीक्षणं करोति
शास्त्रं मीमांसा वेदवाक्यार्थविचारणीयशास्त्रं इत्येवमादीनि प्रयोजनानि विद्यास्थानानां अत आचार्यो
भगवान् शौनको वेदार्थवित् सुहृद्भावात् ... लोभ्यो ऽर्थवादानुक्त्वा विधिं समाह स्वपुरुषहितार्थमन्वे गम
दस्य शिक्षाशास्त्रं कृतवानिति प्रदर्शनार्थं वर्णयति अन्यथा वेदार्थं न शक्यते ज्ञातुं तथा चोक्तं न प्रत्य ६
क्षमन्त्रयोरस्ति मंत्र इति यथा च योगेन दाक्षिण्येन द... मेन बुध्या बाहुश्रुत्येन तपसा तियोत इति प्रसमा

श्राम लं मात्रत्वं तथा भयं श्वासनादत्वं श्वासोघोषाणामित्येवमादि ६

इ ह्रस्वपिंतं इदानी प्रकृत्य उच्यते गुणमयं वर्णानां गुणत्वं बाधिकं हि यथा गुणानां दीर्घाणीत्येवमादि तथा
साम्यं समर्थत्वमित्यर्थः ह्रस्वत्वं दीर्घत्वं प्लुतत्वं लोपश्च आगमश्च विकारश्च वर्णानां लोपो यथा येविकं मते
न स्थूभीणानिति आगमश्च कृतो घसमिति विकारः प्रथुमायातमिति प्रकृतिः प्रकृत्येति करणाये
प्रगृह्यादिति यथा ओ ओ ... इन्द्राग्नी अपादिपमिति विक्रमः विक्रान्तः प्राकृतो प्रवर्णित... यो प्र
... अगच्छः त्वनमानः क्रमश्च वेदितव्यः यथा स रोतु त्वीरे पाहित इति द्विवर्णता यथा आ
प्र इ स परावतः ... रितचं उदात्तत्वं नीचत्वं अनुदात्तत्वमित्यर्थः यथा उदात्तश्चानुदात्तश्च त्यादि
एनत्यत् एतत्सर्वं पदतुल्यं मांडूकेयः संहिता प्रित्येवमादि तत्सर्वं विशेषं विविषं ज्ञेयं वेदितव्यमि
त्यर्थः केनैव त... छंदो भाषां यो अतेते नेत्यर्थः नान्येन हि विधा छंदो लौकिकी वैदिकी च या वैदि
की सा छंदो भाषेत्युच्यते यथा चोक्तं वा लोकवेदयोरिति व्यितेयमिति सर्वत्रानुषज्यं पुरस्तादु परिष्टा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

[illegible] शिक्षासंहितायां संहितायामित्यर्थः [illegible] तथापुराणोक्तं [illegible] पदक्रमः पदानां क्रमः पदक्रमः अनुपरिपाट्या संहितापदसंहिता वर्णानां क्रमो वर्णक्रमः [illegible] विभागः [illegible] एवं योजनाइति सपदक्रमविभागज्ञः [illegible]
[illegible]

छंदोप्राप्तिं छंदसां तानं छंदोज्ञानं यथा गायत्र्युष्णिगित्यादि तथा छंदसा मामकारं स्वेनादि भूत
ज्ञानेकं दमः यथा सर्वाणि भूतानि मनोगतिश्चेत्यादि तथा छंदसा व्याप्तिं यथा गुर्वक्षराणां गुरुत्वं त्रिस
र्वः मित्यादि स्वर्गं [illegible] च अमृतत्वप्राप्तिः यथा [illegible] मित्यादि तथा मतं चामितिं [illegible] स्मात् तस्मादि
स्वर २ अस्याद्दीपः अस्याः कस्य माण्डूकेयः संहितामित्येवमादेरनुक्रांतस्य ज्ञानार्थं तान प्रयोजनानामर्थः
इदं शास्त्रं पार्षदाख्यं [illegible] संपूर्णं [illegible] त्यामहत्यर्थः [illegible] पाठ इति
अ अन्योन्यं व्याख्याय कौ यो दोषां बुद्धिति ते महाक्षस्माद्धेतुमेवयेत् आचार्याणामं पदं समाख्यानां सुमंत्वाद
यथा आचार्याः पत्र्वेति पुंतिनृत्ते स्वर्थः एवं बहुश्रवं साम यथा [illegible] यो यजुर्मयः साम मयइति यथा वेद एव ८१
मेतां इति अध्ययनाद् [illegible] त्यावार्थः समदामिति पाठः गच्छति व्रजति शाखा नि संहितां वेदे ति एवं ज्ञा ७
स्वप्रयोजनमुहूर्त्तं स्वसंव्यवहारार्थं वर्णक्रमार्थं च अन्तः समाम्नायमाह अकारैकारावित्येवं

[illegible] अध्ययनविवरणाद् इत्यर्थः एवमध्ययनं [illegible] समुभयं मंतारं वतस्मादेवमुच्यते स्वरमात्राविशेषज्ञः स्वराश्च मात्राश्च स्वर
मात्राः स्वरा उदात्तादयः मात्राः उदात्तादयः एवं विशेषयोजनाति [illegible] तद्वर्जेत कगकेदिसूच्यते आचार्यसंसर्गं [illegible]
अन्यथा [illegible] सामान्यतः [illegible] पंडिताः स्वर्वा ५

एवमनेन क्रमेणाष्टौ वर्णान् विदितव्याः पदार्थं [illegible] स्वरेषु पदस्यादौ [illegible] स्वरेषु [illegible] पदम् अभवती २

का
औ अकारश्च अकारश्च औ [illegible] इति अथ इकारश्च उकारश्च एअकारश्च ओकारश्च ऐकारश्च औका
रश्चेत एओ ऐऔ इतीति वेदितव्यो उत्तरत्रापि विकारयिष्यामः आकारादीनां द्वितीयां ह्रस्वेषु अका दीर्घ२
रादयो ह्रस्वा उक्ताः तेषु तेषु ह्रस्वेषु आकारादयो दीर्घरूपाः ता द्वितीयान् विजानीयात् किमुक्तं भवति
अकारो ह्रस्वः तस्य आकारो दीर्घो द्वितीयो वेदितव्यः तथा अकारो ह्रस्वः [illegible] तस्य आकारो दीर्घो
द्वितीयः तथा इकारो ह्रस्वः तस्य ईकारो दीर्घो द्वितीयः उकारो ह्रस्वस्तस्य ऊकारो दीर्घो द्वितीयो
वेदितव्यः अ आ इ ई उ ऊ इत्येतन्सिद्धं भवति पंचसंततानि कानि दीर्घाणि त्यर्थः पंचस्वपि
षु द्वितीया भवंति किं पुनश्चतुर्षु अपि स्तवः ऋकारस्य विकल्पार्थं यदि दीर्घो वर्तते व्वसति अकार
लकारावितिं तथा [illegible] वादेशो ह्रस्वदीर्घौ वर्णौ विति कक्ष ककारश्च खकारश्च कावौ तथा गका
रश्च ककारश्च गवौ ङकारश्च कवम घङ एवं पंचभिर्वर्णैः [illegible] थमः वर्गो विदितव्यः वज्र वकाश्च छकार
घ१ र१

४ पंकारश्च फकारश्च पफौ बकारश्च भकारश्च बभौ मकारश्च पफबभम एवं पंचभिर्वर्णैः पंचमः पंचवर्गः। प.वा.। ४

श्च छकारश्च चछौ जकारश्च झकारश्च जझौ ञकारश्च चछजझञ एवं पंचभिर्वर्णैर्द्वितीयः। पंचवर्गः। टकार
८ कारश्च ठकारश्च टठौ डकारश्च ढकारश्च डढौ णकारश्च टठडढण एवं पंचभिर्वर्णैस्तृतीयः पंचवर्गः।
तकारश्च थकारश्च तथौ दकारश्च धकारश्च दधौ नकारश्च तथदधन एवं पंचभिर्वर्णैश्चतुर्थः।
वकारश्च४ पंचवर्गः। यं मं यकारश्च रेफश्च लकारश्च यरलवा एते वर्णा वेदितव्याः। हसाः। हकारश्च शकारश्च षका वे४
रश्च सकारश्च हशषसाः एते वर्णाः। अनेनैव क्रमेण वेदितव्याः। ᳵक ᳵख इति विसर्जनीयः ᳵकि
इति जिह्वामूलीयः। ᳵप इत्युपध्मानीयः। अं इत्यनुस्वारः। एवमपरे वर्णाः। अनेनैव क्रमेण वेदि
तव्याः इति मिश्रवर्णा एव मुक्तप्रकारेण वर्णराशिर्वेदितव्यः। अकाराद्यनुनासिकांतः। वर्णानां राशिः
वर्णराशिः। संघातः समूहः वर्णकोशः वर्णसमाम्नायः। इत्यनर्थांतरं। वर्णक्रमश्च अयमेव वेदि तम ८
तव्यः। उक्तप्रकारेण वक्ष्यति। अकारादयो दश नामिनः स्वरा इति। तथा परेषां कारमोजयोः ओका

रयुग्मयोरिति। संख्यासम्मतेषामघोषास्तथा प्रथमपंचमौ द्वावुष्माणां। इत्येवमादिश्च पंक्रमो वेदितव्यः। एवं कार्
समाम्नायमुक्त्वा तत्र लघुनोपायेन सत्ता परिभाषाभ्यां शास्त्रे संव्यवहारसिद्धिं मन्यमानः संज्ञासंबंधा
र्थमाह इति श्रीदेवमित्रसुतविष्णुमित्रकृते प्रातिशाख्यवर्गद्वयवृत्तौ। नमो भगवते मंगलेश्वर श्रीमदि
ममलक्ष्मीश्रीनृसिंहाय। श्रीवेदपुरुषाय नमः। अथो समानाक्षराण्यपादितः। किमर्थमिदमारभ्यते।
शिष्यावबोधाय व्याकरणैः समाम्नायेनोक्तलक्षणं। तदेवमिह शाखायां प्रातिशाख्यप्रयोजनं। १ तत्र भाष्यवि
दः सर्वास्वप्याशिरसा श्रुतिस्मृतीनां कं तु विशेषपाणये नपाठिषदं कृतं १ तस्य प्रवृत्तिः कृता येन त
मात्रे यं प्रणम्यातेषां प्रसादेनाघाहं संशास्त्रारंभमारभे २ विस्तरस्यानिहन्तर्थं विस्तरार्थं कविकवि
म्य२ तां बद्दुदाहरणाद्वै वक्तुः यतेऽयं समासतः ३ तस्याः समापने शक्तिं तत एव प्रदिशंतु मे। लब्ध्वा च तां महतो
भोगाछपेपाराः सीक्षितं ४ वंपायांप्यवमसूर्वर्षवर्णीकुनमद्धिमत। यस्मिन्द्विजवरा जाता बहुवाः पा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

रोगघ्नमाणः देवमित्र इति ख्यातस्तस्मिञ्जातो महायशाः। वंपापारे द्विजश्रेष्ठः सुतस्तस्य महात्मनः ६ नाम्ना वै
९ विष्णुमित्रस्तु कुमार इति विश्रुतः॥ तेनेयं योजिता ह्यत्र उदाहरणमण्डिता परिगृह्य च विप्रेन्द्र मां मम सका
तः। स्वज्ञाय पुत्रपौत्राय तद् दृष्ट्वा कृत्यघोष्पतां ॥ अष्टौ समानाक्षराण्यादितः। समानाक्षरसंज्ञानि वेदित
व्यानि। आदितो आष्टौ ये वर्णाः अ आ ऋ ॠ इ ई ऌ ॡ इति। समानाक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनं। समानाक्षरे स
उ४ स्थाने इति। अत्रोच्यते। वर्णक्रमो विप्रतिपन्नि दृश्यते अवर्णात्परम् ऋवर्णमेक उपदिशंति उवर्णादपरे।
तथा एकारात्परमोकारमेके ऐकारमपरे। तथा हकारं शकारात्पूर्वमेक उपदिशंति। सकारात्परमपरे।
तस्माद्विप्रतिपत्तिदर्शनात् दिक्क्रमार्थं वर्णोपदेशः कर्तव्यः। न कर्तव्यः कृत एव वर्णोपदेशो वृद्धसमाः
यदयमादित उच्चारणीत्याह। नह्यनुपदिश्य वर्णानेतेषां क्रमेण प्रयोक्तुं। एवमपि क्रमोऽनभिज्ञ इति क राम १
मस्व मिद्धः कथं। आचार्यो पचारात्। द्वादश स्वरा उक्ताः। आह अन्यत्र ऋकारादयो दश नामिनः स्वरा इति।

तथा परे स्त्वैकारमोजयोः उ ओकारं युग्मयोरेतदिति। संध्यक्षरा रोईमिकार उभयोर्युजोः ऋकार इति च। तृथा...
ऊ षा णां श्रेष्ठाः सप्तते षामध्वो षाइति उष्माणस्तु प्राग्घकाराच्च तुर्णामिति च। एतेनो पचारेण अवर्णमनुस्व
णां षपरत्वाच्च काराच्च तु कार... हकारस्य... काराच्च तुर्णामिति चाप्येतेनो पचारेण अवर्णम...
हकारस्य८ ... परत्वात्कारान्पूर्वत्वात्। ततश्चत्वारि संध्यक्षराण्युत्तराणि। ततस्तेभ्यः समानाक्षरेभ्य उत्तरा
णि च चत्वारि संध्यक्षरसंज्ञानि वेदितव्यानि॥ ॥ ए ऐ ओ औ इति संध्यक्षरसंज्ञायाः प्रयोजनं। संध्यानि संध्य
क्षराण्याहुरेक इति। अथ किमर्थं ततउत्तराणीति यदि उत्तराणीति नोच्यते। आदित उपश्लिकारान्ते
नादिशब्देन षट्‌र्थं नयोगात्तत इति पंचमी षष्ठी नायेत। तत्र दोषः। तेषामेवादितश्चतुर्णामकारादी
नां संध्यक्षरसंज्ञा स्यात्‌मादित्त इति नोच्यते। तेषामेव चतुर्णामिकारादीनां स्यात्। तस्मादुभयमुच्यते॥
एते स्वराः। एते वर्णाः समानाक्षराणि च संध्यक्षराणि च स्वरसंज्ञानि वेदितव्यानि। अत्रान्तस्स इ इ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ऐर्नु ऐ नु उति। स्वरसंज्ञायाः प्रयोजनं। स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते इति। इपरो दीर्घश्च प्लुतः। इकारपरं प्लुतो
१० दीर्घत्वमप्रत्येतव्यः। दीर्घग्रहणा वेपरिग्रहस्य पूर्ववचने समानाक्षरे सस्थाने इति समानाक्षरसंज्ञा यथा स्यात्।
विं २ विंदतीति विंदती यथा स्यात्। विंदतीति विंद। ... किंकारणं न स्यात्। असमानाक्षरत्वात्। प्लुत इकारादे
शो वा नानुनासिकत्वं भवति॥ ॥अनुस्वारो व्यंजनं वा स्वरो वा अं इति एष अनुस्वारो व्यंजनं वा भवति स्व
रो वा भवति। अथ वा अनुस्वारो व्यंजनं वेति स्वरो वेति एष विग्रहः। स एष नैव व्यंजनं न स्वर इत्यर्थः।
स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते इति स्वरैः पृथक्ग्रहणात् स्वरो नेति गम्यते। अनुस्वारो व्यंजनं वा न्यायागमिति
व्यंजनैः सह ग्रहणात् व्यंजनं नेति। यद्येवं वचनाद्दतेपि उभयत्रानुस्वारो न गृह्येत। व्यंजनसंज्ञानिरूपणार्थं।
प्राप्नोति हि व्यंजनसंज्ञा। सर्वे रेफषोशा व्यंजनान्येवेत्यनेन। तर्हि भवतु व्यंजनसंज्ञा। लघुतरं भविष्यति। राम
अपं च योगो नारब्धव्यो भविष्यति। व्यंजनैश्च सहग्रहणं न कर्तव्यं भविष्यति। यद्येवं संयोगस्तु व्यंज १०

न सन्निपातत्वादिति संयोगसंज्ञा प्राप्नोति। तत्र को दोषः। सोमानं स्वर्गाणामिति अत्र स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते
संयोगादिरित्यनुस्वारस्य द्विर्वचनं प्रसज्येत। स्वरोपहितसंयोगादिरिति नैष दोषः। अनुस्वारोपहितस्य
सकारस्य द्विर्वचने कृते न परक्रमो यथेति प्रतिषेधो भविष्यति। इह तर्हि दोषः। वंसो मासि सत्यतिरित्यत्रा
नुस्वारस्य द्विर्वचनप्रसंग एव। परक्रमाभावात्। तस्मात् सम्यगभिहितं योगस्तु व्यंजनसंज्ञानिवृत्त्यर्थ इति।
अनुस्वारसंज्ञायाः प्रयोजनं स्वरानुस्वारोपहितो द्विरुच्यते संयोगादिरिति॥ ॥सर्वे शषा व्यंजनान्येव।
सर्वे शषा स्वरानुस्वारेभ्योऽन्ये वर्णाः शषाः। व्यंजनान्येव वेदितव्यानि॥ कखगघङ चछजझञ टठडढण
तथदधन पफबभम यरलव शषसह। अच्कं इति व्यंजनसंज्ञायाः प्रयोजनं दीर्घ ह्रस्वो व्यंजनेन्य इति।
एवकारोऽविभाषानिवृत्त्यर्थः॥ तेषामाद्याः स्पर्शाः। तेषां व्यंजनानामाद्या वर्गाः स्पर्शसंज्ञा वेदितव्याः।
तानुत्तरं चोष्मा हरि ष्मा मः। स्पर्शसंज्ञायाः प्रयोजनं। स्पर्शा एवं लकारादिति। पंच ते पंच वर्गा एते स्पर्शाः प

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१२ घेस्वराः पेवङ्क्ष्वायेक्दीर्घा स्तान्यक्ष्रसंज्ञानि। अ आ स्वर्ग इ ई उ ऊ ए ऐ ओ औ इति। अन्न संज्ञायाः प्रयोजनं ल
घावक्ष्ममन्तरमिति॥ ग्रुहणीदीर्घाणि। दीर्घाण्यक्षराणि गुरुसंज्ञानि वेदितव्यानि। आ ई ऊ ए ऐ ओ औ
इति गुरुसंज्ञायाः प्रयोजनं नकास्वगुरावपीति॥ तथेतरेषां संयोगानुस्वारपराणि यानि। यथादीर्घाणि
। तथा इतरेषां ह्रस्वानामपि संयोगपराण्यनुस्वारपराणि वयान्यक्षराणि तानि गुरुसंज्ञानि वेदितव्या
नि। उहोनिदोमित्र महोअवघात। अ न्तिसोमो अपं मृतः। पारिशेष्याद न्येषां ह्रस्वानां लघुसंज्ञा इस्या
प्रप्रवह्निपुभमिषां। इदमापः प्र। अनुस्वारो व्यंजनं वा [illegible] त्ररांगं। अनुस्वारो व्यंजनं वैते अन्त्रं
गं भवतः॥ संज्ञायः अर्वाकुरु इति कस्य किमंगमित्यत्र वक्ष्यामः॥ स्वरांतरे व्यंजनान्यन्तरस्य। उभयोः स्वरयोर्म
ध्यवर्त्तमानानि व्यंजनानि उत्तरस्यांगं भवंति। अत्रैवेयत्र व्यंजनपरस्यांगभूतत्वादनुदात्तमेव। तथा तदस्य राम १२
प्रियमित्यत्रदूरुति व्यंजनं परस्यांगभूतत्वात्स्वरितमेवापूर्वांगपरांगत्वचिंतायाः प्रयोजनमेतावत्॥ ॥

पूर्वस्यानुस्वारविसर्जनीयाः। स्वरांतरे वर्त्तमानो अनुस्वारश्च विसर्जनीयश्च पूर्वस्यांगं भवतः। सोमानं स्वरणं। य
शः सुतं प्रत्यंचं जगार संयोगादिर्वा। स्वरांतरे संयोगादिः पूर्वस्य वा स्वरस्योत्तरस्य वांगं भवति। प्रप्रवा त्रिष्टुभ
भिषं वपरकमेद्यापरकमे विषा। यव स्वरामरे ह्यंजने पूर्वस्य वात्तरस्य वांगं भवत। अर्वत्यर्कमर्किणः। मह
त्रदुलं स्थविरं तदासीत् १ वर्गाः मात्राह्रस्वः। ह्रस्वो मात्राकालो वेदितव्यः। अ इ उ ऋ इति तावदवग्रहांतरं
मात्राकालं वेदितव्यं। पुरः रहितं। द्विदीर्घः। दीर्घस्वरा द्वे मात्रे। वदितव्ये आ ई ऊ ए ऐ ओ औ इति त्रिप्लुतः प
तइ्यात स्वरः। तिस्रो मात्राः प्लुतः स्वर उच्यते। नवाभीरिव विदतीः। अधरि स्विदासीइदुपरि स्विदासीइद
र्द्धप्लुतिभीरिव विदतीन वित्तिः। प्लुतस्य परिमाणमुक्ता परिमितविषयत्वादुदाहरिष्येवामः। एकवौत्तरमपि
नारभ्यं भवति। स्तुइर्हतुदोषामस्येत। किंविदामीणपीठं करोति। अधः स्विदासी इदुपरि स्विदासी इ
त। नवाभीरिव विदंतीः अधः स्विदिति कस्मात्। नासदासीदित्येवमादिनिहत्यर्द्धे। एवं तर्हि स्विदासीदधि

१४ ईत्यत्रोषकारस्वरवर्गश्चवेदितव्यौ॥षरटठणइति॥दंतमूलीयस्तुतकारवर्गः।दंतमूलं स्थानस्तकारवर्गो
वेदितव्यः।तथ्यदेधनइति सकाररेफलकाराश्चदंतमूलस्थानावेदितव्याः।सरलइति॥ ॥गेफंलस्य
मेके।एकेश्चाचार्या रेफस्य वर्त्स्यस्थानीयं।वर्त्स्यमितितालुदंतयोर्मध्यस्थानं॥ ॥भेमनुष्योपध्मानीयः।एपोवर्णो
स्पःशोषोवर्णोराशिरोष्ठ्योवेदितव्यः।तुपफवभमस्वप्यति।वरेवेतस्त्रपाठांतरेण।वर्णोपंति।शेषस्तूष्ठ्योप
ध्मानीयोऽन्यो वर्णराशिरोष्ठाभ्यामुपपादयितव्यः।उकारतुरपफवभमवप्यइति॥नासिक्यानासिक्यय
मानस्वाराः।नासिकायांभवसेक्याः।नासिक्यपमानुस्वारानासिक्यावेदितव्याः।कुंखुंगुंघुं।पलि
क्नीरिति।इदंदंदन्नमेषा॥ ॥इतिस्थानानि।एतावंति खलुस्थानानि कंयोकारइत्येवमादीनि॥ ॥
अत्र यमोपदेशाः।स्वत्रस्थानोपदेशाः एवं यमोपदेशो दृष्टव्यः।किकारा प्रकृतीनांस्थाने ह्युपदिष्टेषुवि राम
कारणामुपदेशो यथा स्यादिति।यद्रूपो हि वर्णो भवति तद्रूपो यमो वेदितव्यः।प्रथमस्य वर्णस्य यमोप १४

शः।किपलो यमाः।कुंखुंगुंघुं इति।पलिक्नीरिदिति ककाररूपो यमः।चख्खरिति खकाररूपो यमः।अग्मन्निति ग
काररूपः।जघ्नथुरिति घकाररूपः।एवमुत्तरेष्वपि।श्वर्गाः।जिह्वामूलं तालुवा वाय्यश्राह स्थानं ङकारस्य वुतेदम्भिः
हपोश्चास्वरयोर्मध्यमेन्यसंपद्यते मकिारोलकारः।हकारतामेति स एव वास्पृष्टकाराः सत्रष्णुणामसंप्रयुक्तः।ड
लासाङ्कावात्रनिदर्शने द्वेवीश्रुंगराप्यतदवग्राहन्तु।आचार्योवेदमित्रोजिह्वामूलंतालुनासंप्रयुक्तंडकारःस्थान
नंमन्यते।तस्येवाभिप्रायेणाडकारस्य स्थानमाहाद्ध्योः स्वरयोर्मध्यंगतोडकारोलकारस्संपद्यतेभवति
न्यर्हः।तस्यैवाभिप्रायेणादाकारतोगच्छति स एव ढकारः स न ष्णाणासंप्रयुक्तः।एतानि निदर्शनानि इ
ला देवी भारती विश्वतूर्त्तिः।साङ्का।मलइतनामुसालजा।वीढ्हुइत्येतत।अवग्रहे तु वनस्पते वीढ्वङ्गो हि
भयाः।।द्वयोरस्वरयोरिति कस्मात्।तावडाइवे अ अजनास आसना।मीढ्वस्ताकायतनयाघमल न्यापे
र्षिश्रासपवादान्यतीयात्।न्यायास्मामान्यविधयमतान्मिश्चानपवादाश्रुतीयातत्रानीयातोडस्मै…

पूर्वमपवर्गोदेः पश्चाद्भवितव्यं पश्चाद्उत्सर्गः समानानाम् इत्यन्तरम् अंतस्थामिति सर्वज्ञाख्याद्युपतिकं युक्तं ज्ञानीयात्॥
१५ मेदुस्माभिस्त्रितिपाद अदृष्टस्य प्रश्लेषो निपात्यते। ततारेवेति। एवेत्युक्तसिंधु मेभिस्तनारेव सर्वादिविष्ट्रेः पति
वेवं एवत्वं वो भयग्रहं हुमेव मभिहितं स्थानप्रश्लेषापदेशो स्वरणां ह्रस्वादेशो दीर्घस्वदीर्घो सवर्णो। कं योः कद्र
न्येवमादिस्थानोपदेशो समानानां तेरे स्थाने स्येवमादि प्रश्लेषापदेशो वर्णत्ता णां ह्रस्वादेशो क्रियमाणह्रस्व
दीर्घो सवर्णो विदितव्यौ एवमादिप्रश्लेषापदेशो वर्णता णां ह्रस्वादेशो। कं योः कारउत्युक्ते अकार आकारौ वेदितव्यौ।
इकारोदय एकारम्मिन्युक्ते इकार ईकारौ वेदितव्यौ असावमुपितितद्भावमुक्तं। असौवर्णा अमुं वर्णा
मित्युक्ते तद्भावमुक्तं ज्ञानीयात्। तद्भवतीति तद्भावः। समानानाम् अंतस्थातिस्युक्ते इकार ईकारोपदेशो
यकारमापद्येते। उकार ऊकारो वकारमापद्यते। अप्याभिहितं अवमाततर्दिथ। मत्ति। अधियानरा य राम
यकारमापद्येते। उकार ऊकारो वकारमापद्यते। अप्याभिहितं अवमाततर्दिथ। सत्ति। अधियान रा य १५
थातरं। तद्भावमुक्तं। पर्यायांतरं ज्ञानीयात्। स्थान प्रयत्न कारणाद्भेदः॥ समानानाम् रेसस्थाने दीर्घामकस्मि

न्युक्ते। अश्वालनिभवेन मः। दिवीव सूर्यइव्रो। सूपस्वाभिर्नवेतुमिरिति। पर्यायांतरं दीर्घाणापद्यंते समा
नान्तरं। एषः॥ ॥पादावद्वैवप्रेषानोपादवासे षान्तज्ञानीयात्। पार्यतः पादलक्षणान्निविभन्नानिन
नान्तराणेवा॥ ॥पादावद्वैवप्रेषानोपादवासेषान्तज्ञानीयात्॥ ॥द्वाकादार्षी दिति
कास्याकारोपचइति एवमादीनितानि प्रैषेषु प्रविभवंति। हरिवंदनोस्मनाश्रविति॥ ॥ तद्वक्ता
करणात्यदातांस्वधक्तानांतेनयेः संहितानां। अनार्षीति करणात्स्या कवदांतानूज्ञानीयात्॥ तद्वक्ता
करणात्यदातांसवधक्ता नांतेनयेः संहितानां। अनार्षी इति करणात्स्या कवदांतानूज्ञानीयान्॥ इली मम
नामितिकारणोनयुक्तानांतेनयेः संहिता भवति इडाधीअयादि यं। अनार्षीति कस्मात् इलीमम
ग्रे ममता अवोचत्। इति वा इति मे मनः। यः प्राणोति। पर्यांणो। स्यक्तांतधक्तप्पहणामनर्द्धकं प्राका
नार्षीदीतिवचनात् आनर्द्धकं संज्ञाधिकारात्तत्रैव पदांतसंज्ञाप्रसत्येतात्र मा इत्र मयोः हात्र मे मं
प्रन्यथो भवति। इति मालिः। नस्मात्स्यातस्मो मभिति एवपदांतसंज्ञाप्रसस्यते। पदां मादिहेववक्ता
रज्ञाह्वमिति। प्रातः। इह नम्यात्सान भर्ग पूषणां वृत्तगास्याति। यद्येवयोगारंभः किमर्थः। इदं कार्यमिस्य

वमादीनांप्रयोगनिवृत्त्यर्थं।प्राप्नोतिह्रिसंहितापदप्रकृतिरितितेनयेषुसंहितानामितिकिमर्थंप्रातरि
१६ त्यत्रइतिकरणानुसंधिसंबंधस्याकपदांतेविसर्जनीयस्यग्रहणार्थं॥ ॥सामवशाइतिचैवापवा
दंकुर्वंतियेसंपदंपादवृत्तायाः।सामवशात्संधीनुपरिष्टाद्वक्ष्यति।यथादिसंसामवशास्यसंधिरितिनो
ऽमवशांसांधीननुलोमानोऽत्रवक्ष्यसंधीनामपवादभूतान्जानीयात्।अवच्छंसताचेयंसमस्यभा
वःसामांप्राणभक्तातिवपोवचनोऽत्रादिभ्योत्तरस्युदात्तादिवादत्राछंदसांसामवशाःप्रयोजनये
षांसंधीनांतेसामवशाःसंधयश्छंदसांसंपत्कराइत्यर्थः।कुर्वंतियेसामवशाःसंपदंपादवृत्तयोः।क
तरोतौपादवृत्तौ।एवंवृत्तरथपंचोलपत्ररप्रपवधातान्यांदिप्रपबाभ्यांगापत्रादयःपादावर्तंते।अ
तःपादस्येतौवृत्तौपादवृत्तस्यसंपदंकुर्वंति।मद्भूमत्तरुणुहिणोजितोनइत्येवमादीन्युदाहरणानि। राम
अप्लुत्याप्लापेपदववपधान्।अप्लुत्याप्लापेपदववपधान्प्रतीयात्।वस्मातिपदांतादिष्वेवविकारो। १६

स्वमितितंघेष्वपिप्रतीयात्।सवर्णेकुर्वंतिपयेतेसमीवी।निशावराहमयोऽग्रयाहराःअप्लुत्याप्लापइतिकस्मात्॥
वणोरिर्वसुपतितित्यत्रषष्ठंप्रवृतेविकाराधिकारात्।किमविशेषेणेत्याह॥ सतेनतोपावरितक्रमस्व
रान।सतेविनानतिसपावरितंक्रमस्वरन्न्येभ्यःपदवृत्तपवान्गानीयात्।नतिःप्रथामनुप्रविद्वांभित्वपा
णं।उपावरितः।पथथस्यथाःपरिपतिंवत्सा।क्रमेः।अकारिरत्रक्षमनमः।आपुषापवश्च।नसन्तस्ययोनिं।स्व
रे।अघाघाश्वःश्वईइ उ वर्गाः।असावाघानवसानेप्रगृह्यानावार्या।आऊइनुनासिकास्वराः।अष्टौ
स्वरानायानवसानेनर्तमानानप्रगृह्यानानुनासिकानिच्छति।सुवंछंसदूविणासघआपापवस्वसोम
ध्यपेरेइत्येवमायान्।आघानितिकस्मात्।अभे।वायो।अवसानइतिकस्मात्।ननिमिषतिसुराणा
दिवदिवे।अप्रगृह्यस्यानितिकस्मात्।वसूरुद्रापुरुमंद्रूहयंता॥ ॥तविमात्रेणाकलादर्शपंन्यावार्षि
न्याघ्रापविलोपदेतवः।तदानुनासिकंत्रिमात्रेस्वरेणाकलादर्शयंति।किंकार्यं।आवार्षाणांया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पटल सनंअस्माकमप्येवा॥अपरिलुप्तंइत्थिद्विनत्वाभी विविदंती इ सकारादयोदशभामिनत्त्वयाः॥स
कारादादशस्वरानामिसंज्ञादेदितव्याः॥समस्तइईउएउऐतु॥इतिमामिमत्तायोःप्रयोजनं।जह्यारेफापंव
१७ मोनामिपूर्वइति।पूर्वीनंतानतिपुनम्पमुपरं।नतिपुवर्त्तनामुर्नतासकाभादिःपदोपूर्वीनेपः॥तस्वो
चरंमसंजानीपापंथामनुप्रविद्दात्विरुपाणां।पूर्वीनंतेतिकस्मात।त्रिवर्तियोतंत्रिरनुब्रतेजने॥ ॥
सहोपधोरिफितएकवर्णीवद्धिसर्जनीयः॥स्वरघोषवत्परा।उपधयामहवर्त्तमानोअरिफितो।विसर्जनी
यएकवर्णीवद्रष्टव्यः॥एवंभवतिस्वरपरोहोघोषवत्परश्चा॥इउइङ्यो।स्तवा।देवो।दद्वेभिरागम
स्त॥अरिफितइतिकस्मात।प्रातरग्निःप्रातरिंद्रंवामहे।प्रातर्मित्रावरुणाप्रातस्श्विना॥स्वरघोषवत्परइ राम
तिकस्मात।यपस्रोहंप्तपतपंतं।उकारआमन्त्रितंजः॥प्रगृह्यः॥आमंत्रितउत्पत्रेउकारःप्रगृह्यसंतोभ १७
वति।भानोइतिवायोइति।प्रगृह्यसंज्ञायाःप्रयोजनाप्रकृत्येतिकरणादौप्रगृह्याइति। पंदवाम्पॅ
यमदंउकारसद॥

नामंत्रितमपिप्राप्तसंतंवेदितव्यं॥तुविस्रस्वा।यंमव्यावहृपां॥ ॥अपूर्वपदांतगस्थातुकारोःपूर्वपदा
तगः॥प्रगृह्यसंज्ञोवेदितव्यः॥एषोउता।उषा।अपूर्वा॥अपूर्वपदांतगइतिकस्मात।दउाद्वेहोअजना
मश्चासतनुंकुविस्नुनोगविष्टये॥षधादपश्चद्विवचांतभाजरंभयोदीर्घाः॥षष्ठादयश्चस्वराद्विवीवो
तभाजस्वयोदीर्घाः॥प्रगृह्यमेतावेदितव्याः॥इंद्रापीघपादिपं।इंद्राविषूश्चपपमस्याःस्वसस्याते
स्मावरंतीसमनेवयोषा॥द्विवचोंतभाजइतिकस्मात।यउदाउग्गिपितरोगोमपंचमु॥ ॥मामभिकौ
वपूर्वौ॥एतेषांत्रयाणां॥योपूर्वीईकारोकारौयदांतेसदाम्पर्धेभवतस्तदाप्रगृह्यसंतौभवतः॥सोमो
गौरीअधिश्रितः॥हतिंनशुष्कंसरसीशयानं॥त्वायांतनुत्तस्मेनाधमानां॥अस्मेयुष्मेत्वेअमीत्रप्रगृ
ह्याः॥अस्मेयुष्मेत्वेअमीइत्येतेप्रगृह्यसंज्ञावेदितव्याः॥अस्मे।अस्मेश्चावहतंरयिं।यष्मे।युरेरद्दो
सविष्यतिमनास्यो वोवेरह्वयतेहविः॥अमी॥अमयेमयरमृषः॥पुनःप्रम्बणसप्तम्यधिकारतिहस्मर्कं

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उयोन्नमंनानुदात्तंनपधान खल्वपनेषांवनुर्स्माउपोन्नते उकाश्चेतिकरणोनयुक्तोरक्तोएक्तोउ।।चेत।

१८ शाकालेन।सघक्त उकारइतिकरणोनयुक्तः।सनप्रग्रह्य यतावक्तव्यः।पुग्रहणाउभयार्थ्योऽऽउचिस्या

रक्ताश्वभवति।दीर्घस्य शाकलेनविधानेन।ऊँ इति।अमकइतिकस्मात्।रविनितिकरणपुक्तइतिकस्मा

त।उहूतिसुभगोदिस्ववत्ना।। ।।ऊष्माणोरफापंचमोनामिपूर्वः।ऊष्मापंचमोविर्जनीयोनामिपूर्वःमत्र

फसंज्ञोवेदितव्यः।अग्निरस्मिनाजातवेदाघतंमेचत्तरमृतंमआमन्त्रारेफिमंत्ता यत्प्रयोजनंअश्वोष

रेपथरेफीचोष्यागामिति महोपोवर्जमितरोपधोक्तः।महःअपइत्यतेपदेवनपित्राउतरोपाक्तंभ

वति।कोर्थ्यथानुक्तांतथापरिमंपथोक्तमित्यन्छोमचअपस्कः।वदृत्येतिअवर्महः।तत्रवमन्यथः राम

किंद्वयारथेतयोरिफितसंज्ञा।अहोस्विदन्यतरस्य।कुतःसंशयः।उभयोरपिविसर्जनीयत्वात्।क १८

स्मात्परस्तित्व तिप्रेषःक्रियतेयाएतपोर्द्वयोरत्रविशेषणार्थ्वोदनास्यात्।यद्येवंकिमर्थुलनि

यमाछसत्रणा।किंकारणंतत्रैवपत्रंकरिष्यामः।यथाइतरस्यविशेषणार्थ्वोदनादन्तरस्यसंज्ञावतिक

यं कृत्वात्रवीति।तत्र द्वयोरफितसंज्ञास्यादन्यतरस्यवा।तत्रद्वयोत्रावत्रभविष्यतिकिंकारणं।यदिद्व

योरप्येतयोरिफितसंज्ञास्याक्तरिथेनत्यदमविशेषितस्याअविशेषितस्यसर्वत्रप्राप्तिर्भविष्यति।सर्वत्र

प्राप्तौयत्रऔंकारदनुदात्तमित्येतदनर्थकस्यातापदिदिपूर्वस्यारिफितसंज्ञाभविष्यत।अथ रिन्यर्थपा

दंकुर्यात।।एवंतावत्तजास्यामोनवद्वयोर्नवपूर्वस्यापारिशेष्यामछवाद्वन्कनपिषेधपुरस्तास्त्रिदा

संज्ञोन्तरस्याएवंवकृत्वाकरनुदात्तमित्येतदपिवक्तव्यंभवति।एवमितयोरपिद्वयोर्वास्यात।अन्यत

रस्यवातेत्रोभयोस्रवेत्रभविष्यति।किंकारणं।यदिद्वयोर्भवेत्पूर्वमवितंस्यात।अविशेषितस्यचतथे

वसर्वक्रितास्यात।सवीर्थ्यांवमन्यामुत्तरत्रपाटोऽनर्थकस्यात।वस्यातिवरवणचरितिचेकषादइति।ए

वेतावद्धर्यान्नभविष्यति।अथवमन्यतेउत्तरस्यभवेसंज्ञेतिइतरस्यविशेषणार्थ्वं।एवतर्हिउत्तरस्य

संताद्ध्वोदनाप्याप्ताउतरस्य विशेषणार्थं ब्रवीमि। तदपि नोपपद्यते कस्मात्। यदा चादेवा यदि दिपूर्वस्य
१८ संतार्थ्वोदना प्राप्तात् उत्तरस्य विशेषणार्थं ब्रवीमि। तदपि नोपपद्यते। उदनाभविष्यति। अथो महद
विशेषणार्थं वोदनाभविष्यति॥ अथो विशेषणार्थं ब्रवीमि। तदपि नोपपद्यते। उदनाभविष्यति। अथो महद
वयाद्यारफानुबंधान्नमन्यामहा यथा पूर्वे रफिसंज्ञाउन्नस्य विशेषणार्थं न्नमिति। एवमेतयोः प्रतिषेवे सि
द्धे पुरस्तात्प्रतिषेधाः अनर्थकाप्रयोजनांतरं वाकार्यं। तत्र प्रतिषेधस्यावदनर्थं कोनमविष्यति। किंकारणं। न
त्वावार्यानर्थकानां शास्त्र उद्देशं करोति। एवं तर्हि सूत्रारंभेऽपायाजनं भ्रमः। पद्धितं पुरस्तादेफानुबंधस्य
र्थस्य रिक्तिनमं तेतितस्मिन्नुत्तरस्य विशेषणार्थं स्यात्। एवं तावदस्य प्रतिषेधस्याप्यः। पुनस्तात्प्रति
षेधे क्रियमाणे उत्तरस्य परिसंख्यादोषः प्रसज्यते। तस्माद्द्वयोरपि प्रतिषेधः। सिद्धः पुरस्तात्। किंवान्य
दपि उभयार्थं श्वेतयोः पदयोः पाठस्यात्। विशेषणार्थं स्वस्वकार्यप्रतिषेधार्थं स्वा। कुत एतत् निपात राम
नान्नादन्यं तेहि निपातान्स्मभयार्थानि। तद्यथा उतो। पिंचते तिपूर्वपदांतस्योकारभावा। मतिषेध १८

षेधे क्रियमाणे उत्तरस्य परिसंख्यादोषः प्रसज्यते। तस्माद्द्वयोरपि प्रतिषेधः। सिद्धः पुरस्ता
त्प्राप्यः। पुरस्तात्प्रतिषेधे क्रियमाणे उत्तरस्य परिसंख्यादोषः प्रसज्यते। तस्माद्द्वयोरपि प्रतिषेधः। सिद्धः पुरस्तान्
। किंवान्यदपि उभयार्थं श्वेतयोः पदयोः पाठस्यात्। विशेषणार्थं स्वस्वकार्यप्रतिषेधार्थं स्वा। कुत एतत् नि
पातनात्। इह श्यं तदिनिपातान्स्मभयार्थानि। तद्यथा उतो। पिंचते तिपूर्वपदांतस्योकाराभावः। स एव विनि
त्रं उन्नरपदादेश्च वयति। तथेह। अनुमे पिभेदिति पूर्वस्य प्रतिषेधउन्नरस्य च प्राप्तिषिस्मात्सिद्धमेतत्। ए
वंतर्हि यथोक्तमिन्येतत्रवक्तव्यं। कस्मात्। नेति ब्रमः। उन्नरस्त्र पाठात्तर्थं कथं प्रसज्येत। आहनियमार्थं यत्स्या
नान्ते तोदात्तमेवांतः नान्यत्। सिद्धमत्र होनरादीनांतु विशेषणाभावात्सा अत्र अर्थंका प्राप्नोति। अथ वेवे
वामपि नियमार्थं पाठस्यात्। अथो द्विनामां विधत्तर्थं। एवं वे सर्वमेतत्सिद्धं॥ अतोदात्तमंतः। अंतोदात्तंस
त। अंतरितीदं पदं रिपस्वते। अंतरिक्षं तितं जने। अंतोदात्तमिति कस्मात्। खापो मध्यं कवोन्नमता। उदंप
वेदि। परो अंतः। पृथिव्याः। अन्ताविपर्ययो अन्तरितीदमंतोदात्तविपर्यये आद्युदात्तं वा अनुदात्तं वा सदिपरो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यदन्नारतिादवपुः। ह्रिया गोभराभिरन्ना॥ विपर्यप इति कस्मात्। सुमा अन्नाप्रनुदीव आमना॥ ॥सर्वोवोषध
१२ न्य येपर्व पद्यः। स्पर्शेभ्य्ये येउ घरि ति पूर्व सघोरिवते। उषर्बुधस्वहं तुसोम पोस्य त्रीरतिकस्मात्। उ षउपा
हिव सो अग्र मेवि पूर्व पद्यतिकस्मात्। उ षाः द्रिभि रागहि॥ ॥प्रवर्पः प्रावनः। प्रात रितीदं पदं रिक्यते। प्रा
तरपिंप्रातरिंद्रं हवामहे। मानः सोमस्तुत हरेदुवम॥ ॥देवं भाः। देवमिन्यं तत्पूर्व मारितीदं पद रिक्यते।
।देवं भाः पदावतः। दोवमितिकस्मात्। स्तहज्ञा बिभ्रतो हविः॥ वधराधदान्न वधरिनादंपद माकदा त्रैस
रिक्यते वधर्जष्मतनविधीः। मिरिहुः। आ घ दान्नमितिकस्मात्। आ रिगोहान्त्रहा वश्मे धो अधु॥ ॥कस्सुदा
त। कारिली दपदमनुदात्तं वाद्रिपपते। मातकरिद्रम त्तपा। अनुदात्तमितिकस्मात्। कोवस्थाता वमवः को राम
व सूताः॥ ॥अविध अवि म रितीदं पदं रिक्यते। पितेव पुत्रम बि रूपह्व॥ ॥तदाः। नक्षाद न्येप पूर्व मरहि २०
ती देपरिपते। दिवस्परिसुग्रथितं तद्धादः। तत आइतिकस्मात्। अदोपदारुस्म वतोत दिक्तिकस्मात्। अ

शीमहोदिवम्वादोहरीइह॥ ॥स्तः प्रागार्थं। स्तरितीदं आगाथं सद्विक्यते। मानः स्तरभिनातये। प्रागाथमि
तिकस्मात्। भ्नास्य ते महिमानं परिष्टुः॥ ॥एतशोकः। एतशाइन्येव पूर्व मुदात्त मपिकरीतीदं पदं रिक्यते।
पुरस्मतीरूपरा। एतसेकः। एतशइतिकस्मात्। कोवद्मात्राः वमवः कोवहुता॥ ॥दितेकः। दिवे इत्येवं पूर्व
उदात्तं करीदं पदं रिक्यते। महे यत्पिव ईरसं दिवेकश्व। दिवइतिकस्मात्। कोवस्थाता वमवः कोव हुता॥ ॥
अप स्कः। अपइन्येवपूर्व उदात्तं करितीदं पदं रिक्यते। उडुाप पीनः प्र दिवा अपस्कः। अप इतिकस्मात्।
कोव स्था बाः॥ ॥अस्ना। अस्नारितीदं पदं रिक्यते। लोपाशास्सिंहं प्रत्यंच मत्साः॥ ॥अवि पूर्व मस्तः। अ
वि पूर्वमस्तरितीदं पदं रिक्यते। वज्रेण हित्व हाहत्र मस्तरदेवस्यां। अविपूर्व मितिकस्मात्। पुरुत्रा हि
यो अत्राय द्यस्त्वा॥ ॥स्वः स्वरितं। स्वरितीदं पदं उभरं समासांग स्वरित मपि सद्विक्यते। यीनः प्रस्वः। शाम
स्तुवेदिः। उन्नरमितिकस्मात्। स्वर्णीरादवासेनो महत्वान। स्वरादेशोपूर्व परेषु। अंतोदात्त मंतः। वधरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वर्महः।अवरितीदंपदसंमहापदंसइ्फ्यते।अवर्मदइंद्रदाह हिंस्रुषीनः।महइतिकस्मात्।अब्रांबक्षथयः
२१ तमूतेअस्मे।अनद्दीतेस्वरघोषवत्परमूष।।अमहंद्दीनेस्वरपरंबाषवत्परंवऊधरितीदंपदरिफ्यते।
प्रऋस्माघरुत्रादपिद्वतोषस्तिंतं।ऊघर्नगानांस्त्रार्घपितृनां।अनहंवींनइतिकस्मात्।।सऋक्षुकुंउडदे
एभ्रिहृश्चः।स्वरवोषवत्परइतिकस्मात्।मथिव्यामतिपितथद्धेःपपः।नरेफेहृषासोऽरणग्नेमही।नरव
नूवरितीदंपदरिपते।शिफेअहृषासः।अतृणेऽमदीरन्येतेषत्नरेषुवारेफे।समधोहोमत्रादनाअम
षासः।रिदंत्रधोअस्मानोअस्पा।अत्रणात्।अमूक्षोअनणेत्रगवाइन्येनानिपदानिएकपादेविस्रव
इत्यवंपूर्वीणोवर्त्तमानात्मसभासांगपोरेरिपथते।वःश्याणानोअगिरोभिर्दन्मविवहृषपागोगा
डदातदपद्विवलंवः।अवः।विश्पोतिषासवदवाल्लमोवः।।अपावरद्विोबिलं।स्रावः।व्यावर्देव्याम राम २१
ति।अपदुहृःस्वमस्रावरजुसां।एकपाद्दइतिकस्मात्।अभेष्यापतउष्ट्वनेदमोवऊत्तपः।व्यपहूर्दी

णीतिकस्मात्।कोवस्वातावसवः।कोवहृत्ता।महिंत्रीणामवोस्तु।प्रावोपदइ्त्युहन्येन्।स्सवस्रां।असमा
पोगइतिकस्मात्।कअपावरहिवोविलं।योगग्रदेणांउभयांछे।विक्षत्रनहेमरुनोराथपुषः।।।प
थ्यामद्योनीद्दिविवत्तमामदेपूर्वोविषानीतषामोत्नारेषुनापथ्यामद्योनी।द्दिवि।वत्तमा।मदे।पूर्वः।अ
विषा।अतीतषामादत्येमेपूत्रेरेषुवःअघअावदत्येनांनिमपपूर्वपणेअपिनरिफ्यतोपथ्या।स्यूःषा
आवःपथ्याइजनानामषानी।अथोअघेदंव्यावोमद्योनी।द्दिवि।व्या।षाआवोदिविजास्सतेन।वत्त
सा।विपदावश्रुत्तमासूर्यस्यामदे।पत्ताय स्तीसीवहिंषेविवोमदेपूर्वः।इनान्वोअस्मघजतेविवावः
पूर्वःपूर्वः।अविषा।व्फाषाश्वंडा मत्याखोअविषा।अतीतषामा।तापाभूतनवोतीतषामाडत्रेरेषिति
कस्मात्।विषूर्याराद सीवत्तयाव १ होतःस्मनितःपोतनेभिःसोनःसवितर्नेतस्वस्मः।मातर्नेनितम्री
तत्वातस्वातर्जरितहोतर्द्दर्न्तः।इन्येनानिरिफ्यते।होतःपावकपत्निव।समितः।मनितः।पुसनितम

ग्रापोतः॥ऋतुभिःसोमपिबतुपोतर्यजा।नेष्टः।ग्रावोनेष्टःपिबस्तनुमा।सोतः।ज्योष्टेनसोतरिडाय।स
२२ वितः।विश्वानिदेवसवितर्दुरितानि।नेतः।तेतदेवनेतर्यवा।वक्ष्मः।शिवस्तष्टरिहागहि।मातः।पितर्मा
तर्यदिहोपब्रुवेवां।जनितः।बाधिषप्रपंतर्जनितर्वसूनां।ताः।इदुभ्रातस्तव।प्रत्रातेअर्द्धं।त्रातः।तुजिष्ट्रा
तरवितः।स्थातः।स्मसिस्थातर्हरीणां।तरित।अग्नेत्रातिर्विरूपतिः।धातः।ध्मातर्विश्वतःकलश।अ
मन्तृथ्या।धर्तः।धनानांधर्तरेवमाविपन्यवः॥ ॥जामातरूनादुहितः।ग्रावाघटुदितर्दिवः।दर्तः।
विनर्मीतर्यदिहोपब्रुवेवां।दोषावस्तः।दोषावस्ताहृपावर्ध।दोषावस्तरवापत।अवस्पर्तः।अवस्य
तरषिवक्कारमस्मयुप्रपंतः।बाधिषप्रपंचर्जनितर्वसूनां॥ ॥इत्यमुत्रमं।एतेषांपदानांपडुत्वमंप
पंतरिनादिमिं।पंमट्रिष्कृते।उक्तमुदाहरणं।शांपश्चितिकस्मात्।उपप्रपंतोअवरं॥ ॥दीवरभी रा.म
रवीवरदर्ददर्ददर्दर्जागर्जीगः॥वारपुनःपुनरस्परकस्यामस्वरहः।मनुतः।संवरस्वाः।दीर्घः। २२

अभाः।अवरीवा।अदर्द।दर्दअदर्द्दः।अजागः।अजीगः।वाः।अपुनःपुनः।अस्पः।अकः।स्वः।मस्वरहः।मनुतः।अ
बरस्वाः।दीर्घः।अभाः।अवरीवः।अमस्व।अहः।मनुतः।सवः।अस्वाः।उअेतानिषदानिरिफन्ते।दीर्घआमा
नुपर्कात्पनिदीर्घः।अभाः॥इषमूर्जमुन्नितिविद्यपाभाः।अवरीवः।किमावरीवर्कुदकस्यअमेन।अदर्द
अदर्धरूसममुनोविरवानिदर्दः।अपोपदर्दुपुरुहूतदर्दर्षअदर्द्दः।उर्णंदाद्या।नूरदर्द्दः।अजागः।अजा
गर।बधिदेवएवः।अजीगः।उषाअजीगर्भुवनानिविश्वा।वावारित्पदन्नकरउक्ति।अपुनः।अनानुरूत्य
मयुनकाराणुनःपुनः।पूषापथ्यायाःखप्रिअस्प।महोराणेवितपत्रत्रिमस्राअकः।अवघमिवमन्यमा
नागुदाकः।स्पः।शूरोनयुधवनो।निदन्याः।नः।मस्वर्दूयन्महलोगोनसोवः।अह्ना।सुरूअदस्वरूममह
र्दुनंदा।मनुत।सत्तुतर्धेदितत।।सवा।सवर्दुविध्मापरीतेसमीवी।अस्वाः।आयत्तोयोनिंघृतवंतमस्वाः
५ इतिपार्षदव्याख्यायांभट्टऊमाहोव्यमानेविष्णुमित्रकृतायांद्वितीयप्रथमःपटलःसमाप्तःसमाप्तः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

यदा भवंति पर्वाणि वर्ण्यंत नित्यग्रिमीलो॥ ॥तत्र प्रथमास्तृतीय भावं प्रतिलोमेषु निर्यंति प्रतिलोमे
२५ षु वर्गा प्रथमास्तृतीय भावं गच्छंति अर्वाग्वत्रं पाहरी॥ हंव्यवालग्निरजरः पितानः॥ तदस्य प्रियमभि
॥ ईउस्य त्रिष्टुबिह॥ ॥अथेतरेषु ऊष्मा परिलुप्यते त्र या णां स्वर वर्जं॥ अथेतरेष्वनुलोमेषु कार्ये षु ऊष्मा
परिलुप्यते च पाणां॥ पदानां स्वरं वर्तधित्वा॥ एष देवो अमर्त्यः॥ उतस्य वाजी क्षिपणिं तुरण्यति॥ सदेवा
पहवक्तृति॥ स्वरवर्जमिति कस्मात् स्वरस्यापि हि लोपो वोप वति स्यात्॥ महोपधो रिफितरन्यग्रत्स्य
तिषिध्यति॥ ॥ननु यत्र तानि पद्यानि यत्र नु तानि पदानि पद्याः पादैकदेशा भवंति॥ तत्रेषु न लुप्यते॥ य
त्रायते वा पशुषो न वा॥ पुरएता तितउना पडगं नमउक्तिभिः॥ अत्र पदं विहृत्य पः पुरएता॥ ईउष्
णः पुरएते व॥ तितउना॥ सक्तुमिव तितउना॥ पडगां छदः किमामीसडगां॥ नमउक्तिभिः॥ दाश्रोति राम
नमउक्तिभिः॥ एष वग्रह निरूपमुच्छे ववनं॥ ॥अतो याः पदसंधिषु॥ अतउक्तान्तप अन्या विष्टत्र फता २५

:पदसंधिषु॥ वेदितव्याः॥ ता अस्या तमेवत्तपि॥ इत्येवमादयः॥ ॥वर्ग्र॥ ॥समानाक्षरे तस्थाने दीर्घा मेके
मुभे स्वरे॥ समानस्थाने उभे एकं दीर्घ स्वरमापद्येते॥ अश्वाज निग्रे वेतसः॥ रथीव कशया॥ सूपस्था अभि
नुभिः॥ समानाक्षर इतीकस्मात्॥ त एव वा वमभिपद्य॥ मस्थान इति कस्मात्॥ तत्त्वमिप्रगायत॥ ॥इका
रोदय एकारमकारः॥ सोदयः॥ उकारोदयः अकार एकारमापद्यते तवेमे समभिधवः॥ एंद्र मानमिंद्र
थिं॥ तथा॥ उकारोदय उकारं॥ तथा यथा इकारोदयः सोदय एव मुकारोदयो प्यकारः॥ सोदय उ
कारमापद्यते॥ अपोह उमिशुनायाः॥ कमीदिन्मा तवोति भिस्त वमानाअरिमाः॥ ॥परे ह्रस्वे कारमो
जयो॥ मध्यक्षराणां भोजयो रे कारै कारयो रुदययोर् कारः सोदय ऐकारमापद्यते॥ उतेमाद्धुर्नैषो अग्नी
च्यनं॥ स्मदा परैदपदप्रवेताः उकारं पुस्मयोः॥ संध्यक्षराणां पुस्मयोः समयोः उकारौकारयो
रुदययोर् कारः सोदय उकारमापद्यते॥ यस्पोषधीः पयधीय॥ तपतवहि॥ पिप्रोत्तन॥ ॥एते प्रश्न

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२६ मानामसंषणा। एते संषया प्रश्लिष्टा नाम विदितव्याः। समानाक्षरे सस्थाने इत्येवमादयः। प्रश्लिष्टा नाम स
षयाः। योजनं। प्रश्लिष्टादभिनिर्दिष्टादिति॥ ॥समानाक्षरमन्तस्थां स्वाभक्तं यं स्वरोदयं। यंकरसमानाक्ष
रं स्वरोदयं स्वामन्तस्थामापद्यते अर्थमामनुः। षो देवताता। मद्ध्वो। अध्वियान रा। स्वग्रहणमनर्थकं यथा
तरस्मिन्नेव सिद्धं मसिद्ध्यति। कथमिदं समानाक्षरमित्यक्षेवतन्त्रः। समानाक्षरज्ञानयो निर्दिष्टा भवन्ति। अ
न्तस्था अपि वतन्त्रः ततः। क्रमकृतं वा तयमस्ति। स्थानकृतं च। तदुभयमपि पर्यायेणेति प्राप्नोति। स्थाम
नुकृतमेवं वा तय यथा स्यादिति स्यामित्यतो यथैवं कं व्यप्रतिषेधोऽनर्थकः। न हि कं घस्य सस्थानो अ
न्तस्था विद्यते। नानर्थकः। कथं यस्य सस्थाना विद्यते स्वग्रहणान्नस्य स्वामिति स्याद्य। यस्यास्तु नास्ति
तस्य वचनप्रमाणात् तथा पिणा सर्वाः स्फः। एवमपि प्रयोजनाभावादनर्थक एव। सर्वेषु हि स्वरेषु कं रा.म
घस्यापवादसंधाया विहिताः। इकारे दव एकारम कार इत्येवमादयः। ऋकारे तु न किंचिद्विधीयते २६

त्वणो वा नदर्छोद्विष्टव्यः। न तदादि पदं दृश्यते। उपक्रमेन स्यात्। न समानाक्षारत्वेन समानाक्षरे स्वे स्वे
प्रत्यये समानाक्षरमन्तस्थामापद्यते। दिवीव सूर्यं दाशाः। पृपस्थाभिर्न विष्णुभिः॥ अयं च प्रतिषेधोऽनर्थकः।
समानाक्षरे सस्थाने इत्यनवकाशत्वाद्दीर्घत्वं बाधकमस्य भवति। सावकाशत्वात्र बाधकं भवति
हैषाः प्रास्तोदयाः। प्रास्तोदपग्रहणं सादयाधिकारनिवृत्त्यर्थं। हैप्रसंज्ञायाः प्रयोजनं हैप्रामिनि
हितेषु वेति॥ ॥विसर्जनीयो रिफितो दीर्घपूर्वः स्वरोदयः। आकारं। अरिफितो विसर्जनीयो दीर्घपूर्वः स्वरो
दयः पोषध आकारमापद्यते। अग्र एशना पुवाः। अरिफित इति कस्मात् वारिन्द्रं करत्विति। पुनः स्वरो
दपग्रहणं समानाक्षरस्याधिकारनिवृत्त्यर्थं। उभे मौ च द्वौ स्वरौ। द्वौ स्वरावुभमावैकारौकारावाकारमापद्येते।
स्वरोदयो। सूर्यायं यामध्येतवा उ उभाउनूनं तदिदर्छोमथो। ताःपदहृतयः। ता एताः पदहृतयो नाम वेदित
व्याः। इहायाभिः संज्ञाभिः संव्यवहारो नास्ति। तासत्तानेधर्मः प्रयोजनं इष्टव्यं॥ ह्रस्वपूर्वमुसोकारां यसुहृप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वेऽरिफितो विसर्जनीयः स्वरादयः। सो पधः स आकारमापद्यते। सइंद्र वित्रां अभितं धिवाजा। अरिफत इ वि
१७ घस्मान्वा प्रातरग्निं प्रातरिंद्रं हवामहे॥ ॥ पूर्वो यो पोत्तमा अरो उपोत्तमा अरा पूर्वविसरावेकारौकारौ अ
कारमापद्यते स्वरोदयौ। परश्च छिदुस्वइमे समासते। वाया याछा भिर्जरंते। तडुद्भाहाः। तपने संधपउद्धा
हा नाम वेदितव्या॥ ॥ इत्थ पूर्वश्रुसाकाश्मिन्येवमादयः। उद्भाह संज्ञायाः प्रयोजनं। उद्भाणां पूर्वरूपा
णीति। दीर्घपरा उज्जाह पदवृत्तयः। तेषामुद्भाहाणां मे दीर्घपराः स उद्भाहपदवृत्तयो नाम वेदितव्याः॥
संईपा। एवकृती बीतमञः। तआगं तुन इह श्रुवं तु उष्णा या। न्याभुग्रमा नाष्टीव कारोऽत्रांत राम
मः तुष्टौ घोनीपयोरकारा कारयो स्वपोरनो स्वरे प्रत्ययेवृक्षा रोऽत्रांतरागमो भवति। यत्र तडुभ राम
नाम संधनवेदितव्यं। इंद्र विंद्राय पीतये। तावा मधा बार्हिर्विमत्से अस्मिन्। अनोप्यइति कस्मात्ता १७
वा पउक्षभिर्जरते। ठभाठनूर्नतदिदर्क्षुपे थे। येतु घयो रिति पठंति तेषामिंद्र विंद्रावपीतये या ता वा स घा

बार्हित सिद्धति। ऋकार एदपेकं व्यावकारं तडुद्भाहवत्। ऋकारे प्रत्यये कंव्यावकाराकाै अकारमापद्यते
तडुद्भाहवं नाम संधनं वेतव्यां प्रकृभ्यो हूतमिव वावमिछे। आशुषा पन्म ध्रुमन्त्तत्पयोति। उद्भादाणां पूर्व
रूपाणि पकोरप्रकृत्या द्विर्भवत्यक्रमाधं। प्राव्यपंचाल पदवृत्तय स्त्रा पंचा लानामो ष्टपूर्वा भवंति। उद्भाह
णां संधीनां पूर्वरूपाणि हस्वपूर्वाविसर्जनीय एकारनुकारश्च अकारे प्रत्यये प्रकृत्या द्विर्भवतः। तुभवान्य
क्रमाधं। ता एताः संहिताः प्राव्यबदवृत्तयश्च पंचालपदवृत्तयश्च वेदितव्याः। एवमविशेषेण। क्रन्नहायं
ते केषां कास्ता इति। तुष्टः पूर्वा या सा पंचालानां भवंति। पारिशेष्यादन्याः प्राच्यानमितिसिद्धं। विक्रिबां
लो अवेत संनपंति। आरे अस्मे वश्रूएवतो अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं। अथाभिनिहितः संधिरेतैः स्वकृत यकृतः
एकाभवति पादादिरकारास्तत्र संधिजाः। अथाभिनिहितानाम संधिर्वेदितव्यो यदितऊर्ध्वमनुक्रमिष्यामः
एतरुद्भाहाणां पूर्वरूपैः प्राकृतेन वैकृतेन वा एकीभवति पादादिरकारः। तेषां प्राकृतवैकृतानां मध्ये वै

तेनपदेनोपहितोऽकारोऽभिनिधीयते॥आ॥आवोहंसमितिंददेनान॥अग्र॥एषंताहसिग्रतः॥प्र॥प्राव
२९ क्षारिरिवादस्युष्टदं॥कवीश्वाकारभीशवः॥विऋ॥विऋोवोऽग्रुपामः॥सविता॥तस्सविता वे॥हृतवमाग्रुवं
त्राएवा॥अत्रैववोपिनघामि॥कः॥कोवोंतर्मरूतऋष्टिविकृतः॥पदमितिकस्मात्॥अग्रः॥वोऽग्रनिमवसे॥
सर्वैरवादयाःपरोऽग्रदादवर्त्रैऊतपंताम्यसा॥अभेदपोपाष्टिस्ववीरता॥अग्रुमुक्रममता॥पनशामहा
अवत्ववीदारतेवांस्पवीरथाः॥क्रुदा॥अवर्त्रैः॥अजनपंत॥अग्रयान्थे॥अभेत्राअयोपाष्टिः॥अघंतुभ्य
वीरता॥अग्रुमुक्रं॥अमता या॥अनशामहै॥अवत्व॥अवीरते॥अवां॥सि॥अव॥॥अरथा॥इत्येते घापदानां
सर्वैःपदैरूपहितोकारस्त्वदयःसत्रभिनिधीयते॥अदाता॥मनःसनिता॥सनयेसेनादात्॥अवर्त्रैः॥अमर्त्यो राम
वर्त्रैनुपधीषु॥अजनपंतः॥यंदेवासोजेनपंता॥ग्रिं॥अग्र॥पो॥उतस्मसेयन्यसूणा॥सि॥अभेवा॥विति॥अ २९
नह्वप्भेलाणुरोमेना॥अपोपाष्टिरितिउदयग्रहणोनैवाभिनिहितंनिपातितंउद्धंशयेनायोपाष्टिहिंति

हस्तूनां॥अवंतु॥अधिभुवंतुतेवंनस्मात्॥अवीरता॥माशेषावीरतापरिबा॥अग्रुमुक्रं॥अत्रिनमहस्प्रमसोमुमुक्तं
आनोवोभिर्मरूतोयांत्वछा॥अरथाः॥अपादोयत्रयुत्या॥सारथ्या॥वासोवायोभिमुवेकवछः॥संकंदनोधीजं
वनःस्वक्षवः॥उस्मादतस्कृता॥वःसगार्भ्योहिरण्यश्रृंगइति॥वापथ्वभिः॥इत्येताभिरूपहितोऽकारोभिनिधीयते
वासोवायः॥वासोवायोवानां॥अभिभुवे॥अभिभुविभिर्भगायवत्रा॥ता॥कवधः॥कवधोकोश्यभवे॥त्रिहि
ते॥उस्मादतः॥उस्मादन्नोगादंगादवर्त्तेना॥कृतावा॥सप्नात्वतावोनुमागभाय॥सगार्भ्यः॥सगार्भ्येनुसख्याय
पूथ्यः॥हिरण्यश्रृंगः॥हिरण्यशृंगोयो॥अस्यपादाः पत्राशयोषमेध्यापितेगर्हरमेभिदासति॥जाय
मानोभवोऽग्रेयंन्तोयोहोतिपिग्रति॥इत्येतेछुकारोभिनिधीयते॥येग्राः॥रथानांनयेरास्सनाधमः॥य
योध्य॥सत्राशायाध्यपेपार्ष्ठिवासः॥मेध्यपि॥उपप्रागाःसुमात्क्षयिमन्म॥नोहिः॥उतानाहिर्बुध्न्य
होनुः॥आग्रभिदासति॥योनोअग्रेभिदासति॥जायमानोभवः॥जायमानोभवोमहान्॥अग्रेयो॥त्वया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३० ग्रपं सुत्वन्यज मान स्यान्वतोप॥ तवत्पनयन्तोपइं इग्रहोतिपिप्रतिायेनोत्रंहोति पिप्रति। तंभयंतो हिंमह
तोनुभत्रीयवा। मविष्ठ्व पुनेजनिष्ट। हृत्रहा। न्यवी स्पमरेतमानामरुतो। मदन्ना। भितो नवंता। इन्येते पु
चाका। शेभिनिधीयते। तंभयंतो हि। तंभयंता हिंदकेरहां। सिमरुतो नुभत्नी। एषाच्यावोमरुतोनुभत्री
।यवमेविष्ठ्रा। प्रोष्ठदाष्यानयस्य विष्ठः। वपुनेजनिष्ट। इत्नापा स्पृत्रोवपुनेजनिष्ट। हत्रहसेवी॥ ताभिम
पुहत्रहन्पेवीर्नाः। समोरतमानाः मरु। तामदत। स्वर्द्देषा वोमरुते। मदन्नतु। अभिते। नवंता। समत्रगावा
भितोनवंम। बुवतेभ्रंप्रवसवाचिमेरपद्दविरग्नानरुषोप्पपुरोभिनता। उपतेक्षंवहानयं पमोदितिर्नुषो
यानुविनोनुश्रिपो। क्षिता। इत्येते पृका। शमि निधीयते। बुवते धुवतेघ्नुसंहतु वात छेत्रा। तवासवावि। सम रम
शुष्मा यतव सेवाविभिरपत उतो मरपक्षवतिर्म मडुषी। दाषिरग्ना विता रदधिरेग्नावमूनि। नडुष्मोस्मत। ३०
मह्नतामा नडुषा न्मस्तुनातः पुरोभिने ता पुरो भिनदर्हं हृस्फहन्यो। उपतेषउपते पर्धा महमानां। उ

येतिकस्मान्र् वहतेयं। वहानयं मह्ववासवासनः॥ पमोदितिः। नराशंसमनुरां गायमोदितिः जगुषोपा। नय
ईषंतेजमुषोपानु। मुवितोनु। पुविनो देवान्नु विते। नुपत्म। श्रिापा ष्ठिता। विश्वाअधि। श्रिपो विता। वपुषावुविशो
पंतमंतोवपा निर्विनमः। भरंतोवस्पवोपुबुध्न्यो। इजोमापिनोधम दन्येते च्छकाशे ति निवीपते। वपुषेनुः
मवांवयो वपुषेनुपप्ननाविशोपंत। मंपह्विषोपंतमूरमातो। संतोवघाति। अतःसंतोवधा निपुनानाध्वे
स्थप्पस्वेनपः॥ भरंतोवस्पव॥ स्तरन कविद्धरंतोवस्पवः। अवोमुंमहित्रीणाम वोपु। वुध्न्योरजं। अहिर्बुध्न्यो
इजएकपादुत। मापिनोधमः। त्वंमापाभिरपमापिनोधमा॥ ॥देवो नय मुरूवस्वोः मुरद्योभूतोभिथ
तोरूषस्वेननोघपत्रामस्वेददत्रोधिदक्षातेवद्वतते रुणोभिस्मदोषि॥ इन्येतेपृकाशेभिनिवीपते। देवो
नयतं। देवोनय सविता सुपाणि॥ पुरुवमोमुरघ्रा। पुरुहूतपुरुवमोमुरघ्रा॥ भूतोभि। मेषोभूतोभिप
त्रपः। श्वेतोरूपारूपः। स्मेनोरूषोषामोअस्पातेननोघा। तेननोयविश्वेदेवाः॥ नेनेतिकस्मात्। नेनोअ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

घतेअपरंत्वेतुनः।येजामयः।उउजामयडतयेजामयः।तेरदत्।प्रतेरदद्धरूणोयानवेपद्य॥नोविवक्रां।स
३१ शाविताम्वनवानोधिवक्रा।तेवर्द्धता।तेवर्द्धतस्वतवसोमहित्वना।तेमणोभिः।तेरूणोभिर्वम्मापिशंगैः।
मदोधि।रा।तेवदस्मनिषदोधिवर्हिषि॥ ॥स्वाध्योजनयंधववनोभिमातीरग्रेपदहमनसोधियोध्वनः।धी
घक्षेविंदसपसोविपोधिपादोस्ययोतिब्राह्मणोस्ययोनपत्॥इन्योतपुयोकारोभिनिधीयते।स्वाध्यो
जनयत्।स्वाध्योजनयघ्रस्रदेवाः।धववनोभिमातीः।उत्तस्फिरोवधववनोभिमानी॥आग्रपददाविश्वा
अग्रेपदहाराती।ददेतिकस्मात्।अग्नेअपांसमिध्यमेदुरोणे।मनसोधाउर्वस्याब्रह्मन्मनसोधिजातः।
येध्वनः।मनोनयोध्वनस्मघएति।योध्याः।नातवक्रंयोइत्योवर्त्तनिः।नेविंदन्।तेविंदन्मनसादीध्यानाः।
तपसोधितपसोध्यजायत।योधिभूपत्रयोधिवधूपुरम्नते।अविन्दोपेणाग्रहणात्पावमानीर्याध्येअ राम
तीअत्राप्यभिनिहितः।प्राप्नोति।नाविशेषग्रहणंकथं।स्वरसंनियोगेनयोधीतिउदात्तः।तत्रअकारोभि ३१

निहन्यते।आभिनिवीयतइत्यर्थः।तस्मात्।यत्रैवोदात्तत्वंतत्रैवमभिविघातः।पादोस्यापादोस्यविश्वाभूतानि।पा
तिउंरोविश्वापोतिभृणवो।ब्राह्मणोस्य।ब्राह्मणोस्यमुखमासीत्।योनपत्।आयोनपत्सधमाआ
यस्य॥ ॥सोऽस्माकंयोद्वोयोभ्योन्यकृतेभ्यस्वेभ्योकरंपयस्वंतोमृताश्वा।उन्येतेयामकारोभिनि
धीयते।सोस्माकंयः।उपमिरपुसोऽस्माकंयोअस्मात्।यइतिकस्मात्।सास्मात्कमनवद्याद्देवोभ्यो
न्यकृतेभ्यः।वसोमतरकृयेद्विषोभ्योघकृतेभ्यः।तेभ्योकरं।ददंनेभ्याकरंनमः।पयस्वंतोमृताः।अ
काःपयस्वंतोमताः॥ ॥अन्योवीकोयाइतितोदयेषुपुंत्रःपरान्मेवपरावतश्वा।अन्यः।अर्वाके।अ
योइन्येतेनूदयेषुपुत्रःपराकेपरावतइत्येतो।पूर्वरूपेरूकंपररोनाभिनिधीयते।अन्यः।अम्ववकव
जीकृत्यापितरंपुत्रोअन्यवः।अर्वाके।येत्रामआन्यपराकेअर्वाके।अथा।आविवासन्परावतोअ
थो॥ ॥अंतःपादंववयोअंतरितेवयोअस्याअथायाहेतयाअयः।वोअंधसः।रायवेअम्विनोभ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

२२ ये अदो अधि सार्ज्जयो जामयः पयः वयो अंतरिक्षे। वयो अस्य यपःदेतय स्वयः वो अंधसः। शपेव अश्वि
ना उभये। अवो अधि। सार्ज्जयः। जामयः। पयः। इत्येते प्रकारेणाभिनिधीयते। पादमध्ये वयो अंतरिक्षे।
अग्निं वा पा अंतरिक्षे पतंतः। अंतरिक्ष इति कस्मात्। आ वां वयो श्वासो वहिष्ठाः। वयो अस्य वर्द्धे अग्ने वा
यो अस्य द्विवर्हाः। अस्येति कस्मात्। आ वां वलो श्वासो वहिष्ठाः। अश्रथः। पतीन मन्युर श्रथा पो अद्रि
:हेतयः। शतानीका हेतयो अस्य दुष्टराः। इयः। ववारि भृंगा इयो अस्य पादाः। वो अंधसः। पांतमा वो
अंधसः। अंधस इति कस्मात्। आ धोदंसमिति दंदो शायवे अश्विना। अपिवतं शायवे अश्विना गां। अ
श्विनेति कस्मात् शायवे ... उभये। यद्वां हवंत उभये अधस्पृधि। अवो अधि। पत्रार्षदापश्च वो अध्य
धर्ते अवीति कस्मात्। अवोम् ऋभुक्षत। सार्ज्जयाभर ह्वा जामयः। यो अस्य पद्मा जामयः। जामयो अधरी तम
यता। पयश्च आसायदस्य पयो अक्रत स्वा। प्रकृत्येति करणादौ प्रगृह्याः। इति करणाद्यो दो प्रगृह्याः। प्र

२

स्याम वं ति। इंदो इति। ऊं इति। प्रो इति। इंद्राग्नी इति। बाहू इति।। ।। स्वरेषु वार्ष्या पकृं मेति वर्त्तते। आर्षी सं
हितायामिन्य ऋक्षु स्वारेषु प्रत्यय पुय गृह्याः प्रकृत्या भवंत्यार्ष्यो। एषो उषा अपूर्व्या। इंद्राग्नी अपादियं। इं
द्रा विष्णू अपवत्स्वारे अस्य। ते आवरंती समनेव योषा।। ।। प्रथमो यथोक्तः। प्रथम प्रगृह्य आमंत्रितश
:आर्षी स्वरेषु यघु उकृत न्न दाप घते। इंद्र विंद्राय पीतये। वायं उक्थेभिर्जरंते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं सोम
वित्रोम आसिंचते।। ।। सहोदया स्तः प्रागृहीत पदाः सर्वदैव। सहोदयेन ताः संहिताः प्राग्दहीत पदानाम
विदितव्या।। सर्वत्रैवेति करणो दोव संहितायां स्वरेषु वा इंद्रापी इति। इंद्रापी अपादियं।। ।। अन्त रांता
सुनेवेत्यन्त रांता सु प्रगृह्या इवे प्रन्यये न प्रकृत्या। वेति। दम्पती वक्रतु विदाजने पुरुअन्त रांता इति क
स्मात्। अनीइव चक्षु घायात मर्वाक्। इवेति कस्मात्।। रोदसी आवदता गणाश्रिय।। ।। अर्थमेव।।
आर्षा मेव वेदितव्या। पदित ऋद्दमनु क्रमिष्यामः उत्तरत्रोदाहरिष्यामः। आर्षामेवेति किमर्थं। उत्तर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

प्रकृतिभावइतिकरणादौमाभूदितिसम्राज्ञीमिसंम्राज्ञीसंम्यपकारपूर्वाविहितत्रिस्वप्रत्ययःसन्तुकारः।सं
२२ म्यपकारपूर्वाविहितेस्वप्रत्ययःसन्तउकारप्रकृत्याभवति।प्रग्नुअदत्र्यायती।अभूद्भाउअंग्णवोअस्यवा
माउअविषा।मंम्यग्रहणंकिमर्छ।तामेजराहजरंमराधु।पकारग्रहणंकिमर्छ।अपूर्वौन्नीर्षुआयुरान
द्।ऊकारादौविति।ऊकारादौपदेप्रथपेसुइन्येत्यदंप्रकृत्याभवति।ताभिरूपुरूतिभिरश्विनागतं।ऊ
कारादावितिकस्मात।सूपस्थाभिर्नधेनुभिः। पूर्वेन्यकारे।पूर्वान्येनत्यदमकारेप्रत्ययेप्रकृत्या
भवति।पूषाआविस्तुभाहिनः।किमविशेषेण॥ ॥नवेत्त्वदेकाक्षरत्रपूर्वानवेत्रत्यदमेकात्वत्तरपू
र्वंवातत्रपूर्वमितिकस्मात्।नतंपूषाविच्यते।तत्रपूषाभवस्सवा॥ ॥अद्योमघाजीसुग्नामीस्वधोती
मथुअपीसृथिवीषामनीषाअपानिद्राउपापेतिस्वराणांमुख्येपरेपंचमपयोश्चाश्वद्यामग्रात्रा राम
ती।सुग्नामी।स्वधा॥ऊती।एथुअपी।पथिवीईषा।मनीषाअपा।निद्रा।उपाप्रपा॥इतिप्रकृत्याभव २२

तिस्वराणांमुख्येपरेपंचमश्वयोश्चाअकारेवइकारेवईकारेवश्चाद्यास्तेमवन्यायीदिवि।मग्नाजीअ
षिदेहषु।एतेग्नामीमिग्नुग्नामीअभुवश्चस्वधाअवस्यास्यतिःपरमात।ऊतीअनूतीदिमिशोपः।म
ना।मथुअपीअपुर्यवतंजती।धावान्नामामथिवीअतरिक्षं।ईषाअत्तोहिरण्यपः।वनेमपवीरर्यौमनी
षाअपिः।अयाईशोनमाविषीभिराहृत।मानोनिर्धातमोतजलिः।उपाउयंममनेपारयंती।धव
चरिवप्रपाअसिचमश्री।मुरेभ्यपारयंवमषयोश्चेतिकस्मात।आगउपस्वधाहिः।स्वरेपादादाउद
येसवेति।पादादौस्वारेउदयेसवाइन्येनत्पःदंप्रकृत्याभवति।उडुस्त्रिपांसजातसूर्यःमवांडघउपा
दादावितिकस्मात।सवैषुसवनेष्वास्वरग्रहणमुरेभ्यपरेइत्यधिकारनिहत्यर्छ।केविकिलपार्षदस्
वकायहृप्रयोगेइंडडद्वार्पाःसवाइन्येतस्याम्यासेपामंप्रकृतिभावंकुर्वंति।ताज्ञापपघात।कथासंहि
तायांयतरष्वंतदनेनशाम्बेयणाद्वाख्यायते।नानेनाहृष्टंसाध्यते॥ ॥षंतजोषंवर्षणाष्वर्षणिभ्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

३४ एकारांता नित्रयो॥ अस्मत॥ ईवतान मस्फः॥ इन्फपर्धवव॥ आइन्येतत्पदमस्कं सत्रभवति॥ स्वरे पादाद
विन्येवंप्रकृतं॥ छंनं॥ तं मर्त्यं न सुहृषं नदीष्ठाउंन्हंतं॥ जोषं॥ उ तो च स्पजोषमां इंडु॥ वर्षणा॥ आ या हि
वीरेतिवर्षणी॥ अर्यः॥ वर्षति॥ म्पः॥ मं सह स्राकारिषवर्षणी॥ म्पआ आ विः॥ एकारांतं॥ घर्षदीने गभी
रआं उग्रपुत्रो मित्रा याः॥ उडुन्य बहु मं हि मित्रा या राएतिनैनउदाहरणं॥ पुक्तः॥ एकारौकारपरौ वकव्यौ
इन्ये तेन सिद्धवात॥ अन्पड्हष्य मिन्येके मन्यंते॥ अपरे पुनर्युक्त मन्यंत॥ इहासकग्रहणाद्न्यस्मिन
कृतिभावे असक्रलंतस्पनस्पनभवतीति॥ अस्मत॥ इमा अस्मै मतयो वाचो अस्मदां॥ सवा॥ ईवतः॥ अ
म एतु यईवदा अदेवः॥ नमस्फः॥ उप वो विश्ववेद सोनमस्फरा असृक्षि॥ पादादावितिकस्मात॥ सो मं
वग्निणा आभरत॥ इन्फपधमितिकस्मात॥ आस्मयो गं भास्या॥ क्तूरपो राघ्न॥ अपक्रमितिकस्मा रम
तापपुषिश्वप स्वश्व धर्मणो षि इवर्ग॥ एकारौकारपरौ वकव्यौलुशोद्वीक्॥ एकारउकारपरौ ३४

पवकव्यौलुशाहृषेः अर्वाकप्रकृत्या भवत॥ पादादावित्येवंप्रकृतं॥ महाजमिपुरुष्टुते॥ ९ एक॥ न्फप्रा श्व
प्रावो बाद मकृत ८ एमिति॥ ४ घाव स्म वितुद्धी उपस्था एका॥ विश्वेददा नित धिषीवउग्रं तु कः॥ लुपा
दर्त॥ गतिकस्मात॥ यः शाणां तो निमिषतो महि्वे कः॥ पादादावितिकस्मात॥ मैनमग्रे विददो माभि शो
वः॥ अपितो ताअजापेत॥ ॥ गोतमेवामिनंतगोतमस्यार्षं वामिनं तेति तत्पादं पकृत आभवति॥ आतेसु
पणा॥ अमिनंत एवैः॥ अतः पादार्धीयमारंभ॥॥॥ विभ विषन्नी विपन्या कदा या माते न्ह कारे थ पादा
दिभा॥ जि॥ विश्वा॥ विषन्नी॥ विपन्या॥ कदा॥ या॥ माता॥ इन्येता निपदा निप्त कारे प्रथ्या पपुकृत्या भवंति
अपादादिणि॥ निम्ना तेवा तो विभ्वां स्मभु रिंद्वं तः॥ विषन्नी॥ प्रसीमा दिन्यो अस्रजद्धिषन्नी स्नं॥ विपन्या
पन्याईचातं प्रथमं विपन्या स्नं तस्य॥ कदा॥ अग्रे कदा स्रत विघातपासे॥ पाञ्ञछ्सा त्री परितक्या
सणां वपेम्मता॥ अपपा माता कचणुतव्रजं गोः॥ सकार इति कस्मात॥ उतत्व स्नोत विचातु मंमते॥

रचे।सेदग्ने अस्तु सुभगः सुदानुः।अग्न इति कस्मात्।मरइ देवेषु गच्छति।सेदग्निर्वीमिष्टां वसिष्ठस्यार्षिप्रस्यात्ते
३६ वो निपात्यते।सेदपिरग्नीं रत्यस्वन्यान।वासिष्ठमिति कस्मोत्।मरइ दग्निरक एवतमः कएव मर।मात्स्मा
केभिः।मास्मा केभिरेतरीनि भूषैः।सेदुग्रः।सेदुग्रो अस्तु मरुतः सप्तुष्मा।उग्र इति कस्मात्।मरइ द्दे वेषु
।गच्छति।सेमों।सेमे मही रोदसी पृक्षद्धीना।सेना।सेनाती केन खविदश्चो अस्मा सीनामेनं।सेनं हस्त्वादे
वो देवस त्यमिंद्रं सन्यः।सेमं।सेमं यत्तं मधुमंतं धीना।।सोदंव।सोदं वं सिंध मद्दिणाम्म हिवा सेमां।से
मामविद्धि प्रभृतिं यईशी षे।सोषो।सोषामावदसी स्वः सोअग्निं।सेत्रो।नसेत्रोपस्परं वते।सेदीत्रो।
सेदीत्रोपस्परो मत्रा।ईशा इति कस्मात्।मरइ द्दे वेषु गति।। ।।उरुष्यातेमानो अव्येवो अ को वा सो वेघ
स्पो धिष्ठ्ये मेरू अत्रा र्वित्पादादौ नूरुंरुरोन्य वा का इन्येतानि चपथा गृहीतम वंति।नूरुष्यातेरत्यत्र दीर्घ नम
वंनिपात्यते।पाद अहष्य वा नस्य स्य संधिर्न भवति।नूरुष्यातेपूर्व था व प्रवाच्यात इति कस्मात्।आरे ३६

आघाको विद्वाद्दर्शी।सामोअव्योमानो अव्यइन्योकानिपात्यते।हसाप वित्रेअवि सो नो अस्मे।वो अस्मे इति
अभिनिहितेपासि प्ररूभा रेवो निपात्र तेविप्रा वो अस्मे स्वयत्रो।भिरूती।वासा विति प्रश्नेषो निपात्या
त।अस्य वा मा उअविषाविषस्यामि।तिप्रगृह्य स्यां तस्मा पत्रिनिर्निपात्यते।री।री।रायेषु भरं वेघस्यां विष्ठो
मेइति पदांत पदाद्यो रेवं निपात्यते।रकार लो पो वा।आविद्रास वो द सी धिष्वे मे।रुअत्रा विदिति दीर्घं
निपात्यते।उअन्यत्रा विदडिवः।विदिति कस्मात्।परिदिद्दिदम थि वीदत्राभुजिः।पादादौ नूदंडे तिदी
र्घत्वं निपात्यते।नूहं हरा ये वरिवस्कृधी नः।पादादाविति कस्मात्।ह्न्यर्वाग्गिति प्रुति भावे षा प्रेअंत पत्रि
र्निपात्यते।वर्हिषदः पितर ऊत्यी वाक्।। ।।वर्गः।उदअयात्र जे षितं धनं वशातर्वसंदश्रो।एणा ये।यथो हि षे
पथ्यो विषेदश्रो।ण्डिंस रोदयं पिवा इमं रथाद्दूा इन्येतानि पथा गृतानि भवंति।वाउइअपानीति दीर्घ
वंनिपात्यते।उदूअ यां उपवकैवलाद्दू।अयानिनि कस्मात्।उद्वेनि सुभागा विश्ववन्नाः।रत्नेषित मिति वि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सर्जनीयस्यप्रश्लेषो निपात्यते। अश्वेषितं रजेषितं शुनेषितं। धनर्वैशात र्वे समिन्फभवोर्ई स्वत्वं निपात्य
ते। हिरिश्मश्रुं ना वीणां धनर्वे। विवक्मे द्यातर्वे संमहित्वा। दशोणाय। दशोणायेकवर्यर्कसातौ। दशोणेपा
३७ पाथोमं दशा शिप्रे दशोणपे। तुहिषे वावं पूतो यथो हिषे। तुविषे। पिबादग्पथो विषे। दशोणां। संवत्सुं
दशामायं दशोणां। पिबाइममिति दीर्घत्वं निपात्यते। यत्र स्वरो दयंभक्न्येत द्वेपदं। इन्द्र सोमं पिबाइमं।
एदंबर्हिस्सदो मम। स्वरो दय मिति कस्मात। इंद्र सोमं सोमपते पिबेमं माध्यंदिनं। इममिति कस्मात।
यवाशिरवनःपिबा। अग्न्या वृषभिः सुतं। रथो ह्यारिश्च त्वं निपात्यते। एनोत्तनुभ्यं राथ्याहू भन्तौ॥ ॥
वीरासएतनतम् अरुणवन्घनारेवप्रैषयुगोद सीमेधत्वसीयः सरपसस्मवोतप्रवीववीलूङतसर्ह
वीरासएत नतम् अरुणवन्घनारेवप्रैषयुरोद सीमेधत्वसीयः सरपसस्मवोतप्रवीववीलूउतसहं ३७
वाजौ। इन्येता नियथागृहीतं भवति। वीरासएतमेत्फत्वरपदादेरेत्वं निपात्यते। परावीरास एत
नातमृ अरुणवत्रिति दीर्घत्वं निपात्यते। तमृ अरुणवत्रेश्मभुवेकं। अरुणव। त्रिति कस्मात। तातम्व

भिन्नगायत। ततारेवेति सवादिविहन्तेः प्रतिषेध एत्वं वनिपात्यते। एवेन्नुकंसिंधुमे भिः सतारेतप्रैषयुरि
ति एत्वं निपीत्यते। प्रैषयुर्न विद्वान्॥ रोदसी मेदतिप्रगृह्यस्य प्रश्लेषो निपात्यते। श्वतमंदीष्टहमी रोदसी
मे। धत्वणीसः सरपसइन्फभवोर्ई स्वत्वं निपात्यते। धत्वणामोनघतः। खादोअर्णाः। अरमघः। सरप
सस्त रायकं। सवोतेति सवादिविहन्तेः प्रतिषेधस्तु त्वं वनिपात्यते। स्वस्तिभम हे स वोतैषि। प्रश्नीणेति
प्रगृह्यस्य प्रश्लेषो निपात्यते। नभ्येवनउपवीवपधीव। वीलूङतेति दीर्घत्वं निपात्यते। वीलूउतप्रति
क्रमे। मर्तवाजाविति प्रश्लेषो निपात्यते। अन्याइव प्रामक्षुः मर्तवाजौ॥ ॥ अश्विने वपीवोपवसनानां
महोआदित्यानु पसामिवेतयः। स्तोत्ववअमृघवसुजाइपश्रमसवेदंसानो अयायेस्वधामिता। इन्ये
तनिपथागृहीतं भवति। आश्विनेवेति सवादिविहन्तेः प्रतिषेध एत्वं वनिपात्यते। यह्वावाणीनिरिश्चि
नोव। पीवोपवसनानामिति प्रश्लेषो निपात्यते। अग्निवाग्नानां पीवोपवसनानां। महोआदित्या मि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्यकारस्योत्वंनिपान्यते।महोऋादिन्यांऋदितिं स्वस्तयेऽ यसामिवेतयइतिपदांतपदाघो।स्वनिपाध
३८ ते।ऋातेविकित्रउपसामिवेतयः।स्नोतवऋस्छामितिऋभिनिहितेपामेएकारस्यऋच निपापते।वेमि
स्नोतवऋम्ध।सृजाइमध्यौइतिदीर्घवंनिपान्यते।माउर्नसामुपसृजाइपाथ्यौःसवैइतिसवादिवि
ष्टतौपामाथांप्रश्लेषोनिपान्यते।माउनसोमुपसृजाइयथ्यो।उस्मवनोवसोमवेइ।मानोऋमय
इन्यौकारस्योत्म।निन्यते।हृषापविवेऋधिमानोऋम्यास्वधमितितिऋह्वादिप्रकृतिभावापवा
दकृत्वाप्रश्लेषोनिपान्यते।ऋनुत्वाधामितादस्समीपते गोर्तुपदन्गागोत्रजीकय वादौमनीपाऋा
वाएथिवीउभतधौः।मनीषावस्परणयादहावहहतीइवेतिवपथाग्रहीता।इन्येतानिवयथाग्रहीत
मवंति।गोर्तुपन्गागोत्रजीकानिन्यनयोःप्रकृतिभावोनिपान्यते।पातेऋश्रोगोनुपन्गा।ऋमावि राम
देवगांसतां।कौप्रवादयणांहसर्वविभक्त्यंछेमर्वसिगाछेया।इमादिवांगोसतीकामभूनि।मनीषा ३८

ऋाव्वेतिप्रकृतिभावोनिपान्यते।कद्वाहोऋर्वाग्गुपमाम नीषाऋवा।वेतिकस्मात।ामथिवीउमधौरितिप्र
कृतिभावोनिपान्यते।ऋदितिः।सिंधुःसथिवीउपताधौः।धौरितिकस्मात।- - - - मनीषावस्परितिऋ
ह्वादिप्रकृतिभावापवादः।पस्रोषोनिपान्यते।पसिंधुमेव्ञा इहतीमनीषावसुरहे।रणयाइहेतिदी
र्घनिपान्यते।उन्नेषुणयारह।ऋावेतिसवादाविह्न निःप्रतिषेधः।प्रा।ऋपश्चनिपान्यते।कदावमूनवेरं।
दसीगिरः।यथाग्रहीतग्रहणंपूर्वेषुवोन्न।इषुप्रयोजयति।पोनिमारैगगादारैगारैगुर्याणाऋाव
णाकू।हंन्यामृतुपश्चारूपितमेनापुश्वासऋासता।योनिमारैक।ऋगादारेका।ऋारैका।दुर्योणाऋाहण
कू।हंन्यामता।सपऋारूपितं।ऋनापुश्वासऋासता।इन्येतानियथाग्रहीतंभवन्ति।स्वमास्वसेत्याप
स्वेध्येतिमारैकू।पोनिमितिकस्मा- - - - ऋागादारेका।रुपद्वचारुचातीश्वेन्यागादारैका।ऋगादि
कस्मात- - - - ऋारैकू।ऋारैस्वंधांयातवेसूर्याय।ऋाहोकूग्रहणमर्थवर्ङ।डुर्याणाऋाहणाका।नि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

योणाश्राहृणातुषवाचः। उर्योणा इति कस्मात्। वाजुणाहव्यवृणाक्रविणाः। हंन्यासत। हं तिरा ह्नाहन्यास
३८ दूहंत। हं तीति कस्मात्। अग्रसुस्तुमेजारेतस्मा पिवेगः। सपश्रासपिता अग्नेरूपश्राहृपितंतवारू--- अनायु
धमसश्रासता। अनायुधमसश्रासताधमवता। अनायुधासत्वुतिकस्मात्॥--- तेर्गःरश्र ह्नासतो निरादि
ध्यदश्रादेवंकश्रायतः। न्याहृणा क्रु किरादेवोन्याविध्यदेनमायुनक्रा। इन्यो तातियथारदीतंभवति। अ
ह्वःसतः। असत्रस्वासत इंवत्नानत्ता। अस्त्विति कस्मात्। सतश्चेपोनिमसतश्चविवः। निराविध्यता। नि
राविध्यडिरिम्यश्राः। निरनिकस्मात्।--- अभ्याहृदेवांभुवद्विश्वमभ्यादेवमोजसा। आनीतिकस्मात
।सनेमिवमस्मदाश्राव्यांकश्रासता। कश्रामातावत्रयःसंतिगोपाः कइति कस्मात्। सयोनिमसत राम
श्वविवः। न्याहृणाकृादंदोपा। स्नुषुमुषन्याहृणाकृा। नीतिकस्मात्। वज्रेणाहयाहृणाकुभिश्वहिाः। नक्रिरा ३९
देव। पयोवत्राउर्नाकिरादेवनुहतो नाकिरितिकस्मात्। आदावापदभ्याद्विष्टदेगन्ना न्याविध्यन्न्या

विध्यदिलीषिनास्यदृक्ता। एनमायुनक्रा। पमेनदत्नंत्रित एनमायुनक्रा। एममितिकस्मात्। अपरथमःपुन
क्वप्ररन्मि॥ ॥अहिद्रुत्रारिणाक्वथश्राकातामुदावत। रिछमारोपश्रायुरुकुरुश्रवणामाहृणा। इत्येतानि
यथागृहीतंभवंति॥ आहिदत्रारिणाक्वथः। बोधेतीनाम। हिहत्रारिणाक्वथ। आहिदत्रितिकस्मात्। पथइतिकस्मा
त॥ अयुक्तातं॥ आयुक्तातोमयातवेरथं॥ उदावता॥ उदावताबृहसापञ्चेसावा। रिछमारैक। नजामयेतावो रिछ
मारैक। रिछमितिकस्मात पश्रायुक्ता। पश्रायुक्तनुजातिरी। यइतिकस्मात्॥ अयुक्तेसप्तशुंधयः। कुरुश्रवण
माहृणा। कुरुश्रवणमाहृणाराजोनृ। कुरुश्रवणमितिकस्मात्॥ योनिमारैणा चेवमादिषुदीर्घवंनिपास
ते॥ सुनश्छिछेपंनिदितं। नराशंसमपूषणं॥ नराशंस॥ सदेव्यां इत्येतानि यथागृहीतंभवंति॥ सुनश्छिछेपंनि
दितं समूस्मात्॥ नराशंसपूषणामगोह्यं॥ नराशंसदैव्यावधन्वरि॥ ताअनानुपूर्व्यसंहिताः॥ तएतास्त्रिते
दितंसमूस्मात्॥ अनानुपूर्व्यसंहितायां प्रयोजनं॥ अनानुपूर्व्यपदसंव्यदर्शनात इति॥ यत्रै
नानुपूर्वसंहितावेदितव्या॥

दीर्घस्मात्तोदीर्घाविवृत्तयः॥ विवृत्तिषुपततो दीर्घः स्वरो भवति ततो दीर्घानाम विवृत्याधेतव्याः॥ ता अस्य स्तशनाय व इति षुरस्तादीर्घा विवृत्तिः॥ स ईं पाहि य ऋजीषी तरुत्र इसु परिष्ठादीर्घा इति आवरंतीमने वयो वे फम यतो दी र्घा॥ द्विवद्वयस्मूभयतः स्वरः स्वरः॥ यस्य स्वरस्योभयतः॥ स्वरौ भवतां स्वरे यासां विवृत्तीनां ता उभयतः स्वरस्वरा स्तास्तु द्विषंधयो नाम वेदितव्याः॥ अमू हु भा उ अंशवे। तस्मा उ अद्य समना सुतं भर॥ प्राग्यं वा लउपधानिमो दयाः शाकल्यस्य स्पष्ठविरस्य प्राग्यं यं वा लविधाने प्राग्यं वा हृजयच्छ्वृत्ति छि न्यछः॥ उपधानिमोदया विवृत्ता या भवंति॥ शाकल्यस्य स्पष्ठविरस्याभिप्रायेण॥ पुरोजिती वो अंधसः॥ आरे अस्मे व श्रृएवते। अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं॥ इतराश्छितिः॥ इतरा एवास्माकं शाकल्यानां छिति भवति। यथा प्राकृतो दयवं॥ पुरोजिती वो अंधसः सुतं॥ उतराश्चा तुदा राम
आ रे अस्मे व श्रृएवते॥ अध्वर्यो अद्रिभिः सुतं॥ वर्गः २ इति पार्षदव्याख्यायां द्वितीयः पटलः॥ उतरा अन्या तुदा ४
त्तश्च स्वरितः स्वरादयः॥ उत्तान्ये॥ अन्य एवेति मन्यते॥ तेष्ठो वदंते॥ अन्यथोपलभ्यंते॥ यथा

कृष्णो देवदत्त इति कृष्णवर्णगुणस्तस्मिन्नेव वर्तते। अन्यथोपलभ्यते देवदत्तः कृष्णको र्ष्यमिति गुणेष्व ष्वपृः समवायात् कृष्ण कृष्णा अयाणि क्रियंते देवदत्तेन देवदत्त आयाणि तथा उदात्तादिभिः स्वरा अपा णि क्रियंते वर्णा अयाणि॥ आयाम विस्रंभाक्षेपैः स्वर्यान्ते ह्यथाः॥ आयामो नाम स्थायाम्या पाणि क्रियंते॥ आ इति विस्रंभ्य गात्राणि ह्यते। अनुदात्तः स इति हिरण्यगर्भः। आक्षिप्या गात्राण्यु मुच्यते स उदात्त इति॥ आ इति विस्रंभ्य गात्राणि ह्यते। अनुदात्तः स इति हिरण्यगर्भः॥ आक्षिप्या गात्राण्यु मुच्यते स उदात्त इति॥ अर्द्धमवा॥ अर्द्धम व्यते स्वरितः स्वरः। एकाक्षरसमाविष्टयोः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरुदात्तादर्द्धमात्रा॥ अर्द्धमवा॥ अर्द्धम व्यते स्वरितः स्वरः। एकाक्षर समाविष्टयोः पूर्वयोरुदात्तानुदात्तयोरुदात्तादर्द्धमात्रा॥ किमविशेषेण॥ नवेत्त॥ उदात्त हृणां दोष्ठा॥ अनुदात्तः॥ परः शेषो योनुदात्तमात्रः तस्य उदात्तः श्रुति भवति॥ किमविशेषेण॥ नवेत्त॥ उदात्त वाक्यानि किं विस्वरितं वाक्षरं परं यदात्तं वा स्वरितं वा यदि किं विस्वरितं वाक्षरपरमिति कस्मात्॥ को वो वाक्याते किं विस्वरितं वाक्षरं परं यदात्तं वा स्वरितं वा यदि किं विस्वरितं वाक्षरपरमिति कस्मात्॥ को वो
श्वाक्षरमीश वा शतवक्रयो इष्टो वर्त्तिनिः ऋतूनां पूर्वस्वरितमनुदात्तं पदे दृश्यते उदात्त पूर्वस्वरितं
अयमाणं अनुदात्तस्वरं वेदितव्यं॥ संज्ञाकरणं॥ नवेदुदात्तस्वरितोदयमिति स्वारितं वै पति विदुनस्य

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नुदात्तग्रहणो प्रयोजनं। अग्रेतवन्येअजर॥ अतोन्यस्वरितंस्वारं जात्यमावक्रते पदे॥ अतउदात्तपूर्वादन्यस्व
रितं स्वारं जात्यमित्यावते। पादङ्स्वरितपूर्वंवा। अपूर्वंवा॥ स्वः। कन्या। सुप्राव्यं॥ उभाभ्यांउ परं विद्यास्व
र्याभ्यामुदात्तमक्षरं॥ अनेकमप्यनुदात्तं॥ उभाभ्यां जात्योदात्तपूर्वाभ्यां स्वरिताभ्यां तु परमुदात्तमेकमथ
नेकमपिपदे दृष्टमक्षरमनुदात्तसंज्ञं विदितव्यं॥ सत्राकरोणि पुत्रं नूदात्तस्वरितोदयमित्यर्छ॥ उदा
त्तपूर्वात्मेकमनुदात्तं॥ पाजः प्रसितिन कृष्णा। तक्रज्ञासन्याभ्यां परिक्मानेसुरावरथा। स्वरितमपरमित्को
स्वर्यात्मुरेभ्यः। जात्यात्परं। स्वर्पति पदि। किमविशेषेण॥ नवेत्पूर्वतथागतात्। नवेदउदात्तात्पूर्वम
वति। तथागतात स्वरितगतात॥ तस्मात्तनूनपादित्यत्र नूरत्येतस्मात्त पूर्वात्। नरस्फदात्तमक्षरं। पा राम
दित्येतस्मात्स्वरितगतात्पूर्वनाउदात्तं भवति॥ इह अत्रेनवारत्येनुपत्त वैरत्यत्र वै अक्षरमनेकम ४१
पोति अनुदात्तं प्राप्नोति॥ अनुदात्तव्यवधानात्तभवति॥ वर्गः॥ उदात्तवन्त्येकीभाव उदात्तसध्य

मक्षरं॥ उदात्तवति एकीभावे संध्यमक्षरमुदात्तं भवति। एंद्रसानसिरंयि। अपायावो अभिभूतेनुदस्व। अ
घून्यवसे। उदात्तवन्त्येकीकस्मात्तात वैमेसन्नसिधवः॥ आनुदात्तोदयेपुनः। स्वरितं स्वरितो पधे॥ अनुदात्तो
दयेपुनरेकीभवे स्वरितोपसंध्यक्षरंस्वरितं भवति। क्वेपथक्वेदसि। इकारयोश्च प्रश्लेषे क्षैपाभिनिहितेषु
उदात्तपूर्वरूपेषु शाकल्यस्यैवमाचारत। इकारयोश्च प्रश्लेषक्षै अेवमाध्ये अभिनिहितेवउदा अपूर्वरूपेषु
शाकलस्यभगवतेभिप्रायेण एवमाचरेत॥ यथा स्वरितोपधे एकीभावे स्वरितत्वं॥ इकारयोश्च प्रश्लेषे
दिवीव चक्षुरातनं। इकारयोरिकस्मात। प्रश्लेषको दिवीयते। क्षैप्रे। अग्पभिहिश्रवसा। अभिनिहिते
आपणो स्पमुवमासीत॥ उदात्तपूर्वरूपेष्विति कस्मात्। नुभ्यंदक्षकविक्रतोयानीमा। अहंदागणातेपू
र्व्यं वस्वह॥ सहतमोनकृषोस्मसुजातः॥ माइकेपस्य सर्वेषु प्रश्लिष्टेषु तथास्मरेत। माइके यस्य भग
वतः सर्वेषु प्रश्लिष्टेषु तथास्मारत। कथयथा उदात्तपूर्वेषु शाकल्यस्य स्वरितत्वं। यथा एंद्रसानसि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रयि । प्रैतेव दृत प्रवर्यं वदाम ॥ उत्तरयोः पादयोर्विपर्यासोऽप्रत्युक्तः ॥ परैः प्रथमभाविनः परैः पूर्वरूपैः प
रैरुदात्तो स्वरित इत्यर्थः ॥ एकीभावः प्रथमभाविनो भवंति । उदात्तभाविन इत्यर्थः ॥ सूत्रं तु व्याख्यातं ॥ उत्तनो
द्व्यदितिः ॥ नराशंसमश्वतरं तोयमोदितिः ॥ उदात्तवत्येकीभावे सिद्धे ॥ कस्मादिदमुच्यते ॥ उदात्तपूर्व
रूपेषु शाकल्यस्येति बाधनार्थं ॥ इत्येकीभाविनो धर्माः ॥ इत्येवमेकीभाविनां धर्माः कथिताः ॥ उदात्त
च्चेकीभाव इत्येवमादयः ॥ उदात्तपूर्वं नियतं विवृत्त्या व्यंजनेन वा । स्वर्यते तत्र हितं न वेदुदात्तस्वरितो
दयं ॥ उदात्तपूर्वं निपतत्तरं विवृत्त्या व्यंजनेन वा ॥ न हि स्वर्यते ॥ न वेत्तदनुदात्तमक्षरमुदात्तोदयं वा
स्वरितोदयं वा भवति ॥ ता अस्य सशनायुवः ॥ अग्निमीळे पुरोहितो न वेदुदात्तस्वरितोदयमिति क
स्मात्ता एता उत्या उषसः केतुमक्रत । तावामेषा वर्दिविध्योनः स्योत्ररागः ॥ कारवोऽश्वाः कोऽश्व राम
स्मात् । एता उत्या उषसः केतुमक्रत ॥ प्रश्लिष्टं वय थाम संधिः स्वारा नाम स्वारा नाव ४२
त्राव ॥ वैरत्तैरोव्यंजनौ क्षैप्राभिनिहितौ वलानां ॥

ते पृथक् ॥ वैरत्तः ॥ तैरोव्यंजनः ॥ क्षैप्रः अभिनिहितः । प्रश्लिष्ट इति यथा संधानामधेयतया पृथक्पक्लृ
प्तानावक्रते । ता अस्य सशनायुवः ॥ इति वैरत्तः ॥ अग्निमीळे पुरोहितमिति तैरोव्यंजनः आप्यमिश्री तिद्वै
प्रः ॥ ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीदिति अभिनिहितः दिवीव सूर्यं दश इति प्रश्लिष्टः ॥ वर्ग्यः ॥ स्वरितादनुदात्ता
नां परेषां प्रचयः स्वरः । उदात्तश्रुतितां यात्येकं द्वे वा बहूनि वा ॥ स्वरितात्परेषामनुदात्तानां प्रचयस्व
रो भवति ॥ प्रचयस्वरो नाम एकः श्रुतितान्यनुदात्तानि । एकं द्वे वा बहूनि वा उदात्तत्वं गच्छति । एक अ
ग्निमीळे पुरोहितं ॥ द्वे वा बहूनि वा पी अस्य प्रचयस्वरस्य स्पृष्टे एकमक्षरमनुदात्तं कुर्वंति ॥ अनेकं वा इमम्मे
गंगे यमुने सरस्वति ॥ आवारो षाता । आशेषा ह्यां अंततो नियच्छया वा या अस्य प्रचयस्य घमेकम
दूरं वर्जयित्वा समाप्तमनुदात्तं कुर्वंती त्यर्थः ॥ नियुक्तं तूदात्तस्वरितोदयं ॥ अस्य प्रचयस्वरस्य उदात्तोदय
स्वरितोदयं वा अक्षरं नियुक्तमेव नियच्छया वा यायाः ॥ इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि ॥ तमेव दू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षितमुच्चारणमाकृष्यन्ते॥ नियमं कारणादेके प्रचयः स्वरधर्मवत्। नियममेके आचार्याः कारणान्यत्वं
नाकस्मात्कारणात् प्रचयस्वरधर्मवस्यान्तरेणाथाउदात्तश्रुतौ उदात्तस्य विशेषो न ज्ञायेत॥ प्रचयस्वर आचा
र्य इति तथ्यं नियमाहते विमन्येते॥ प्रचयस्वर आचार इति। इमं मे गंगे यमुने सरस्वति शुतुद्रि परिग्रहे चैना
र्षाता त्तेन वै काकुरीकृतात्॥ परिषान्त्या समभावा र्व्यालिलीवे स्थाते परौ॥ परिग्रहे क्रियमाणे अनार्षा
तादिति करणात्परेषामनुदात्तानामकृताणां इतवाएकाकुरीकृता छा परेषाम कृताणान्या समिछ्या
वार्योव्यासि। तौ वे स्वरौ पातौ भवतः॥ कौ उदात्तस्वरितौ। बृहन्नीरवेति बृहन्नी रवा। अजन्ना भवति रित्य
लन्नाम वतीः। सुप्राव्या इति सुप्र अव्यः। तौ वे स्वरौ पवितिकास्मात्॥ अविहर्यतक्रतो इन्द्र विहर्यतः क्र राम
नो। प्रचयस्वरस्याप्रमपवादो ज्ञेयः॥ यथासंधीयमानामनेकीभवतां स्वरः॥ उपहितमुदात्तपूर्वनियमं ४३
विहृत्याप्यं जनेन वा स्वर्यन्ते न हित मिति स्वरितादनुदात्तानां परेषां प्रचयस्वर इति वा तथा ताननी

ता अकृताणामवग्रहे क्रियमाणे किं वकारणं न स्यात्॥ मात्राकालज्वधनात्॥ पुरः हितं अग्नः पते।
गोपते। उर्वशपते। अनेकीभवतामिति कास्मात्। दिवीव वह्नुः॥ वर्गः॥ २ पघादीसुछन्दात्तानामसंहि
तवदुत्तराम्॥ पवादीस्त छुदात्तानां पदानां असंहितकस्मात्। दिवीव वह्नुः॥ वर्गः॥ २ पघादीसुछन्दा
त्तानामसंहितवदुत्तराम्। पद्मादीसुघुदात्तानां पदानां असंहितवदुत्तराञ्जानीयात्॥ तौ वे स्वरौ परौ
विघेते प्रकृतिपधीयमानानामिच्यस्यापवादोऽस्य व्यः। अनुएत वो अपभर्त्ता वौ घ्फदात्ता मिति
कस्मात्। पमिवैइवा॥ जात्यवक्षानथावां नौ तनूशावीति पूर्वयोः। जात्यवहानथावेति असंहि
तवद्देच्यछंः। यथासंधीयमानामिति अस्यापवादः। पूर्वयोः पद्ययोः तनूशावी इत्येतयोः अन्योजा
नीयात। घ्फदात्ता विस्पेवं प्रकृतं जात्यवदितियथाधीत भवति। असंहितवदितिया पूर्वपदात्तन्व
रित। यथाधीयमानानामिति नियतं। तनूनपात्रावीस्यंति॥ छुदात्तानामिति नियमाच्छे। तन्न

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नपात्यथरूतस्य शवीपते। शवीनां॥ यथासंधीयमाना। नामितिनियतं॥ तनूनपात। शवीग्यति॥ छ्यद
नपात्यथरूतस्य शवीपते। शवीनां। यथासंधीयमानानामिस्पष्ट
न्नानामितिनियमार्थं। तनूनपात्यथरूतस्य शवीपते। शवीनां। यथासंधीयमानानामिस्पष्ट
माघनुज्ञातं स्वरविधानं। तदेकपाठेनैव सिद्धं। तत्र स्वरितस्य परिग्रहेव सर्वयंति। पुरोहित
मिति पुरः। हितं॥ अप्सुपतर स्यभ्वः पते। अद्वैतवा इत्यनु। एतवौ तनूनपादिति तनूनपात। शवी
पतिमिति पुरः। हित। अप्सुपतरस्यभ्वः पते॥ अद्वैतवा इत्यनु। एतवौ तनूनपादिति तनूनपात। शवी
पतिमितिशवी। पति। अपरे पदकाले पाठेन सिद्धस्या पिअवा। पानं पुर्कं रति॥ त्रिमात्र योर्हन
योरापि प्रवयस्वरे। मात्रात्य स्वतरैकेषां उत्तरयो। त्रिमात्र योः अर्धमात्रावयस्वरेमन्य राम
नो। उपरिष्ठिदासीरे तानन्वामीरिवाविदती॥३॥ अमांदिग्घात्स्वराध्ययात। असंदिश्यानिति ४५

:

:

यथाम्नायं मन्यते॥ उपरियमुदात्तः अयमनुदात्तः अयंस्वरितइति अग्निमीळे पुरोहितं॥ अविकृष्टानुदा
यथाम्नायं मन्यते॥ उपरियमुदात्तः अयमनुदात्तः। अयंस्वरितः। आयाम
त्तानुदात्तस्वरितान्। स्वरा ब्रूयात। अविकृष्टा यथा तायते। अयमुदात्तः॥ अयमनुदात्तः॥ अयंस्वरितः मविश्रमैः वि
विश्रमाक्षेपै आयात। अविकृष्टा यथा ता यते॥ अयमुदात्तः॥ अयमनुदात्तः॥ अयंस्वरितः मविश्रमैः वि
अमायामाक्षेपैः। अग्निमीळे पुरोहितं॥ अर्कं पितान्॥ अर्कं पितानुदात्तानुदात्तस्वरितान् ब्रूयात। अर्क
पितानिति किं। योनामछेषः। अभिधातद्व मध्ये स्वरस्य दृश्यते॥ तत्र कुर्यात॥ अग्निमीळे पुरोहितं॥
स्वरितं नातिनिदध्यात॥ निदध्यादिति निदानिघाते नस्वरितस्वरो निष्पद्यते। तस्मादत्वा प्रतिषिध्यते।
पूर्वौ नातिविवर्तयेत। एते षांत्रयाणां स्वराणां। धौ पूर्वौ उदात्तानुदात्तो तौ नातिविवर्तयेत। नातिविवर्तौ
तिविवर्तयेदिति। तस्येतौवववर्तनात। उदात्तानुदात्तौ निघते॥ तस्मादतिपि वर्तः प्रतिषिध्यते। अग्निमीळे पुरोहि
तमिति॥ जात्यो॥ मिनिहितश्चैव क्षेप्र अभिनिहित एवच। एते स्वराः प्रकंते यत्रो ब्रस्वदितोदयाः वर्गाः इति पार्षद्व्याख्या

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

याः तृतीयं स्वरपटलं ॥ स्पर्शाः पूर्वे व्यंजनान्युत्तराण्यास्थापितानामवशंगमं तत् ॥ स्पर्शाः पूर्वे यदा भवंति व्यं
जनानि चोत्तराणि ॥ आस्थापितानामेते संधयो भवंति । तेषामास्थापितानामवशंगमनामतन्मधानं वे
दितव्यं । यस्मिन्पूर्वस्य उत्तरस्य वा विकारो नोत्पतौ आकारं तत्पाद्यते । यत्याकडायां चोनरलच्चं व्रत्स्मि ॥
घोषवत्पराः प्रथमास्तृतीयान् । वर्गप्रथमा घोषवत्पराः सन्तस्तृतीयानापद्यंते ॥ अर्वाग्देवाः ॥ सम्राड्भीः
यदेवा अद्रः सलिले ॥ स्वानुत्तमानुत्तमेषूदयेषु । प्रथमाः स्पर्शाः स्वानुनासिकानापद्यंते ॥ उत्तमेषूदयेषु ॥ छमेये
नार्वाङ् परस्वरंति । विशा । मित्रावरुणयोः ॥ तन्मेनुषस्व शिविष्टहव्या । स्तयहणं क्रियते उत्तमानुत्तमेष्विति
परे माभुवत्रि । पहान्वेदः । पयांउ नमितियथा ॥ सर्वैः प्रथमैः सपभीयमानः शकारः शाकल्यपितृश्चकाः म राम
वे पदेषु अपदांतैः ङकारेण्णो णो षम परइत्यागतेषु प्रथमैरुपहितः शकारश्छकारमापद्यते । शाकल्यस्य ४५
पितुर्मतेन । भृगोवनः प्रमागतमवाक्छया विवा विपाछु तु डान वापं सोम स्छमेद्य वर्धिष्णूनमांन्नतेववत्रिच्छ

धिहि । अपदांतेष्वपि पदांतैश्चमन्यमानाः विरप्रीत्यत्र कुर्वंति तान्नापद्यते । शकारस्यापदादित्वात् ॥ पदांतैस्तै
रेव तृतीयभूतैस्तेषां व उर्ध्वं नुदयो दकारः ॥ पदांतैस्तैर्वर्गप्रथमैस्तृतीयभूतैरुपहितो हकारस्तेषां वे उर्ध्वमापद्यते ॥
शीकल्यपितुरेवमतेविश्वानविषाधसन्निवात वा ॥ अवाड्व्यानिमुरभीति ॥ ककुद्रूनं तृतीयभूतैरित्यप्यतेनैरेवेति
ववनात अकृत एव तृतीयपरस्यादेशः स्यादिति ॥ अक्षुत स्मिन्तृतीयत्वं भवति ॥ तत्रांशाये णापादरहत्त्वात्स्य
दादेः ॥ पदांतग्रहणां सर्वैरित्यधिकारनिवृत्त्यर्थं विस्थाने स्पर्शउदये मकारस्सर्वेषामेवोदयस्योत्तमं स्व ॥ अ
समानस्थानेस्पर्शउदये मकारः सर्वेषामेवोदयस्य स्वमुत्तममापद्यते ॥ घङ्क्रजमुताहच्चेह इह न । कृतानां
वप्रतिस्थानग्रहणा सस्थान्नेवशंगमसंदर्शनार्थं ॥ अंतस्थासु रेफवर्जपरायुतांपदादिषत्तनामिकातु ॥ रेफ
वर्जमंतस्थासु परसदवर्तमानासु परासु पापाराअंतस्थातां तामापद्यते मकारः किंतु अनुनासिकं ॥ यंप
पुरुहुत इमं ॥ मागांनिदधन । ताद्यादस्मा रेफवर्जमितिरेफे अनुस्वारमिविस्यति ॥ पदादिष्विति कस्मा

त्।तस्मिन्नग्गायत्॥नैतदुदाहरणं युक्तं॥पदेऽर्त्वस्य हकारस्य।एवं तर्हि विसर्जनीयाधिकारनिवृत्यर्थं॥ तथान
कार उदये मकारे॥ यथा मकारः अन्तस्थासु तां तामनुनासिकामापद्यते॥ तथा नकारो लकारे प्रत्यये तामे
वानुनासिकामापद्यते। स्वधीवयो जिगीवान्क्रमादत॥ अकारं शकारं वकारं वर्गयोः अकारमापद्य
ते नकारः शकारे वकारवर्गे वा। एनेव वक्षि अथिष्ठमिञान्॥ अस्माच्च तांस्प्रहितान्त्र षेथा मरेप सावभि
तकारो जकारलकारयोस्तौ। तकारो ञकारलकारयोः परयोस्तावेवापद्यते॥ जकारे जकारं। लकारे लका
रं। यज्ञानवेदो भुवनस्य मूर्धन। अंगा हगा तोमृोस्र॥ तालव्यो वउदये वकारं॥ तालव्यौ द्वौ षउदये नकारश्च
कारमापद्यते येनगोपुदुष्कसरं। वसुधमसिविध छर्दिः। तालव्य इति कस्मात्। यत्नेयमं वैवस्वतं॥ अवौ षडि
कस्मनायघघामिनद्राम॥ हकारं तयोरुदयः शकारः॥ तयोः अकृतयोः नकारनकारयोः स्थाने आदिष्टयोः अकार
वकारयोरुदयः शकारस्थकारमापद्यते। एनेव वक्षि स्थ यि हि ति। तच्छंयो हगामहे। तच्छंयोरिति पूर्वसिद्धत्वादिरम राम ५६

नर्छकुनान र्छकं शाकल्यस्यापि तु मतं। इदं सर्वार्छं। न शाकल्यस्यानवेव शाकल्यस्य भगवतस्य
योः रुदवः शकारः छकारमापद्यते। त्वानववक्षि श्चाथिहि। तवापो राख्यीमहे। तावशंगमानि। ता
संहिताग्रानिवासंधानानिवशंगमानीति वेदितव्यानीति। वोपवत्परः प्रथमाहन्यैवमादिष्वा
स्यापितेषु व्यंजनान्यन्योन्यस्य वसंगच्छंति। तावशंगमानि वशंगमा वशंगमेषद्ध्म्पे वोदाहर
णाति रेफोष्मणो रुदयणो मकारोनुस्वारेतत्परिपत्र माद्वारेप्फ्वोष्मणि वपरे मकारोनुस्वा
रमापद्यते। तत्सधां नेप रिपत्रमाड्दावापीः। वंरजिंदूपे वदे वा। वंदन्पत्स म भ्याग्वंशतान्य व
शवंरस्या। वसंत्य ई ड्ध्वष्टु। स्ताच रेफोष्मणो रितिकस्मात्। चमृभुहा नप क्ष्वपाः। परिपत्र
संज्ञायाः प्रयोजनं। सितिवास्य परिपन्नोपधावेनि वर्गा ङकारेष्वोषोपपरस्ते रेके ककारा
ङ्कारस्त्र वोषोष्मपरे संप्येत रूट के आवोपान्ककारागममिच्छति। तवापसो म सूमेस्र वर्धिष्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्वमासीदद्धौ ताप्रन्यद्व्हस्वमसुंपन्।न्मबोधग्रहणं। किमर्थ्थं दध्यद्दमे जत्तुर्पर्षर्थौ अगिराः। त्वम्प्त्र
४७ दणं किमर्थं। पन्यद्धित्रा विश्वदस्यायुधानि टकारनकारयाश्च। आदस्त कारो ऽदपयोम्रकाराट्का
सकारयोः सकारो दयोः। सतो रं तराए के आवार्यास्रकारागममिच्छंति। विराड्भ्रा द्विबीः
स्वसारआपो ग्रभिगाड तास रस्संय्याबभिः। अकारे शकारपरे वकारशकारपरे सत्विवका
रमेतरागममन्यतए कोआवार्षाः। बानववद्विच्छ थिहि वे त्वर्परः। नएत्तेसध्यया तापत्ता
नामवेदितव्या। उकारे बोष्मपरेत्तरे केककारमिच्छेवमादप। अरुतत्तसहिता नापूष्मातां
नापटलेशि विधानोपेषा पूष्मातानामथवा अधिनी विहितद्वेषामिह पटलेसंधानमभिरु
त्तं वेदितव्या वक्ष्यति। उकारंहस्वपूर्वः। त्वारफ्रविघोषवत्यरः प्रन्येतप्या। नउस्वरपरः। तय राम
थाएषंदेवोरथपीति। वाहतंसंदितानामिति किमर्थं। एषादबोऽअमत्यैः। विकंभनेनोष्मलोपः ४७

विकंभनेनेत्यत्रोष्मलोपोनिपात्यते। वाष्ठंभविकंभनेनष्कभीपान्। विदितिकस्मात्। ङपर्घा
स्कंभथुस्वभनेन॥ ष्कऊंदमान्। कऊष्मानिपात्यते। भुमोदगभोंदयभः कजुष्पान॥ ॥सम्राड्बद्
ःपरिपत्नापवादाः सम्राडिमिलिंग्यपदीशङ्खःपरिपग्रस्य संध्मतस्यापवादो विदितव्यः। विराड्
माद्विबीःश दृश्यहणं सर्वविभक्त्यर्थ सर्वलिंगार्थंवा। सर्वत्र भवति। कथमेतज्ज्ञापते। उपावरिय
तिश्याद्दष्टप्रेरेउस्ववादयहणात्पवादयहणंवतद्वंमवर्त्तसंज्ञाकरणं। सम्राज्ञावन्यभुव
नस्पराजथा। सम्राजो। रवश्रीद्दशो। सम्राज्ञीश्वसुरे भव। सम्राड्ड ष्टदति कस्मात। सरज्जभीरत्रधे
पापदेवा। विसर्जनी आकारए मरेफी वोषवत्परः। अरेकी विसर्जनीयसहोपधे आकारम
पघने। वोषवत्परःसनाविषा ह्वेतद्दतपे। वोषवत्पर इति कस्मात्। सछामिवापरमंतेम
ध्यिष्याः प्रछामि उकारंहस्वपूर्वः। दूअरिफितो विसर्जनीयदेहयपूर्वःसहोपधउकार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मापद्यते। घोषवत्परस्सन् यथा देवो देवन मोजायमानः। घोषवत्पर इति कस्मात्। यपत्य तेत्रुदमोदम
४८ पा वाना। अस्मिन्तु स्वग्रहणात्पूर्वपूर्वे दीर्घः पन्येतव्यः। तो संधी निपद्यात्। तपाश्रितो। तो मधी निप
तपाश्रितो नाम वेदितव्यो। पूर्वो निपत उत्तरः प्राश्रितः। सर्वो यथा सुस्वरधा घोषवत्परो रफ र रफौ। ते तु नारे
फसंधपः। मावो पध इति हस्वोपधश्च दीर्घोपधश्च स्वरपरो तो घोषपरश्च रेफौ। विसर्जनीयो रेफमापा
तौ। ते सर्वे तु नारेफसंधयो नाम वेदितव्याः। अग्निरस्मि जन्मना जातवेदाः। सुमंगलीरियं वधूरि
मां। त्वष्टुर्देवस्य निमतः। अग्ने सूर्यो दपसूर्य पुनरागाः पुनर्नवा। स्वरघोषवत्पर इति कस्मात्। अग्नि
पुविश्ववस्रमं फो दपो लुप्यते। तेको दृपो रिफितो। विसर्जनीयः। सलुप्याम। पुरोरथस्य परेर
क्रमी पतो। द्राघितोपधश्च हस्वस्य फ वोपधस्य रिफनस्य विसर्जनीयस्य रेफो दपस्य लोपे र राम
द्राघितोपधश्च द्राघिता दीर्घा भवति। ज्योतीरपश्च कवयातमा हनः। एघतो देवने तारथस्य ति। अकामनि ४८

पता उविमो। उमा विमौ संधी अकामानियतौ। विदितव्यौ। पूर्वेकामडन्तरो निपतः। अघोषेरपथरेफौ
घोष्मारोस्य शउत्तरे। तत्स स्थानमनुष्मपरोऽनूष्मपरे पति। गफौ वज्रे रेफौ वा विसर्जनीयमन्य
पद्यानमूष्माणामापद्यते। पक्षे तदिद्विपोऽन्यामइ दृग्निष्ठ एव मक्रफसरव्याय श्वासमाच्च
सनोदिघनो। द्विमपश्चे दन्तिपनपता। अग्निर्विश्ववमध्वमा प न्पन्यते वषभोव मावा
ना। अपिध्यातु गृराणो अप्सूरीना। अनूष्मप वइति कस्मात् वहन्तुमभाईनिपदात कनः
नरडूधर्वमस्तन्त शराज्जरपतघ्नं नमारे नमवोष्माणा मूष्माणि। ऊष्म एपद्घोषिण्यये वि
सर्जनीपश्च मे घोष्माणामापद्यते। पनः शवरपर्वतेषु निपता देवीमलुदीकरुनन्छणो
तापसो। मसरव्येतवा। अघोषरान्य वाग्निर्हीताः॥ वर्गः। प्रथमोत्तमा। वर्गाघेस्यमोवाच
पमवर्गापेक्षमवमापेऽघोषेत्य शवा। विसर्जनीयः पन्यपरवानमूर्ष्माणामापद्यतोपः कृतदि

५८ हृपोन्त्यापभृंताताप्यत्पत्तेवषभोव्यहृस्वावाचापठयन्यन्यो ऊष्माणीवानंतोअननेअथो
पेऊष्माणीवपत्पपेविभाषाविसर्जनीयःप्रत्यपसस्मानमापघतोपशंवरेपरेतहिपंतप
शवरोदेधाःघलुवाहरुनरूमोतदेवीघलुवाःपस्मोमसस्पेतवापासोमअनतरति
कस्मात्।निश्चिघ्वरीभ्रजपर्धीरुतापः।व्यापन्नजष्ममंधिस्साअबोषेरेफासेरेफोवोष्म
णामिन्यवमादिपऊष्ममंधिः।सव्यापन्नोनामवेदितव्यः।रेफान्यवादादरणानि।व्यापन्नसं
ज्ञापाप्रयोजनानन्तिरत्रपूर्वांतनोप्पापत्तिरिति विक्रांतोमोरूतोपधोविसर्जनीयसविक्रां
तोनामवेदितव्यः।तस्याफक्रात्येवोदाहरणानि उष्माणपवोष्मेदये लुप्यतेपरे नतोपिसो
न्नदोरसंसविक्रान्तः।प्रहृतोपोदपदपेऊष्माडिनतेष्यनतोपिपरेसतोविसर्जनीयोलुप्यने राम
संसधिः।अवदोरसंधिविक्रांतोनामवेदितव्यः।पधस्पालकउनविनापदावनो।कस्विद्धो ५८

निष्ठितोमध्येअस्मीमतअवोषोदपइतिकस्मात्।देवीघलुनीः।त्रिस्मनमाहः।अथपोवेतसे
न।किमर्थमिदमुच्यते।त्रयस्मकारामाभवन्निति।नेतदस्तिप्रपोजनंपतिषिध्यतेत्रद्विर्वचनं
नत्वभास्वरोष्मपरइतिएवंतहिपरस्यद्विर्ववनाछंऊष्मणोवेति।अव्यापत्तिःकरवपफेषुव
न्तिःकरवपफदनोतेषव्वीपात्तिर्वात्तिर्भवतिपरिभ्रिपादिवकविकाराअगध्यःखनमाला
स्व।किंतेस्वकोरेयपत्पत्तेदषभोइनिपकारोस्वाहोफलस्पजघापफकारा।रफंस्वर्धमूरषो
षषविग्रहेस्वःधःपदन्यतेषविसर्जनीयोअधोपेषपरेषद्विपदेअपहीवसानेरेफमा
फमापघतोप्सुः।विप्रक्रकविल्काप्येमार्स्वनाः।धः।तिषडथनभूर्पदेवनर्षदःप्र।मित्राउपो
तषर्पतिस्पाशिसोप्रविपद्दहत्किस्मात्।स्वस्समिवःपुयक्।पृष्ठपृथ्वीवडूलानडवी
-- नाह्माहृडःस्वाधितीवाद्एवभूम्यादेहा।मिभषर्वहृपकाःअवर्णान्तमादाराज्ञाएपदोपितास

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वैदिनव्याः।ज्योतिष्कृदपि सूर्यो यथा तद्वद्दिष्या इ तनःप रस्याणामत्रं तस्मादक्षवे डपधिमिः। ड
५२ ध्याम्यो वहूं तेदवाकःय था दिष्ट्यमिति कस्मात यःपत्य ते घ्रष मोदृष्यावा य अशिफितइति क
स्मात्।भो जाजिफ रनःपिपंसु रायःपावरितसं ज्ञापात्प्रयोत नष्ठत्तोपावरितेमतिरिप्ति। अ
तःपा दं विग्रहे का रपूर्वःपति शवृहि झरे पुंस्यवादे। अ तःपादं विधिविष्यति।यदितऊ है
मउक्कमिष्याम।।विग्रहे पदाव मानेअकारपूर्वो विसर्जनीयःसकारमापद्यते।प्रति शवे
घरूरंपुंस्यवादे पन्यपोवह्मणा स्पतेसुपमस्य विश्वहावा वस्पति विश्वकर्मणा सूत्तयो। अं
तपादमिति कस्मात्।तंगानती पन्फद्राय त्नु घासःबति।विपहग्र हरा अतःपदादिकार नि
स्यछे अकारपूर्व इविकस्मात्।अवीषमणायाःपतिः।द्यहरे इतिकस्मात्।सतस्य नःप राम
तपो यलपंत्र।पुंस्मावादइतिकस्मात् अतापत्नीर्दशाप्यत।करंरूतंरूधिकरकरिन्यापिप ५
तपो यलपंत्र।पुंस्मावादइतिकस्मात्

रेषुस्वरांत्तंतंरूधिकरता।कः।इत्येतेषुवककारेअकारपूर्वो विसर्जनीयउपावरति करा अह
रेषु स्वरांत्तंतं।रूधिकरता।कः।इत्येतेषु वककारे अकारपूर्वो विसर्जनीयउपावरतिकरा अहु
न्पस्पसहसासहइकं र।रूतं सोमंनवामंमद्यं वचुनस्कृता।रूधिउरूरू डुरू।।स्कृधिकरतते
विन्नोवस्पसस्करता।कः।इडायपोनप्रक्षिवो अपस्वःसरेफ ग्रहणा।दिहनभवति।पोनःकःश्वि
द्विरि ह्वाति।अकारपूर्वइतिकस्मात्।पथानो अदितिःकरत।उवीतयेगोधं उर्वशिः।कानःपादं
तगतेपरीतिवापरिइत्येतस्मिन्पादांतमनेअकारपूर्व उपावरतिःकरत।उवीत द्विवो अतिम्प
स्यरिपादांतइति कस्मात्।पदोषधीभ्यःपरिजापते विसा।अकारपूर्वइतिकस्मात --- तिःप
रि।वर्गः।अप्तोतोरेफवतःपा रशाय परित्निता निकरतीतिवेषु।अपादांतीपिरूपिप्रन्म
व तःपदस्य अ सद्द्य नंस्यपारशाद्वोवपरिक्तता निकरतिइत्येतेषु वक्षन्युपेषु अपादांती
सञ्चयिउपावरति।पारशद्वो अता।रिष्मितमसस्पा रमस्पाइडाविघ्नु अपससस्पारे अस्यापरिः आवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कं रं तं मनसस्परिष्यपाकृतानि। इ इस्पेवषतवमत्कृतानि। क रति। सुपेशसस्वरीति श्रासोतिइ
५२ तिकस्मात्। सुत्तातासपरिवरंतिवीराः सघो अस्पधंनःपारमश्रुथापादाष धाम्पपरिज्ञापनेवि
धं। अग्रहरा। मुक्ताछौ। अरेफत इतिकस्मात्। रसस्पा रईवित। अयादांती ष्पः हरापादीता घि
कारनिवृत्यर्छैः॥ वाश्रो रिन्ये तप तिश वृ ङत्तरे। वाष्ठो स्मि न्यतत्पदपतिश वृ प्रन्यपेडपावारति
वाश्रोष्य तेपति जानीघस्मात्। वाश्रोयते पतरशाः। आ विर्हविर्पीतिरिन्फत्त रंश्चेकक्का रः आवि
हवि। ज्योतिः। इन्पो तष विसर्जनीयउपावरति। उत्तरश्चेककारेभ्यनित्यविः। आ विष्कृ। विह
रपे सूर्यापा हविः। द विष्कुः। फः धमा। ा मत। ज्योतिज्यो तिष्कर्तीपडश्मसि अयोपां तप श्र
त्तिरा दृ ो। अ पांतपरूपतिर येतोशत्रीपदापरोभवत प्रहा आ विर्हविज्योतिरिन्पतेडवि राम
सर्जनीयउपावरति द विन्द्यो विष्यातमतेरस्त विदि ज्योतिज्योतिष्पश्चनिवासर इलापागा ५२

नमसोदेवपुर्दुहो मा उरिलश्रानिपदप्रवादे। इलापामाः। नमसः। देवपुः। दुहः। मा उन
इ ल। इन्येतानिपदप्रवादे ङपावरंनि इलाप्यास्यदेसु द्विनवे अङ्गाय रुते विहापदे
भ्याः। उपोए नजुजुषुर्नमसस्पदोधवेशरिरिवेदेवयुष्पा द्यामाने स्रेमोपेअभिडहस्पदो
मा उष्पदेपरमे अनिषमोः इलस्पदेसमिध्यसे पूर्वेः पुरःप्रशितिपूर्वपघाम्पदानिवा
पोपनवेनस्वपर्वः। म्राइतिपूर्वपघानू अपनीवन वपदा निवडत्तस्रोउक्कानानितान्प
ययनीपङपावारविधानवेदितव्या। ता निपदा निउत्तस्रोदाहरिष्या मः पूर्वः स्वोप
त्तमानः पुरः प्रत्नवरा वलिं मित्रा प्रबोनपूर्यतिंपुशिक्षो पूर्यदरा। मनर्छके। रोफ
स्वर्षः पुरवो षेविति रेफविधामाना नेषदोषः। अवोषववाककारमका रम्यांत्र त्म
त्नवोषेरेफविधानंस्यातसा वका शवादवग्रेहेषु इहक्का रफकास्यो रनःपदेउसर्व

Indira Gandhi National Centre for the Arts

ददिरतश्चदिवस्यवीतिपदादिष्वादावंतेवदिवस्यवीन्यपावरतिवादिस्यरिपर्थमजते
५४ अपिासपूर्ण्यःपवंतेपदिवस्यशिपादादिरतश्चितिकस्मात।हृष्टिदिकपरिखवापादातग
तपरीन्येवसिद्धा।तदिहसादंतलद्धरास्ववंकाना नर्दीकपादादौविवस्यरीयकेनिप
मोविज्ञापेतायादादावेवास्यद्वेपहस्योपावारोभवती।तितस्मातसिद्धपादादिरतश्चति
द्विवस्यथिव्याश्चधमस्यदीप्तपूर्वपादादौयदिद्विवस्यृथिव्याअधमस्यदीप्तइन्यो
तेद्वेपदेडपावरतः।तपोःपूर्वदिवस्यथिव्याइतिपदिपादादौभवतिद्दापावरति
द्विवस्यथिव्याःपार्थिगडइते।विश्वस्यतस्मारधमस्यदीप्तपूर्वपादादावितिक
स्मात।नपदिकसथिपृथ्व्याअतमापुः॥संस्यदीप्तासस्यदीप्तइन्येतडपावरतिपोनो राम
द्वेयधरसस्यदीप्ता वर्ग शवसोमहसहलापाःपावित्येकंडत्रशद्वेपरीशशवसा ५५

मदासहसइलापाइन्येतानिपादान्फपावरतिाकस्मिन्यनेपेपोपात्निन्येकस्मिन्नेकपदंपु
नशाषेप्रन्ययेपराशिपदानि।यवसःवाजोनुनेशवसस्यावृंतं।महस्पुत्रासोअसुरस्यावीराः।सदसस्पुत्रोअद्भुतः।इलापास्पु
त्रोवपुनेजनिस्वःश।पवइलानुक्तप्रयोजनं रायसवोमहस्करथोमहस्यरंनिष्क्व्यादंनिष्कथनिष्पियपर्तेनारा
सवो।महस्करथ।महस्यरं।निष्कव्यादं।निष्कथानिष्पियपर्तेन।इत्येतान्फपाबारति।सरायसवान्पसन्ना
गरथानः।महस्करथोवरिवोपथानः।कश्चिदस्यरजसोमहस्परंनिष्कव्याद॥इति।पदामपतिनिक
य।विश्वंस्मान्नोअहमोनिष्पियपर्तेन कवंधपृथक्ताससपुत्रःश्चापथापथः।पापुष्टपदंनेषांप्रवाद
नुदयेदिवा।शइत्येतेपोप्रवादेयन्यथेदिवइत्येतडपावरति।कवंधे।दिवस्कवंधमवदर्पदुदिरा।स्तथुत्र
रिवंवांदिवस्पृ।कणवासः।दिवस्कणवासइंदव।पुत्रः।दिवस्पुत्रावृअंगिरसोभवेम।दिवस्पुत्रासोअसुरस्य
वीराःपापा।पृथ्वीनोदिवस्पापथादिवस्पयावधोयन्यत्।पथ।दिवस्पयोदिधिषाणाअवेषनापायुः

॥दिवस्यायर्दुरोगायुः॥प्रघ॥दिवस्छस्तंदमानःसुमन्यभिभपदं॥अभिप्रियादिवस्पदं रजसस्याधेतस्य॥याःक
स्या॥प्यावन्तुरस्कराख्यादुष्किलनि दस्यानुद्योष्यितर्वसनिष्कतार इच्चे तान्मुपावरंति॥रजसस्यानि॥विवक्र
५५ मेरजमस्यान्यंतौ॥अंतस्यथा॥अतस्यथाऽयंतःपरमरिफिंतनिपत्यतेऽअंतस्यथा॥अन्तपथाः कस्मात्काऽत्र्या
व्यामरुतःकाद्योस्यप्रक्नुरस्कराकनिघ॥आहवनुरस्करोति॥स्या दुष्किलात्स्यादुकिलायंमधुमोऽनायं।
निदस्यानुमेरस्वतीनिदस्यानुद्योदष्यितः॥योः॥थित॥छ॥पिविमानरस्कक्रू॥वसति॥क्रतः॥देर्तो वोवसनि
ष्टता॥ ॥तपोषवित्रेत्रिष्यंवीजी पी पायविभिष्यनाते॥योधिनारजसस्य॥स्तोदद्धुष्यत्नायगो॥नस्त्र
रः॥इच्चेतान्मपावरंति॥तवोष्यविवं॥तयोष्यवित्रंवितनंदिवस्य देभिष्यवी॥अपालामिंद्रत्रेष्टवी॥भीप्पीप्प
पाथी फीपावस्वंदे॥भिद्विवेषु मानुसा॥विभिष्यताता॥पद्धारष्योविभिष्यताना॥योष्यिता॥ घोष्यिता गनि ता रान
सन्यमुत्तद॥रजसस्पृक्सः॥ यतोदिवोरजसस्यक्ष्वर्द्धददेष्यपादुष्यन्नापसामे॥नक्तरः॥अभावंहिन ५५

नक्करः॥ ॥वसुक्कुविन्मन्दुष्थिता॥पित्तुष्प्रिश॥प्पितुष्यरिदद्देषपा॥दद्धुषपादद्धुष्यन्नायमोमोनस्करः॥अभावंहिन
परास्सुगेमपस्करत्रतस्यपस्त्र पस्पर॥इच्चेतान्मपावरंति॥वपुष्कु वि न्नावसुमुविटपुलिःकासमावर॥
त॥मनुष्यिता॥पामण्णवीमन्दुष्छेता॥पितुष्यिता॥गर्भमाचु॥पितुष्यता॥पितुष्यरिः॥परास्सुरः॥सज्वा
देवप्रास्सुरा॥प्रेतिकस्मात्॥मइंसवा॥निनपुरः॥मपस्करत्र॥मपस्करस्पररतरेवनाहना॥नतस्यपः॥दरिरो
पत्रांतरण्ुतेनतस्यपः॥त्रपस्पर॥॥पेपिश्नतित्रपस्परः॥ ॥वर्गः॥ ॥नकारआकारोपधः॥पधांतोपि
स्वरोरयः॥लुप्यते॥आकारोपधोनकारःपपानोपित्रपयतोपिस्वरोदयोलुप्यतोपपांतयहरांविश्व॥यहाधिन
कारनिवर्त्यन्त्र॥असमॉन्न सॉरदुरवा॥आकारोपधरतिकस्मात्॥अहस्वहिपंरिश्रयानमर्ताः॥स्वरोदपद्मान
कस्मात्॥ताल्लोमहोमरूतएवपात्रः॥अंतःपादइत्यनुवर्तते॥पिश्वतांश्वकेवापव्यानारताता न्ना॥॥
अन्ना॥जमसानातत्नघ्वानेवदततमाश॥वद्दधानांइद्रसोमास्त्र्षा॥णाभ्रोदैवदेवानू॥हनदेवाद॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिवाइत्येनेषवनकारआकारोपधःस्यरोदयोलुयतेपार्हीता छमितेषांपदणां।अग्नानू।आसूर्यो बृहतीपि
५८ षदज्ञाग्नज्ञज प्रसानानू।स्त जःसिंधूरदिनाजयसानो।श्रातजवबाइवमपपहत्न्जनववाअत्याइवे॥
रेवहृतमानू।त्सुहादिवेवहृतमांत्रथ्यानू।वद्धधानान।घम्मुमावनुलिर्वदृवानात्त्वरह॥इइसोमानू।पपा
पिवएव्वी इइसोमाएवोरसाणाना।घवीन्यत्त्वाअप्तरा।इत्सरा।घोकू।नोदेवदेवोइ।दतनोदेवदेवा
अद्वानइतिकस्मानू।अद्वानोमिनमदोदेवदेवानयोहंतदेवानू।यज्ञोमहेयजियानृतदेवाईलाम
देदतनिकस्मानू।पाया।यजञ्जुलिदेविदेवनिव॥ ॥एताआपेदा।पदछ्त्रपः।नेकारआका
रोपवद्त्येवमाहृपा।आम्पदाःपदवत्रयोनामविदितव्ये॥ ॥विहसमिपायेषुवपीवोअत्रार
पिहष।हषवांपोजुजुवीपःस्ववापांउदहांवेति।विहसभिप्रायेषुसंधिषुआकारोपधोनका राम
रोनुप्यते।व्यत्तानेपत्ये ये।पीवोअन्नारपिहधःदेधवांपदवन्नापोनर्पाअश्वत्नेरा।जुजुवीप ५८

॥जुजुवींयोमुहुरायुवाभूत।स्ववांपानु।सुमूलीकस्ववापावृर्वाइ।दहांवारेहानायन्तुष्यतिरेक्रविहस्यभिप्रा
पसत्त्वापाप्रयोजनं।अभिप्रायांश्वपरिपारपनि॥ ॥हतपोनोववोतिपोन्युवस्स्वनिषीष्टईकारोकारो
पहितोरेफमेषुइत्येतेषुपरेषुईकारोपदिनकुकारोपहितोवानकारोरेफमापयतो।हंत।इत्यत्तीहतिम्
र्यामदंतापोनो।पिरस्पूर्यनावरूतोहयाषाइ।ववोभिःपत्तीर्ववोभिरभियोधदिइ।पात्रसम्वोयाइ
इवरूपेसुरूत्या।पुवन्सुत्र।रुद्रस्यमनूईवन्सरूत।वनिषीष्व।प्रियाअपिधीर्वनिषीष्टमेधिरः॥ ॥
स्वरेषुवस्वेरेषुवमन्ययेषुईकारेताकांवाऊकारो।ाचोपहितोनकारोरेफमापयते।सनोअस्तामीरुन
वाविजामीन।वम ग्रेषतनाष्टरभि।अंतःपादमित्यनुवर्तते।च नोनआहनति थीततः।वेपावपमव
वत्रिदुरारुनभि।सनोअनामीमतवाविजामीतभि।॥ ॥दस्पूरेकोरुरभिवम्मादोताछयहणोइ
स्पूरेकः।वहनुस्यददमापोदस्पूरेकोदरभि।पोनास्वणीतननामन्दरभि।स्रकारोपधाछवहणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ ॥तेस्पर्शरिफसंधयः।तएनेसंधायादंतयोनाविन्येवमास्यःस्पर्शरिफसंधायानामवेदितव्यास्पर्शरे
फसंधिसंज्ञाया प्रयोजनं।स्पर्शोष्मसंधीस्पर्शरिफसंधीनितिना स्मान्नुपेजावास्पुराणाठान् देवान
५७ पाहूदान्॥ ॥वर्गः॥ ॥हिरण्यवक्रान्यायावान्घोषांस्तानन्दिग्गविद्वान्पेपस्वासुत्रानाधेह्याप
जीपान्पतीनुरोः।नरन्नुपथ्यावेरितमापद्यनेनकारान्सपुपावस्याम्ऽअस्मान्नुपाएतावान्।स्फुरा
न्।गछाऽ।देवानपाइ।वदान्हिरण्यवकान्।मापावान।वोषान्नतोनश्विना।अविद्वान्पेयस्वा
न्।पुत्रानाधेहि।आपजीयान्।पतीनुरोः।अस्मान्नुप।धेनुर्वागस्मान्नुपसुषतैनु।इपेतिकस्मात्।
प्रास्मांऽअवमननासुप्रदिन्।एतावान्।एतावानस्पसदिमा।स्फुरान्।अनुपज्ञाधःस्फुराचजिप्पं।
गघान्ऽआघातागछान्नुत्तरायुगानि।देवानपाइऽअग्ने।यान्देवानपाशा।अपिप्रपेनेऽअपाति राम
तिफस्मात।देवांऽआवीतयेवह।वहान्।कस्मैदेवाऽआवहानाजुहोम।हिरण्यवक्रान्।पस्पान्हेर ५७

राणवक्रान्नयोदधान्।मायावान्निमापावानव्रज्योदखदुन्।वोषान्।आपनेवोषानुत्तरायुगानि।त
नश्विना।ताननश्विनासरस्वतीः।अस्मेतिकस्मात्।नाइंद्रमहसेपिवा।अविद्वान्।अविद्वानित्यपरो
अवेताःपयस्वान्।पयास्वानयऽआगऽआगहि।पुत्रानाधेहि।इत्यास्पापुत्रानाधेहि।आधेहीति
स्मान।एंसःपुत्राउनविश्वा पुषंपि।आपजीयान्।होता।होनुराय जीयानयेयान्।पतीनुरोः।पिप
न्नतान्महस्वरस्यपतीनुरो।इरोरितिकस्मात।लिङ्गादमःसतपतीरंदन्॥चरतिचक्रेचमसांश्चवो
विद्वरसिच्योत्नश्चतुरश्चिकिवान्।एतेषुसर्वत्रविसर्जनीयवदीवोपघा।वरति।वक्रे।वममान्।व
।वो।विताचरसि।च्योत्न।चतुरः।चिकिवान्।इत्येतेत्यप्रयेषुपेपुदिसर्जनीयवन्नकारोतवचवो
चरेष्परेफौवोष्मा।तांस्पर्शोउत्तरोतस्मात्स्वानमच्छपरहति।वरति।अनंमहाश्चरतिरोचनं।नाद
क्रे।पमन्नांश्चक्रेवाय व्यान्।वमसान्।विभ्राजमानांश्चमसांअहेवा।वाअस्मांचतांश्चप्रहिनेषि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वस्यञ्जा।वो।पाश्वोनुद्रात्हविर्भिरध्वौवित्।नांश्विदेवापिगद्भुतात।वरसि।अंतर्महांश्चरसिरोचनेन
५० ।व्योम्नः।भुवोरश्वो न्नोविश्वम्सिंश्वारा।वतुरः।रापःसमुद्रांश्चतुरः।विकिसान्नविद्वांश्चिकिवाहर्यश्च
वर्हसोसवेत्रयहताा मंतःपारा।विकारनिहत्स्यश्चीरीर्घोपधत्त्रतिकस्मात।अहंवहत्रममुविम्रुज
हश्च। ॥अस्मा अमसान्यस्त्र।अस्मानुभवमसान्तापश्चत्व।इत्येनेषांनकारोविसर्जनीयवक्तम
वत्समवति।अस्मा ३।अस्मां त्वरांश्वनहिनेपेव स्यञ्जा।वमसान्।यत्।चारप्पत्वमसांश्चतुरःस्त्र
ञ।यश्चन।पश्च।अश्वस्थ्यह्श्वरथंवपादि॥तंस्वेसर्वाञ्जाह्वेवाम्बं तांस्त्रापदंस्वव।विपर्जनीयपरोच्चिनि
स्पर्शोभसंधयः।इत्येनेषुवनकारोविसर्जनीयवहृत्रवति॥एतेवरतिवकइत्येवमाद्यःसंधयास्व
शोभसंधयोनामवेदितव्याः।तास्ते तां स्वेअक्ष्यामपुरुशन्नुरुद्गोसेवेस्तो इंद्रं गाछसि।देवत्वंप राम
रिभूरसितांस्त्रापसहस्यदुद्दोनिद।आववत्वंशाकुनोनाहमावदस्येरोणांसंविसा।जायाःप्रयो ५०

जनंस्वर्द्रोमसंधीस्पर्शरेफसंधीनिति।अस्मिन्स्तोकवर्गेतत्सूत्रविपर्यासोद्र्ष्टव्यः।विसर्जनीयंयरे
स्थिति।विसर्जनीयंनकारआपद्यते।परेषुपावस्त्यामसवदमो॥नृःपतिभ्योनृभ्यःपतीनंदःपात्रंस्वतवान्पा
युःसंधिर्विक्रांतएवेयम्नृपाहि।श्च्युधीवा।नृःपतिभ्यःनृःप्रतोत्र।नृपात्रोस्वतवांस्पायुःनृःपाहि।श्च
णुधि।इत्येतेषुसप्तसंधिर्विक्रांतोनामवेदितव्यः।नृःपतिभ्य।दःपतिभ्योयोनिरुंधा।नोनृःप्रतोत्र।
होतापस्तत्र।राज्ञांसंरवात्स्वनृःप्रतोत्रं।नृंपोत्रं।कदिछादंःपात्रदेवतां।स्वतवाँ।ध्यापुः।स्वतवस्यस्वतवाँ
पापुस्ये।नृःपाहिश्च्रणुधि।नृःपाहिश्च्रणुधीगिरः।पुणुधीतिकस्मात्।तारस्त्रादंन्यापश्चरवमस्मात
॥ ॥नकारस्यलोपरेफोष्मभावेषुर्वस्यस्थानाद्धनासिकःस्वरः।नुकारस्यलोपभावेरेफभावेऊ
ष्मभावेवनकारस्थानात्पूर्वस्वरःअनुनासिकोवेदितव्यः।अस्माँअस्माँ इदुरवाधीवोञ्जर्जार
पिन्नधस्तुमेधाः।अभीशूरिवस्मारथिअंतर्महांश्चरसिरोचनेना।तास्ते अक्षपामपुरुहन्नुरुद्गो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

५९ कद्दिब्यदः पात्रंदेवपतं॥ ॥आदिस्वरश्चोत्तरेषां पदेऽपि उत्तरेषां पदानामादिस्वरोनुनासिकोवेदितव्यः पदेपि
वर्त्तमानानां पदेपीन्यकथ्यते पूर्वेणा पूर्वे ग्राधे णासंहितायामेवमनुनासिकापम णोनोसपो। तदमेयेऽत्र
रत्नमिदिल॥ ॥मांस्पवत्यामांश्च्वेमांश्वतोश्वामांस्यवन्या मांश्ववे मांश्वतोदन्येतेषु पत्रीत्तणांमां
स्पवन्याउरवायाः मांश्च्वेवाघ्रानेवाधत्रे ध्वन्नंमांश्वतोश्वःमांस्यवन्याः मांश्ववे मांश्वतोइस्येतेषु
पत्नीत्नमंमांमांस्पवन्याउरवाया॥ मांश्च्वेवाहस्रानेवाधुवेंरुणास्यस्यपुं॥ वर्ण॥ ट्रूमित्यंतलोपपष
दयेषुगर्तेगावो वत्संमत्जेनिप्रव्क्तोसखायोविद्यावपुनारितांतिरथमित्यवत्तरसमपिरवसः। द्रूमित्ये
तस्यपदस्यांतलोपो भवति। गर्तगावः। वत्संमत्जंतिप्रव्यते॥ सखपाप। विद्यावपुनः। रितांतिर
थमित्येतेषु दयेषु समस्तसंधिरवत्तरसंधिरवहष्टव्यः। गर्भपसीगर्तमताहष। गावः। समीगावा राम
मनयोपंतिसंपतः। वत्स। समंचस्नमाहमि। मत्ताति। तमीमत्जं त्यापक। एव्यते। समी प्रव्यतेसम ५८

नेवकेतु। सखायः। समीसखायोअस्वरन्। विद्या वासमीपि व्यावसवनाकृत्ति। पुनः। संवत्सरेवाहधेज
ष्वमीपुनः। विशांति। एरितांतिवहिष्विप्रियंगिरा। रथं। समीरथंनभुरिजोरहेषत॥ ॥पुरुष्वधि
पर्वेषु यांतेपूर्वस्मिन्नसतिवर्द्ध उकारस्य पजायते। हस्वेवपर्वेपधांतेवद्ध शते परेतत्रा पुरु। ए षु। अधि
। इत्येतेषु पदेषु पर्वेषु सत्सु हस्वेव एर्वेपधांते पूर्वस्मिन्नसति वंद्ध। एप रे सन्यंतरामध्येऽकारउपभा
यते। आगमो भवतीत्यर्थः। पुरु। महित्वे त्वंपुरुष्वंदविविद्धाम्पु। सु। मयुष्वं इमवसे वर्षाति। प्राः अधि
। अधिष्वंइहन्यत्थु। हस्वेवएर्वेपधाते सतिसुष्वंइद स्मावि वपते। विश्वष्वंग्रा अमित्र हन्। इस्वइतिक
स्मात्। सूर्यविंद्रमसो धर्त्तायया। पेषामेतद्वग्र्ग पदं ने षा। नपेषांउच्यनवरूहं॥ परीति पयेत्तप
रेषकारः। परिइत्येतस्मिन्नपर्वेपये रू परेप न्यंतरा षकाराउपजापते। आगमोभवति। परि स्करावत्रनिष्ठ
ते॥ ॥वतेति रेफःसदश हत्तरे। वनइत्येतस्मिन्नायसदृष्टा एपरेसन्यं तरा रेफ उपजापते। निष्ठ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इयंनद्यूषस्वनर्षदावनर्षदोवापवोनसोमा॥ ॥परिक्षणवंतिवेषसं।परिरूरावंतीतिप्राप्तेपरिक्षु
८ णवंतोनिषकारोनिपात्यते।अपघार्थ्यंयद्राणा परिक्षणवंतिवषसः।वेषसइति कस्मात।अस्कृतोषस
।अरुतोषसमितिप्राप्तेअस्कृतेतिसकारोनिवात्यतेनिरुक्तसारमस्कृतोषसं॥ षसमितिकस्मा
तापुजंध्रीन्यमरुतप्रवेपनी॥ ॥शौहाव्नराःसंघषनडक्ताः।नएनेशौहाउराना मसंघयोवंदि
नव्याः।पुरुत्पथीन्येवमादयःशौहाव्नरसंज्ञापाःप्रयोजनशौहाउरामम्रोधेतीति॥ ॥मेध्यति
थोवरुणांतघना तोस्य गांतत्वा प्रयपौनिहसनेमेध्यतिद्यावार्षेवरुणा धनादन्येवमंतीग्रष्टो
स्पर्शप्रत्ययावंतत्वाम त्पीवनिर्द्धमेते कस्पोतवत रत्यर्वइंद्रावरुणान्हनवांइंद्रावरुणाराय
श्रापुवंदृसंध्मनव्रतमित्रावरुणा।मेधा।मिथाविति कस्मातइंद्रावरुणापुवमधुरादनःस्पर्शे राम
।तत्वाप्रत्ययाविति कस्मात मित्रावरुणाहवे॥ आदित्यादेवावरुणासुरेतिये।न्यादिषु।आदित्या ६०

देवांवरुणासुराइत्येतानिपदानियेच्यादिषुप्रत्ययेषुनिर्द्दिष्टानि॥पेन्याहीसुत्रस्रोदादरिष्याम्यः॥
वयमित्यत्रमित्रा।वप मिन्येतस्मिन्प्रत्ययेलिंगाः स्पेतत्य रनिहसमे।मित्रवयंवस्मःश्पः॥ यासुप्रतीकं
निषतंपुरोदितिःत्वंवंदाइ।तिशावसाभिपत्स्पयः।तरमेपेन्येवमादयःपूर्वसूत्रेणा।निर्दिष्टाः।प्रसा
निरसुरया।उद्वांवक्षुर्वरुणासुप्रतीका।वलिस्थदिवनिष्कृतं।पुरोहितिः॥इयंदेवपुरोदितिर्युवभ्यां।सत्रं
।पुवंनोपेषुवरुणास्त्रं।राशाति।इंद्रायोवांवरुणादाशतिस्मन।प्रयसा।पश्रादित्यशाव स्मावांनम
स्वाञ्लिपत्स्पयः।यद्वादेवभिषज्यया॥ ॥सोतिव्रणस्मेरदशामेवमंडले।सोविदित्योवंनिपात्य
ते।अगारत्वार्षेदशानेवमस्ले।मविदिनिप्रासेसोविर॥सोधितुनमराविदशामेवमंडले।सोपिन्नु
सत्वानर्यद्भनःपुनः॥अगास्त्यार्षेदशामेवमेडलइतिकस्मातसचिन्त्वासांपतीरयीणां।त्वुइति
किम।सविद्धिवेदनिहितं॥साचीयने॥सान्चीयनइतिसविर्जनीयस्पानिपात्यतेविनैसांची

Indira Gandhi National Centre for the Arts

गलोपश्चसविकिचाइपिसतेसावीयतेइपिनइतिकस्मात॥सःपलिक्रीः॥विसर्जनीयस्यालोपो
६२ निपान्यतेःश्चपलिक्रीरितिपासे।नताग्रगभ्त्रजनिष्टहिषःपलित्री।। ॥हिषस्तव।हिष
स्त्रवेतिपूर्ववत।नहिषस्तवनोमम।हीतिकस्मात।सतयोतीगोपुगंता। ॥जुगुप्सनोदुदु
ना।अदत्तदुत्तद्वपुंस्यदुत्ततान्नुदानि।दत्तवपन्मदरुवोभिदत्तकस्लासोदत्तिहिपानस्पदत्तोः।उस्ये
ताग्निपथाग्रहीत।।वेति।जुगुप्सनः।सुमतिंनजुगुप्सनः।दुदुत्तद।।चनुंनवाम्रूपवदुदुन्क।न॥।
अदुत्तद।निर्जीतिषातममोगा।अदुत्तत।।गाइतिकस्मात।अधुत्तम्भिफ्फषीभिषं।दुत्त्वधये।इरि
यन्नमेदिनंदुत्तप्त्रुषे।इषइतिकस्मा।निर्दुत्तवत्तराणाभ्यः।अस्यदुत्तता।विश्वाहाश्रुक्रपयो।अस्यदुत्तत
।अस्येतिकस्मात।भरद्वाजायावधुत्तत्तहिना।अनुदत्तिर्वविभास्यनुदत्तिदावने।अविविनिकस्मात राम ६२
वातधस्पतसंनश्रुष्कंदेत्रत्रादत्तत्रविश्वंतरषाणामोषति।नेतिकस्मात।इविर्नेद्वावपतिदारुव

/

त्तताप्रस्नदत्तुषः।तस्यपस्नदत्तुषःत्सरजंहसः।पद्मवितिकस्मात।निधुत्तिवत्तराणाभ्यः।अस्यदुत्तत।
विश्वाहाश्रुक्रपयोअस्यदुत्तत।अस्येतिकस्मात।भरद्वाजायावधुत्तत्तहिना।अनुदत्तिर्वविभास्यमु
दत्तिदावनो।अविविनिकस्मात।वलीवातधस्पतसंनश्रुष्कंदेत्रत्रादत्तत्रविश्वंतरषाणामेषति।नेतिकस्मा
त।इविर्नेद्वावपतिदारुवत्तत।पस्नदत्तुषः।तस्यपस्नदत्तुषःत्सरजंहसाः।पद्मवितिकस्मात।अतिद
त्तत।सयोव्यस्थादो।भिदत्तदुर्वी।अमो।निकस्मात।इतिनइनियतिदारुधत्ततान्नूफ्लासोदत्तिओदस्य
तेरुप्लामगोदत्तिसूरयान्रुप्लासइतिकस्मात।वीवातधस्पतसंनश्रुष्क।हियानस्यदत्तो।सपलि
रस्यहियानस्यहियानस्यदत्तो।।हियानस्येतिकस्मात।धन्नोर्नवातो।परिसितपध्यक्ता॥ ॥वर्गः
८ पार्षद्व्याख्यायांचतुर्थंपटलं॥ ॥अथनापादानाम्फपधासकारःषाकारमथ अपरेषु थो
कं।अन्येरेफात्रमिरत्रर्वातततोव्याप।नेर्नवतीमिविपात।अंतःपादमकारादन्येनमिमि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

भूअ परैरन्भूअपरैर घुप हित स कारः षकारमापद्यते । इत्येतदृक्विरूत्नवेदितव्यं । इतऊर्ध्वस्य त्रवस्यामस्त त्रनतो ७२
दारिष्यामः नातिर त्रऊर्ध्वलवति । नत ४ पश्वाद्यापले सैवनीति विधा ज्ञानीयात् । निष्थि वरीस्तोषधीरूतो
६२ षः अनः पादमितिकस्मात् । नत्रउइलाहरूता । स्वायिस्तत्रा नाम्युपधइतिकस्मात् । प्रसुषविभ्यो मरू
तोविरस्तुपथो कमितिकस्मात् । वहंतुसवनेदुप । अन्येरेकारादितिकस्मात् । येस्मापुरागोस्तूपं
तीवदेवाः । ।। स्ततानकिः स्वेक्षुरूनत्सनिजी । विहीनिसः सुकृती । नकिः स्वेः । वि । उरूनहि । अ
भित्री । नि । हि । एतैपदं रूपहितं स इत्येनत्पदंनस्यते । सु । प्रसुषविभ्यो मरुतोविरषु । कृती । कृतीषद्
हतोदिवः नकिः । नकिष्थो अरव्यर रागोजहुर्हिनं । स्वेः । स्वे वैरिरिषीष्ट । … अभि अपाशोदसी
विषआ । कः उस उरुषस रथसारथये कः । नहिषस्ववनो मम । अभि । अभिषषघक्षेरुनवाजना राम
तिभिः । जी । वीषपवित्राहहशंतरादधे । निनिषहीपनांनवा । उननाचादिनत्य आगश्वत्र जनिष्टहिष ६२

।। घत्तरेणौवसश्छः । घत्तरेणौवपरेनैतपहिनेसस्थइत्येतेपदेनम्पेते । सत । दिविषद्रूम्याददेस्ये
यदिद्वापीदिविषोयत्स्थिवां । घत्तरेणौवेतिकस्मात् । युवंहिस्थः स्वर्यती ।। छ ।। स्वषद्रूत्तरेण । सुर
चेतत्पदंनम्यते । अवहूत्तरेणोपहितं । सुमोषुवावाधतस्थन । तपोषमे अंतरा अमित्रा । ३ । अवद्रूत्तरे
रोतिकस्मात् । सुदीतिभिः । सुदीदिदि । पदादयस्थस्यितिस्किनिक्षितिपदादयस्थसकारानम्यंते । य
कारककारनकारसंपुक्ता ।। स्थितिस्किनिविति इये ते । स्थिति । दिविष्यायपायेगोषनमाः । स्कि
ति । यजुष्कंनंमप्रथमंदेवपानं । सिनि । अधिष्कुलिरवीनां । अवद्रूत्तरेणोत्येवानवप्रियामास्ति
सुस्याम । उपधां स्कलघुस्कलवेथुनेन ।। ।। अरेफस्यवस्मिति । रेफवर्जितस्यदिम्भूनपदस्यास्मी
त्येतत्रम्पते । सहियाजरिम्य आवयया तेअपिष्यसि । अरेफस्येतिकस्मात् । प्रतिस्मरेथा । तुजयहिरेवेक
र्तीवन्नासुरनुहिस्मराघः । अवद्रूत्तरेणत्यनुवर्तते । वहामिस्म इवतामंनरेण एकारेण । पिपिवितेन

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

परंवेनाएकारे॥ष्फपहितंसुइत्येतन्यदंनम्यने।नंइतिपरपदंवेनदिलवति।तेषुरागोमरुतोन्रलपंनु
६३ ।नःपरंइनिकस्मान॥वेसुपुत्रशवसः॥अपिपदंप्रतिषिद्धप्रास्यछंदै दीर्घोनस्यिती।दीर्घःपदां
तस्यितिपदादिननमपनि।वीरैस्यामसधमादः॥दीर्घइतिकस्मान।गोभिःष्यामसधमादः॥ ॥
श॥ ॥उचनास्यशैएर्वेत्रस्यशैक्ष्वेज्वपदस्मिन्निपदादिननमपनि।एषडस्यूहषारयाःश्रस्यशै
र्वमितिकस्मात्॥उदुष्यदेकःसविनासवाया। ॥तकारवर्गस्तुसुटाकारवर्गमतःपरस्थोपिपका
रएर्वः।नकारवर्गस्तुटकारवर्गमापद्यात।अंतःपदस्कोपिपद्यदिस्थोपिषकारएर्व॥निषनिहिदुरि
तावाधमानः।कस्वेदत्रोनिष्ठितोमद्य्यअर्तासः।पकारएर्वइतिकस्मात।पस्वेदंनिपतपंतां। ॥
सितांसधस्थास्मनिहितवामस्ववेपुवंतिसुहिसास्तुनस्थ।साहिषसुपस्मिसस्वनीतिस्रो राम
मेत्यादिश्वाप्विवक्षुत्तरातेःइत्येता।निपरातिस्तोभेत्यादिश्चवक्षतरांतेरवक्षन्नरांनेरपिना।मिमिरुप ६३

हिता।विनमपंते।सितांपदिषिनामसुंवतायश्वाःसधस्थान।निष्ठीमद्योधमद्यो।निषधस्वान।स्वनिहि।नि
षनिहिदुरितावाधमानः।स्ववाम।नन्मम्पइमाजजामास्तवे।विश्वायद्यामनुस्तने।सुवेति।अनुष्ठुवंतिएर्वया
।सुहितेमुहुहीहंयोहसवा।सी।निषांहतस्यममीतिपुनरूपुतइंइन्द्रदेताान।स्थ।आपोहिष्ठामयोभुवः।साहि
।विषाद्यग्रेगरातेमनीषां।स्तः।नास्यतेमहिमानेपरिष्टः।सुपासोमोविराजनुरावतिष्ठुएपसि।अग्ने नि
षक्षिनमसाधिवर्हिषि।सत्रत।निहिषसदंतरएर्वोअस्मात।स्वनिपदिकोग्रामनुषाणि।स्तोभेत्यादिपे
रिस्रोतनविद्वां।निपरिस्पेतनुनीगिर॥ ॥निपरीतिस्वुसीन्यादीवकारवर्गयोरयो।निपरिइयेतेनमप
तः।स्वसीत्येतौपदादोचवर्गीयोरयोयदिभवतः॥नि॥सिमेहानंकोशासुदद्यानिषिवंपेरीसिसस्त्वप्त
रःपरिषिंच्यतेहरिः।परिषिंमानेजिनेयनसंधरिस्वज्ञनेतनयोपद्यापतिविकारवर्गीवादया।विनिकस्मा
त्वफनीपरिरवसु॥ ॥इकारेवोन्नरेपरास्सेससी।निस्वसेदाप।स्वरोदयेदकारेसतिपरांस्वनिपरि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेमर्धं छुपेति विशेषणात्प्रश्नान्कुर्वन्ताप्यति। यथादीर्घैरु नेषत्वं भवतीति। यद्येवं लुप्तेषु वेरुने अ
६५ भीति नोनुनं नेसतोनर मिति दीर्घत्वं न प्राप्नोति सतत्त्वाभावान्। नैव। प्लुत पूर्वेग त्याभविष्यति
सतोयत्पूर्वं ञति अवश्यं पवेण वेप्लुत पूर्वग तिराश्रयित व्यायस्मात्। इह मोष्ठेणादेड्डेति। स्वव ह र
रेणेति षवेल्ले विन्ये नेषिति दीर्घत्वाकारेवरुनेनस्यान् सुगत्वाभावान्। नकारस्यवन्ति नैदोषोऽत।
अयतत्रैतस्माद्ध्वना दीर्घत्वं भविष्यति। तद्यथा न अस्त्रि ध्वनस्यावकाशः। प्रस्तन्न आ पुंसीवासनिरेन
नेति। अथ स्विन्ये तेष्वेका त्तरयोः परा गावेदुपे हे ति रहंस्वन साम थ्यति। भविष्यतीति। तद्ध्वनप्रस
न इंदुप्रवता हरिभ्यामि ति। रुना थवीढ्वन स्य नस्य। तस्मादेव मादिषु सिहार्ध्वं भूतत्र पूर्वग ति
राघ्रीयते। पदिताय कात् पूर्वं पवं रु वापस्था दीर्घत्वं क्रियते। षवे रु ते ल्रूप्लुत इदु नूगदरान इत्यत्र दी राम
र्घत्वं न प्राप्नोति पदानादि ष्वेवावि कारणात्स्वं पदेद्द्व्येषिति वचनाम नवद्या पि भूतपरण त्वेवसि ६५

द्धोनसिध्यति। आघ्रीयमाणोऽस्तत्पूर्वग तिर्भवति। यथासन्सतरंखि यत्रसतत्रनि स्विन्ये वं दृढन किंविदाघ्री
यतो साहेमयारिभिः प्लुते। पाददो व्यंजनोदयमिन्यक्ष्यते। तस्मानुष्ठत इत्यत्र दीर्घत्वं न प्राप्नोति। नेष
दोषः। दीर्घह्रस्वाभ्यं जननत्रेति प्रकृते व्यंजनाधिकारे पाददो व्यंजनोदयमिति पुनर्व्यंजनयहणमन र्थं
कं। तस्य किलेतत्प्रयोजनं। परेद्वे लोष्ठपि व्यंजनभक्ति दीर्घत्वं यथा स्यादिति। एवमेके दीर्घत्वं पूर्वेषवणा
वेह्रुवंति अपरे पुनः प्लुताकारांतं सपकारमिति। तावस्यनिमित्तं प्लुताकारां तं कुर्वन्तापयति। वर्णा
कमेणापूर्वस्य स्वरस्य षवणावास्यो पूर्वदीर्घत्वं स वतीति। तस्मात्पूर्वदावद्विकुर्वंसि। यद्येवं दीर्घवेरु
तषवणावेन प्राप्लुतः। असीषतस्य हातरा मोप्रणा इंद्राग्रभ प्लुदेवैरिन्येववादिषु असतवन। ध्वनीः
तितवता महोविश्वां अभिषतः। मोषु णः परापरे न्यत्र सातकाशावाढ्वनस्य। नैषदोषः। सामर्थ्या
इति वेवापचारान् कुर्वंतियेभेपरं पारद्वत्र यो स्या। नेवकारस्येदं किल प्रयोजनं। पादवत्रयो। मंप

Indira Gandhi National Centre for the Arts

इमेवकुर्वंतिनाविद्वांतंस्यननकुर्वंति। इतिकथमेतद्व्यवसितं। यदयमभिनिहितप्रतिषेधप्रकरणे सती
५६ नमन्फरग्रश्रायोऽइ्मिन्यत्र प्रकृतिभावा छंदयो‍ऽस्याश्मथ यदन्यत्रअथथर। इंपठति। तेनना प
यथा। वार्यावर्ताक्रमेण। एवंदीर्घत्रातथपोतनानविहन्यतद्यत एतद्व्यवसितं। किन्नु खितए॥ के
नुन्यखार्वीदर्शकिमेणा। ध्विदस्मोनिविरोत नंत। किमितिकस्मात। इंइंकउत्खिदावके। सूरिसिष्यामोघ्र
नोऽन्याणि। सूरिमिष्यमा। दिविषंसुऽनत्वाना। सोदिविषंवग्रेः। केषा। केष्वानरः श्रेष्ठतमाः प्रतिष्कु
रप्रतिष्कु। विरुजवीहृदः। वीषस्थ। वीषघस्था। सिधवंति। कवीनां। कन्नुष्विताक मुष्विदल्यसेनया
। कामितिकस्मात। क्केकउत्खिदंनमः॥ उषुवाणा। दिविषंवग्रेः। केषा। केष्ठानरः श्रेष्ठतन्सूरिमिष्यामवं
निष्परुषिरुवसुषीदति। नुषधाहि ष्ठोपशासाम हीषाविषा। न्यामोषुपनिषनेनिव। उषुवणः। दि राम
विषग्रा। सूरिभिष्याम। उछंनिष्पा। नरषिरः। वंसुषीदति। नुषधाहि। ष्ठोपशासा मेदीषा। विषा। न्या ५६

मोषुयेतिषत्ना। इत्येतेषुवषवंतिपाच्यते। उषुवणः। सोमउषुषाणः। सोदस्तिनदिविषग्रा। दिविषकश्रा
ननः। सूरिसिषां। श्रोवासुश्रेवरिमस्रूरिमिष्याम छंतिष्म ग्रऽनिष्पानिष्पदोन्नुहलानो। रषिरान
रूतोवीस्वंतंवसुषीदति॥ नुषश्राभसत्रुषधपर्व्व। मेषेति कस्मीत्। अस्समनेशवसानना। अनि। हि सोपशास॥ ह
तेवदिक्षोपश्रासा। ञनेषयेत्रासेति कस्मात। पुवहिरुद्ररत्वपतीं। महीषाविर्दे। इमान। महीषा। विषा। विषाहोत्रा। वि
श्वमश्रोनिवाप। सूपामोपु। न्यामोपुवावन। अपोन्मुष्य। ग्रेश्रुविसुविसमसुहिसुही। निन। इत्येतेपुपधा। विहिन
नरपति। वाहीनुनः। वातीसुनो। विदयोदतिवाज। वहेतिसौ। वहेतिसीमरुणा। सोरुग्रंतंवपतिस्यां। अरुपपति
ः स्या सुगवा सुवीरः। दिस्रासिसुतः। यदिस्रासिसुतो मखे। अपोसुम्यक्त अपासुम्यत्तवरुणा। भियसं मन्तम्यं
हेति कस्मात। अपोषुणाद्यं शस्त। श्वविसु। इंइश्रुधिसुमेहवां। श्रिस्मात्रिः स्ममाहः। अयधयोवेनदोन।
सुहिसुहे सुहिसुहीदेने ह्याते॥ ॥युगमा नरव्या। दंतमली पद्वैरंमुपदंनम्यने इंनरपाद स्छेः यम्म

Indira Gandhi National Centre for the Arts

नस्छाः स्वोस्वदंमम्लीपपूर्वेष्वांतपदस्छेनमितिरूपतोऽतःपदंमकारेणयेतेपुम्मांतस्छाद्वैःगाय
६० त्रंवेत्रे स्तुतेवानुराजति।विधितस्तकारोदसीद्वमरातेः।दंतम्लीपपूर्वेषुसुमाणांतमदिमिः।दुष्टरायस्य
प्रवतोनोर्मयः।प्रचिनामधुपुत्रमोस्तुवानुने।पुम्मांतस्छादतम्लीपपूर्वेरितिकस्मात्।सुष्ठुमभि
विस्वाइवासतुत।अतःपदमितिकस्मात्।इदुःसिषस्तुषसंनस्तर्यः।चंतःपदस्छेरितिकस्मात्।पुरु
दूतपुरुपेसोस्तुरघ्नः॥ ॥अत्यपूर्वेरपिपथादिमाकारपुपांतस्थादिपूर्वैरमहपूर्वैरपिनामितिरूप
दितःपथादिभाकाकारोनम्यतोपरिवपद्मरतास्परेक्ता।विदुर्षिपांतांपरियानमंतिनो।तंसुष्टुयावि
वासो।अभिस्यनेतेअद्रिवःअतःपदमित्येवामुत्रनेतोवहत्वासुरवंध्यं॥ ॥एकारेफसतनोपधस्य
एकारस्कोपधस्य।पतनोपधस्यसकारःपथादिनाक्रम्यते।एकारोपधः।स्छाःसुपथेस्तामपद राम
सीतिंहते।रेफोपधः।निष्टरघ्यनहर्षदेवनर्षदं।तनोपधःप्रतनापाद्रापव॥ ॥वर्गः१॥ रेफके ६०

रकारपराष्ठरुया।रेफपरस्यन्नकारपरस्यत्वकारपरस्यसकारःप्रकृत्याभवति।रेफपरः।परिसुतम
स्त्रियानिर्तिनिधिरेः।अकारपरः।इदंस्यपेनुपसवेविस्रसाः।त्वकारपरतिस्त्रपांसमतीनांसस्य
कस्त्वस्वीरितिवा।त्वरमाणां।संस्येकः।सपरः।सः।स्येनेषांवाक्षराणांसकारःप्रकृत्याभवति।संपुमति
ह्वापञोविसे।स्यक।दिविस्ययोत्यरुर्णांनिरुराव।नास्त्वानेदेवास्वेषुपरिस्छन्ने।सछ।विसर्गोणाः
दिविनमेपां।स्वा।नेपदिश।अभिस्वरा॥ ॥सेतिवास्यपरिपमोपधावेतासद्दये।नस्यवोत्तरस्य
दिःसकारःप्रकृत्योभवति।नदत्रंरंपरिपत्रस्यसांवेपंफपक्षान्तवतिास्तुसंसेन्यिज्ञोअनिधिस्त्रिवोन
ःपरिपञोपधावेतिकस्मात्।अभिस्वरानिषदः।गाअवस्यव॥संयोगस्यवाप्यनुनासिकादे
ःअनुनासिकादेःसंयोगस्योपधःसकारःप्रकृत्याभवति।सस्यस्याद्वरस्या।विष्ठानेस्यशी
येमकारःसर्वेषांसेवोदपस्योत्रमंस्वमिति।रुतेअनुनासिकादेःसंयोगस्य।सिद्यतिसुसंक

Indira Gandhi National Centre for the Arts

काशामाश्मसेबयोषा।सुसहश्मा।भानुनायोविभातिसंयोगस्येविकस्मात।जेउतनोगोषणि
वियं।अनुनासिकादेरितिकस्मात।परिषयंघ्नरापस्यरिकः॥सहस्वंसनिनास्त्रावोसमविवंस्व
६८ वरीसुषोसमुइंसहश्मा सारेसाकः।साधुनीसहासनितःस्यसश्सहश्मासखायंसमेरेतेसाउ
शास्वस्वपया।इत्येतेचसानुत्राव स्वपयाःसंत।परुत्यामवंति।सहस्वांवनु।सहसंगव्यस्यपश्च
सनिना।सनेमतत्सुसनिता।सनिवतिः।छाओं।भरिछाओं।मरूपीवेशयंती।सावित्रं।सुषावि
त्रं।सुसा।वित्रमासा।विषत।मुवरी।सुवमावहसवरी।मुषे।सुपुत्रआदु।सुसुषेसमुत्र व
नुसमुर्दीवरुतोरपीतो।सहश्मा।विसहशा।नावितामिपवक्रेसारे।हिरण्यकेशोरजसोविसा
रोमापक।कस्वीसुविषोर्हरिमत्कसायकः।साधनी।अपरणेपश्वसाधवी।सह।पथावःसुस राम
ह्नसति।सनितः।सनितःसुसनितरुयास्पषः।अनुस्यसोलवन्येगोअस्याः।सदशा।।वसुसह ६८

शः।पुपेशासःससनाथ्यं।नाविसोमंपिवतिगोसखायांससः।विसमोअरसेवभिः।सानुशावः।हस्ता।कुमानुर्पन
तोगावेवराः।दहगहितइवो।वेहिसातोमाप्तु।पहराभ्मुक्रूपयोजनं॥सुतेसोमेवऋणि।पामिचर्ष।तिस्य
तिषाम्येवसुपधाश्चसर्वे २ इन्येवामुपधाश्चसर्वेपयादयाःसकाराःप्रकृत्यावंनि।सुतो।सुतेन्योकससो
मे।पत्सोमेसोमआस्तवः।वहुरीःसुसंनिनावसोवसरोरच्छाः।अपामित्र पामिसन्यमश्ववंतोथेव
सनावर्षाति॥गांनचर्षतीसहूस्वामिस्ति।रूर्युजिमिंद्रःस्वमिथिचुंसुसुः॥ ॥अतिसवीरपिच्छानो
पासिसीषाःसिसत्रिवा।निस्विरेतिस्तिराराम्।चसिसिवेसिसिचुश्चन।इत्येनेषुवपधापासंपवंनन
वति।अभिसत्रा।अभिवीरो।अभिसवासहोता।।रपिच्छानः।रपिच्छानोरपियस्मा।पुर्वहि।पासिसी
षादिवस्पहेलोवयासिसीषाः।।सिषत्तिछायेवविश्वंभुवनंसिसत्ति।निस्ति रेनिस्वि रेवहिंराचुषकू।
...िराति।पनसुवावहिरुतित्रिरारा।।सिसेचासेकेवकोरां।सिसिचे।पिवधोसिसिवुःवहिंरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कुसाकंसिमिचुरुस्रमुदिताां॥ ॥गोत्रादिवागोषनमाउपुषुत्रप्रवादोनार्षदःपर्पषस्रजताख्
दुषंसदःपुरुषंतिशालसुषंसदंस्तुषविष्मनुसेषिधत।।इत्येतेपुषवंनिपान्पात।गोष्ठादिवागा
६९ वोगमेष्ठादिवेरवे।गोपतमाःदिविप्यामपार्येगोपनमाःस्तुपपुत।।शिनाच्चाबीवस्रवनाउपस्र
तासप्रवाहोनायदेधपुरुसदंतानार्षदंविगिस्रनावनार्षदासादुषंमदःपितगेवयोक्षःपुरुषंति
त्रएहतिसंयोगस्पवाप्यनुनामिकादिरितिप्रतिषिद्धेनिपातनंपाभिर्दूसंतिपुरुषंतिमावतांस्
पोःपुरुसंचोसुषंसदमितिपरियत्रोपधावेदितिप्रतिषेधेप्राप्तेनिपानंपरिप्रयंतंदुप्पंसुष
संदंसुषमिधेतिसमितिपरिपिद्धेप्रामेनिपातनंषम्पुलांञ्यनुलेषिष्वता। ।।षुगः।।कारे
एर्वंपयांतोव्यापत्रोरेफसंहितोनामिपूर्वः।अरेफसहितेनतकारेप्रत्ययेपूर्वपयांतोव्यंपत्रस् राम
रनामिपूर्वोनम्पते।अविशेषोवर्ईतेवासरास्तुतकारइतिकस्मात।सन्नंनइंदतिःहजः।एर्व ६९

॥विग्रहेतुवाम्रइयनुदा
पयांनइतिकस्मातावत्तुखिवानापुसक्षविवस्रोनामिपूर्वपिहरगनेकाराछे॥
त्रयो।विग्रहेचुनानापरेवर्त्तनानोव्यापन्नसकागनम्पते॥ घभरयनुदात्तयोस्म्योपरयोभवा।हविष्ठासतेहाव
षापज्ञामाते।आलिस्तेअय।अनुदात्तयोरितिकारेप्रत्युस्मातःपरन्नद्विदुस्तरमेसमासने॥ ॥रूपिरे
कात्ररस्वारे।आपिरिन्नपंव्यापन्नएवात्तरस्यपरस्मादौतकारेप्रान्पयेसकारोनम्पतेअग्निसंवहा।सहास्का
त्ररस्मालाधितिकिमर्छं।अप्यावेभ्यक्राम॥ ॥नकिस्यानकिरिन्मयेव्यापन्नएकात्तरस्यास्दौतकारेप्रत्य
येसकारोनम्पते।नष्टकेमरााानरतअयोनइथिति।अघोनकिरित्ययेव्यापन्नस्तत्रष्विन्पेमस्मिन्नेका
त्रराशावपिनम्पतेसकारः।नकिष्टत्रषुपोतिरे॥ ॥ततनन्पुलनतुस्वेनोम्पमितुत्ररेनिःनता।ततन्पुःततः
स्तुं।तंतोम्पं।इंचेतेपूत्ररेपुनिरित्यात्रव्यापन्नमकारोनम्पतमत।निषत्रमारचमसनदृज्ञाता।ततन्पुः
।महत्त्रररोअतिनिष्ठतन्पः।ततस्तुः।तेनादेकंछ्वषयानिष्ठातइमतं।निषन्नूहय।सुपुत्पररघेन।।तो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

द्या निश्शेग्रम्यारपथसमुदात्त।। ।।पायुभिः।। परीभिस्त्रिभिर्दिदिवे रक्षमपुश्चुविः। उत्तरेवमिति। २ इन्द्रेणैतेषां पा
पत्रः सेकारा त्वमित्येनस्मिन्नुत्तरेनम्यते। पायुभिः। अग्ने त्वं भिस्मवितः पायुभिष्ट्। परिपितो कंतनपं पर्दति द्वांत्रि
भिः। त्रिभिष्टं देवसवितमर्द दिः। सतिकामासोहरिवोदृदिघ्व वे। पाकशोदेवेहूहिपज्ञः। अग्ने पुअएनं शासनि
ज्ञासमपुष्टं। श्रुति।। श्रुविष्टुमसिपियोनमित्र।। रूपष्टैवा वृषुष्टसेभिष्टवागोमिष्टरेमकनुष्टं। इन्द्रे पुष्टव्या
पत्रस्य पर्वनिपाश्रुते। इपुस्तोईपुस्पेपेरस्वनरामपरूपन। वाहभवे। पुरूत्रासिनवाहपुष्टरइं लावि स्ववा। अग्ने
त्रेसध्रिस्सवगिगभिस्त्सरेम गोभिष्टरेमा मतिदुरेवां। कनुष्टं। इन्द्रत्रा नुष्ट माभर।। ।।नाहनिजिघ्वरीः प्रनो
ः। वंदारुघ्रहिरावि स्त्विवीदो रिप्यनुदात्तपोः। न खल्वियेतेषां प्पामन्त्रोनम्यते अनुदात्तपोद्यातदन्योपो
ःपरयोः। आडुः। आ हुंस्तेजीरादिविवंधनानिनि पिध्वरीतानुषवीरुवापः। प्रभी। मभीतेसनापुरिणोति राम
केतवः। वंदारुः। वंदारुस्तेननं वंदेअवे। घविः। त्रिपिशल्वा मनोवा ह्यनाः। आविः। आविष्टेगु

पोभवतुप्रियो मः। निः। विस्ते अत्रं स्रणवन्तभिमत्रहद्र। वाह्नोः। वाह्नो स्तेवलं हिनं। अनुदात्तपोरिति कस्मा
त्। आविष्टो वर्द्धते वारुणासु।। ।।ऋकाररेफषकारान्नकांस्समानपदे वमह्येनमति। अंतःपदस्य म
ककारपूर्वा अपि संध्याः। ऋकाररेफषकाराः ककारपूर्वाः संध्यम् अपि प्राप्ता। अपि नकारमं न। पदस्य
मध्यपि समानपदे वर्त्तमानं नमयंति। ऋकारा पंथामनुप्रविष्टा। नित्यचरपारा।। रेफो प्रपाणेनानवेदसः
नदारभस्वदुहरसो। षकारः। विदुषिणाराणपरिया नमंति ते। समानपद इति कस्मात् त्रिवर्तिर्योनत्रिरनुत्र
तेजनोअपगद्दहतिकस्मात्। उष्ट्रानां विंशतिं नाना। अंतःपदस्थमिति कस्मात् नृहुराताश्विनमनसाप
रिपस्ये र। अककारपूर्वे इति कस्मात्। पमनासात्रपनीलं। योऽपि कल्पवाह्ननः। अहादनहोनघ ननोन
मोष्पाः। पूर्वानंता न तिपुनम्यमनुत्तरमिष्कृ रेहनसवति। त्रितर्तिपनितिविरनुव्रतेजने।। ।।संध्य ऊष्मा
पसंध्य स्थो ष्मा अनिपेपि पदो वर्तमानं नकारं नमयति। परिहतो नामनुष्य पि। संध्य इतिक

...नामहीमेत्र्यस्यहृषनामम्नूषे॥ ॥वर्ग४॥नमध्यमैःस्पर्शवर्गैर्व्यवेतं।नखलुतध्यमैःस्यशेव
७१ र्गैर्व्यवेतंव्यवहितंनकारंत्रकारफषकारानमयंति।त्नन्तुनीतीतोवस्तोरे।अभिष्ठुनेनेत्रुउव
॥आनिवर्त्तनवर्त्तयनिनिवर्त्तनवर्त्तय॥ ॥उपरिपन्नांषींद्।रिषुवोत्तमेन।परि।अत्रपि।इड्ं।इवे
नेषुपरिषुत्तमेनस्पर्शवर्गै॥व्यवहितंनकारंत्रकाररेफषकारान्ननमयंति।परि।घमस्य
मानापर्युह्यमाना।प्रप्रमिनती।मनुष्याणुगानि।त्रषिमना।यत्रषिरूत्रवर्षाःइड्ं।इंदंचन्या।
त्रभिंद्रपावे।आदिग्रहरां।किमकृं।सुप्रपा।गांलववश्नाम्य॥ ॥तथासकारस्त्राकारव्यवेतंल
वीदिषु।पष्ठा।पूर्वयो।योंगयोरनिष्पस्पर्शवर्गांव्यवायेतन्नमयंति।तथासकारेणा।वाशाकारेण
वाव्यवेतंत्रकाररेफषकाराःसर्वादिषुपदेषुवर्तमानाननपंति।इदाहितत्रषोअदिंगानो॥ राम
ग्रहत्रहिंपरिज्ञायावमर्गाःसर्वादिनहरां।परिपन्नपीडुारियहराणिहृस्वंहृः॥ पूर्वपदांतनं ७१

वापूर्वपदांतगंवनकारंत्रकाररेफषकाराननमयंति।कर्मकर्मछिनस्पतिःस्वजेकरः॥ ॥नाभिनिरीं
कप्रवादादी।नाभिप्रवादादिवनिरीं।किप्रवारादिवनकारंत्रकाररेफकाराननमयंति।नाभिप्रवादादिनि
नालिवक्रमन्नरमनर्वे।नैतदुदाहरराणुक्तं।निष्ठुश्रयुमादिषपिषिद्धत्वात।तत्रवनमवत्यनेनमिद्धयात
रथेनद्वषनाभिना॥निरोंकप्रवादादि॥अन।सहस्नुनिरींजा।पतरेववचरावइतिरीं।कि।उत्तरस्यनिकार
स्यनिपातनंदष्टव्यं॥यकारस्पर्शसंहितं।यकारसंहितंवस्पर्शसंहितंवत्रकाररेफषंकारानकारंननम
यंति।घश्रीसुत्रियोहरिमन्फसायकः।स्पर्शसंहितं।वृत्रप्रेपरिपिव्यसो।तमुरूनंतविषीमंतमेषाये
कु रस्पर्शसंहितंमितिकस्मात।प्रातर्यावराणस्सहस्कृ कर्ममिष्ठादीर्घनीथे।कर्मनिष्ठांदीर्घनीथेरन्थे
तयोर्नकारंत्रकाररेकषकाराननमयति।कर्मनिष्ठां।अग्निवीरंश्रुत्यंकर्मनिष्ठां।दीर्घनीथेदमूनं।
रे भानुप्राप्ये।भानुत्रावेनकारंत्रकाररेफषका।राननमयंति।रुचभानोरथयदिरंमाया॥पवे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मर्यै स्वर्भानुः॥ ॥हिनो मिवा हिनो मी न्येतस्य वनकारं त्वकाररेफषकारानन मयंति। हिनो मि पां
७२ वां हो त्रां परि हिनो मि मेधया॥ ॥दूरखोस्पं त्वेष पुर्वैव मादिषु। दूरखोदयं नकारं त्वेषपुरुरन्येवमादिषु न
कारान नयपति। त्वेषयातो जन्त उपत्वेषः स म। पुरु। पुरूरश्राप सवने दूरखोदयमिति कस्मात् पु
रुणीथा जना नवेदो जरस्व॥ त्रिश्रुभ्र पुषादिषु वो भयोदयं। त्रिश्रुश्रुषु त्रास्यादिषु चपदे छूलयोर
यदा घोरयं दूरखोदयं वनकारं त्वकाररेफषकारानन मंति त्रिना के त्रिदिवे द्विवः श्रु अ व हे थे श्रु
भ्रया वाम्नापुष्मानीतो अर्मर्यज्योतिरज्यां॥ ॥अहकारे छ घिक अरूरेषु वपुवः पुनर्दूत्वचदुर्ज्यो
निरादिषु। अहकारेखघिक अन्तरेषु वपादेषु वर्त्तमाने नकारं त्वकाररेफषकारानन मंति। पु
नपुनर्दूत्वचदुः ज्योतिः इत्यादिषु। पुरः। पुरोपा वानमानिषु। पुनः पुनरागाः पुनर्नव। दुः। हेव रा म
योर्दुर्नियंतः। वसु। सजिह्वया वचुरनीकमन्नं जने ज्योति॥ शं नो अत्रि ज्योतिरनीका अस्तु अ ७२

हकारेघिति कस्मात्। नुमारदेस्मान्त्ययानः पुनर्हराः। अधिक अन्तरेघिति कस्मात्। दुर्गोमायो निम्ना
त्रापे॥ ॥उषयाश्रेनु स्वयाक्के सुषास्के वृषमणपवोधिषेकापा प्रणप। उस्त्रया स्के स्त्रपाक्के इति स्यचो
संहितमिति पति षेधे प्राप्ते निपात्यते। उत्तरस्योरथ्येवं। अरंम उस्त्रपा स्केरम मुस्त्रयास्के। पश्वाक्वो सुपा
स्के। वृषमणपवइति पकारमं हितमिति प्रतिषेधे प्राप्ते निपायते। उत्तरायारथ्येवं। समानमेकं वृषमपः म
थका अधिषवणपा स्ता। इमा उतेप्रणपो द्ववर्ह्मानाः॥ ॥दूढ्यदूणाश दवभपवाहा दुर्द भ्रत म दूरंते
षुनेशः दूघउणाश दूलनचवादाः रुतम्रह्ई सभावानिपात्यते। नवाप्यत्र त्वकाररफषकारागामंन्य
नमोपि विद्यते। अनः काररामपि दशापाति। दुर्येन दरंमा त्रिकं दूम्नतं हिमा त्रिकेसत नते षुषकारेन
कारदकारेषु नं श्रमवति। दूढ्य। नहृद्ये उ अनुद्दशसिवामं। मन्यं ज्ञानस्य दूढ्यः। दूषणो शः दुणा
शंस प्येतवा त्रिरु त्नमादणाश्शारोवनानि दलस। इमेमित्रो वरुणो दलभासः परीते दलतो रथं॥ ॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अव्यवेतविग्रहेविग्रहस्हीरेफोमरोसवंपूर्वोयथोक्त अव्यवेतमव्यवहितं। विग्रहेनानापदंवर्त्तमान
अव्यवेतंविग्रहोविग्रहस्हीरेफोमरोसवंपूर्वोयथोक्त अव्यवेतमव्यवहितं। विग्रहेनानापदंवर्त्तमान
७२ मेवविग्रहस्हिर्विग्रहवतीरस्यमध्यमवर्गास्पृशाःसकारश्चकारोचपतेरव्यवेतंनकारेरेफोभा
गोरफषकारेनमव्यता।।सर्वपूर्वोककारयुर्वोअपि।यथोक्तंयेनप्रकारेणोक्तमिच्येतइपिरु
तंवेदितव्यो।अव्यवेतमितिकिं।शिक्षाणो।अस्मिन्यसहतयामत्रि।विग्रहग्रहणोसमानपदाधिका
रनिहृस्वछंरोफोप्यग्रहणोसकारनिहृस्वछंकेपपरीतिपूर्वो।आनीरान्युचां।नोन्युवुः।नोनुम
श्वानयचर्छ्व।प।परिरिच्येनोपूर्वोसतोनमपतः।आनीत।अघेदुप्रणीदममत्रिमाहा।नुन्य
।प्रणुन्यंविप्रमधरेपुसाधुं।न्यमितिकस्मात।प्रन्तसमर्त्तः।।थवसा।प्रनवोवासुतेषुवा।नोनु
नुःअभिपर्णोनुवुर्गिरः।नोनुनः।इमांअभिप्रणोनुमः।नयन्यर्हन्।वाजीसन्यरियते।अध राम
रेषुप्रणीयते।पूर्वसतिवचनात।व्यवहितस्यनसर्वांने।प्रघंरायेनिनीषसि।। ।।वर्ग।। ।।पुरु ७३

पियाब्रह्मसुतेषुनेषिस्नुताकारांतंसषकारमिङ्।नतिसुस्मेतिसवनेपुपर्षिस्वरर्यमाणोरुपरीतितेनेः।२ रन्येते
नेस्थेनत्रमति।पुरुप्रिया।पुरुप्रियारा।कृतयेब्रह्म।ब्रह्मणाइंद्रोपयादिविह्वानासुतेषु।यमकोयथासुतेषुणा
नेविनेषिणोयथापुरा।स्नुताकारांतंसषकारेरिङ्माणोअस्मिन्पुरुहनयामनि।स्नुताकारांतमितिकस्मात।ते
नसोमाभिरक्षनः।सषकारमितिकस्मात।पत्रानश्वक्रानरसंतननं।सुतग्रहणादिहनभवति।पूषानोयथा
वेदसामसद्वधे।।इंद्रःसमिङ्गोमनसानेषिगोभिः।नतेसुस्मेति।सु।मोषुणः।परापरा।स्मा।असुम्मारोम
च्चत्रिहंसस्मु।नतेइतिकस्मात।घस्यनआयुःइंदसरीहृणुहिस्मानोअर्हं।सवनेषु।रारधिसवनेपुताः।
पर्षि।पर्षिणः।त्वारमंहसःस्वस्ति।स्वःईशामासोयेदधतेस्वर्णाः।अर्यमा।अर्यमाणा।अदितिर्यन्तिपासा
।प्रणाईशोमहेतने।उरुष्य।उरुष्यणः।स्कृधि।परि।परिणो।वृणजमघा।। ।।हेलोमुंवतंमित्रायराय
पूर्षागव्यविषकारवत।नव्येभिस्मनेवाजानुरणोनद्वेतपयनरंपरेषुना।२ इन्येतेपुपरेषुसस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५०

नऽन्पेतस्य दनंनम्यनो पुरुषिपादिभिः प्राप्तिः प्रतिषिध्यते । हेलः । परिनो हेलो वरुणस्य वृज्याः । मुंवतो प्रनोमुं
५४ वनं वेरुणस्यपाशात् । मित्राय । प्रनो मित्रा यवरुणाय वो वरापा । प्रनो रायापरीणसा । पूषा । प्रनः पूषाव
रथोक्ष्विदेव्याः गाधि । एङ्नोगधिप्रियः । अविषत् । सवाजेषु प्रनो विषत् । ळकारवत् । प्रनो यच्छविशस्यते
रथोक्ष्विदेव्याः । प्रनोपव्वर्यमा । नच्योलिः प्रनोन च्योमिसिरिन्तदेसः । त । देवीष्वलुवीरुरुनः रुणोत । इनयप्रनरं । प्रनो
नयप्रनरंवस्यम्प्रच्छ । इहेतिकस्मात् । प्रराणोनयवस्योअच्छ ॥ ॥ गोरोदरा निर्गमाणी इरणा इहय
णांस्वरापराणुदस्व । अग्नेरवेणावार्णाञ्ञाकाएणा २ इत्येते षु वरे फेः संधिजैंछ्वपदच्छिच्च निमित्तेने
कारोनम्यते । गोरोहोणा । गोरोहेणालौम्योन जिबिभ्रनिर्गमणि । तिरश्चनापार्श्वी त्रिर्गभाणि । इत्प
णा । इहेणा नियच्छ तु । इहेणा । इहरणं प्रथमोऽध्य निष्ठलास्वणी स्वार्णी वस्त्रो रुष सामरोवि राम
। पराणुदस्व । पराणुदस्वमहवत्र मित्रान् । अग्नेरवेणा । अग्नेरवेणामरुनोनभोत्पावार्णी । वाणीष ४

थारथ्येवस्वानीन् । शाकरणं । शाकरणं पीपयद्विश्वया धिया ॥ ॥एयानतिर्दिश्यमूर्द्धन्यभावः । एवानात
म्अतां पादंनाम्फपथः । सकार इत्येवमादिर्यदनुक्रान्तं तत्र तिस्त्रिवेवं वेदितव्यदस्यानामवर्णानां मूर्द्धन्यभावो
नतिरिन्यभिधीयते । सीहु सुमायतष्वसेपेथोमनुप्रविष्ट्वा । मिढ्पाणं । नद्यश्च अनुदरः । सिवो मायतिसंत
याः प्रयोजनं । प्लुतो पावरि तेननिरिति ॥ ॥वर्गः ॥ ॥इति पार्षदव्याख्यायां पञ्चमपटलं । स्वशनुस्वारोपहि
तो द्विसव्यतेसंयोगादिः अक्रमो विक्रामस ऋ । स्वरेणावानुस्वरेणोवोपहितः संयोगादिर्वर्णश्च विक्रमेऽविक्र
मविषयेवर्तमानः सन्निद्विरुच्यते । एषसंधिः क्रमसंज्ञो वेदितव्या । अप्रपृक्तं रयपुच्छ इरये । सोमानं स्वरणं ।
स्वरान्नुस्वारोपहितइतिकस्मात् । वाकरः पुरूवसो । संयोगादिरिति कस्मात् । उपनेष्व सहमानो । अपस
पस्पशर्मेत्रवोत्तिः । अविक्रम इति कस्मात् । पः प्राणातोनि मिषमो महि वा । अविक्रम इति विषयस प्रुष्य
मिपाञपथमो ञमदगीयेमशैवेनितञ्ञस्थानमरुप्पा । तभापसेष्यनापञ्चेपिड्द्वा मूलीयोपध्मापयो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विसर्जनीयस्यवद्विर्भावोनभवति॥ ॥सोम्मातुपूर्वोसहोव्यनेसरूक्षेना सोमातुपूर्वेना सोअवर्गास्वर्गा
७५ वे॥ पूर्वो॥ सहमरूदूव्यने। विद्मरव्वंमनसावस्यइछश। अश्चातेवपुसएनिप्रतीवी॥ ॥अमेपोमादि
रपिछकारा। असयोगादिरपिछकूरक्रामतिरपद्मावा॥ निदृतुरो: उष्णेना घुपिहितं यदासीत॥ ॥
परेरेफात्रा रेफात्परंक्रामति। अर्हद्वीरस्यध्वनषाम्निदूपररेफाहिन्यविशेषेणा॥ केराजम्‌चाकारस्यपा
मेति। नस्वरानुस्वारोपहिताधिकारात्त्र। एवमपिपुरोहिनमित्योकारस्यप्राप्नोति। नसंयोगाघधि
कमाश्निहूं स्वरोपहिता त्रेपभाेगादेरेफात्परमिति॥ ॥स्पर्शएवंलकारात्रपथापररेफाद्धं जनकमध्ये
वंलकारात्परःस्पर्शःक्रामति। महन्नदुगं खविरंदासीत॥ ॥ऊष्मरोवाहूष्मणोवा परःस्पर्शःक्राम
तिवेपस्कंपासस्कभितासक्षारभे। आदिरसासामभिस्फ्यमानावभ्रवस्यलक्षत्र। ऊष्मणःपरेषां ध्यम
द्वितीयानांशामासेवस्यवित्रास्थंद्विर्वचनमिष्यते। नसर्वेषांनस्माल्मभित्राविष्णुःस्मेइतिऊष्मणएवद्धि ७५

चविर्नभवतिमयास्यदेशान्नामेवसमितिकथमअवसीयतइदंऊष्मणापावोपोद्मालुप्तमहीतिस्पर्शोमहतोने
क्वोर्देसिद्धेपदवोपयहणांकरोतिनन्नापयविपर्याविसममाहुइयवमकारस्यद्विर्वचनप्रतिषेधइम
घोपयहणांकरोतितथाहश्यते। शरःस्वयइति। नारापरेषांवेषांहिर्वचनंभवति। हकारान्नुसर्वेषां।
विभाषाद्विर्वचनमिष्यते। वइध्वब्रह्मस्पेर्शोइतिकस्मात। अश्वः। अघ्र:। प्रस्तः। रूणुष्व॥ ॥नावसिते
।नस्वनुपरावसानेवर्तमानंरेफात्परव्यंजनंक्रामतिरर्दर्न। वर्दी। चेरेफश्वक्रामति। अर्हद्वीरस्यध्व
नपामनिद्रं। नेनदुदाहररांपुरूनपरक्रमोपषेन्येनेनैवसिद्धत्वात। इदंनहिपुरूंपेत्रपरक्रम
तिपिह्यतेदर्न। वर्कीति॥ वोमासंयुक्तोनुपधः। संयुक्तउपमानुपधोवाक्रामति स्याहाश्वेस्यलु
बलः श्रद्धयाग्निःसमिध्यते। स्वाहाप्रपेवरुणाय। ऊष्मेतिकस्मात। कवाश्चकोइभीशावनसंयुक्त
इतिकस्मात। सोमोतिप्राप्ति गमनुविता अनुपधग्रहणांअसंयुक्तप्रापणार्थं॥ ॥नऋभाविरोपप

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५२

रानरकल्पाक्रम्यपरोवास्वरपरोवाकामनिप्रफअदर्शि।अवपीर्वषीऊव्येपरवस्मोमसरव्येत
बाकिमहर्छोमिरमुव्यते।अत्रयःसकारामा।स्वत्रिनि।स्वरोप्रपरइतिकस्मात्।अदर्र्पापती॥
७६ आविहूना रूणजेवर्ष्या।ऊअहास्रसर्वोसदीर्वेमापुःप्रपन्ना॥नयस्कमोपधा।नस्वलुपरकम
स्वत्रपक्षकामति।अर्हवीरस्यघनपामबिंदोमहत्तदुद्युस्कविरतदासीत॥ ॥सहातिहाय
पवमानयस्यद्वेनवेरूपाहितःपदादिश्छकारः।सहाअतिघहाय।पवलान।यस्यद्वेननेव
रूपोनेरूपहिमः।पदादिश्छकारोनकामति।सहासहस्तोमास्।हछंदस्।अतिहाय।मा
नेमधुरविज्ञास्याहिहापछिद्रा।पवमानाया।त्रवज्ञापवमानछंदस्यां।यस्यायस्यछाया
स्वनंयस्याद्वेननेव।अथस्मापछन्नवेरननेवछर्दिः।छेदनिकस्मात्।इतोनदृसेमधिवछ्याम
पाद्रा।कस्मिनमुदाहरण।पत्त्रहरणमुत्तरार्छ॥ ॥दीर्घातावमेनिवर्जोदीर्घात्पादाप ७६

हितःपदादिश्छकारोनकामतिमोइन्येत्यदृंदीर्घवर्जोयेवा।मम्मातितेवमेरण।स्वारयामि।दीर्घात्
।तिकस्मात्।उपछायामिवघृतोःमेतिवर्जमितिकस्मात्।माछेमरश्मीरितिनाधमात्राःपदादिरि
।तिकस्मात्।एछामवाभहुष्मानानेवेदः॥ ॥संयुक्तंवव्यंजनंनउपकलेन।संयुक्तंव्यंजनंरीर्घात्परंन
कामति।शाकलेनविक्षनेनाव्यंजननग्रहणंछकाराधिकारनिवृत्यर्थं।आचारस्थंयथानयोशाकवे
नेतिकस्मात्।आचारथं।पदादिरिथ्येवानुवर्तते।रास्वा।मिदंषोअतिदेवयश्पसि।संयुक्तमितिकस्मा
तामाछेपरशोरिति।एवमेके।अपरदीर्घग्रहणं।पदादिग्रहणंववानानुवर्त्तयंति।अविशेषणास
र्व्व।वाफलमिछंति।आचारंथरा।च्याश्चिदथःतवरयापतस्यहि॥ ॥पदांतीयोहस्वपूर्वोदका
रोनकारश्वकामतअनरेस्वरेपदानेवर्त्तमानोऽस्वपूर्वोङकारोनकारश्चोभावपिस्वरेपरतःकामत
ःहस्वःपूर्वोयस्माअहस्वपूर्वइति।कोडडिःइसरमेकाइशीका।अहत्राहिपरिज्मापानमर्श॥हस्वपूर्व

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

इन्तिकस्मात्‌ अविडिहिंसोमकामंवा कुः पश्चुत्तां श्चकेवाय व्यानाररापान्स॥ ॥अनादेशेपल्ले
७७ ।स्मिन्निधानंसर्वत्रविघादपिवैकृतानां। अनादेशेकस्यपदांत्रपदायोः। अस्मिन्पल्लेहिर्ववनादिवि
धनंयत्यतांनादिष्ववनिकारष्वात्रपदेहृष्ठे षियेनापरिभाषानपोयलवत्र॥वनीतिदिघान्नअपि
वैकृतानांवर्णानां॥किंपुनःप्राकृतानां॥केपुनर्वैकृताःयेपदेअहल्लाःयथाप्रथमाह्वनीपमृवाः॥
अतःपतीहयेवमाहपः॥ ॥अभिनिधानंकृतसंहितानांस्पशानस्थानामपवायरेफःसंधाररांसंवर्णा
स्फमेस्वस्पशेदयानां॥ श्चामनिधाननियविकारोऽतेयोपहितकृइमन्दक्रमिद्यामः।कृतस्तहि
नानांवर्णानांवर्णाणांहितांकार्यबुत्रतेपुपश्चाद्ववनीन्पर्छेः।केषामभिनिधानम्यशीनांव्यन
तरस्थानांवापनीयरेयंस्पशेदयानीवतइति॥किंपुनस्तदभिनिधाननाम।संधाररांसवर्ण रम
स्पसंवररांवेतिश्रुते॥तदभिनीधानंवेदितव्यं।अर्वाहेवाच्यस्यावि सर्जनेन।उपमापद्दाद्दाप ७७

वाअदःससिले।एतयोरश्वासिवना।व्यवहिपत्रर्कत्वल्कामिवयोःदधिकाक्राअकारिषं।कृतयहिना
यहरापपया।मित्रदा।सरेन्यमयुक्तेवरौ।अभिनिधानेकर्त्रव्येरनायश्ववरा।छंस्येशांतस्थाना।मिनि
कस्मात्‌।ब्रह्मविस्लुःमर्षि।स्पशोदयाना।मितिकस्मात।अयाया।श्वाम्द्या।अधानपहुरिनादंभयद्वा।सि
नीयास्येत्तुहोतनावत्रिवांसंमहीरयःअपवाघवेफमितिकिं।अवंन्यकर्मकिराः॥ ॥अपिवावपाने
।अवसाने।अवसाने पिवर्णमानांनेषांवर्णानां अभिनिधानंवेदितव्यं।वाक्‌वा।एपत।त्रिष्टुप्‌॥ ॥
वर्ग॥२॥अंतस्थाःस्वेस्वेवपरेपिरक्ता।पअंतस्था अभिनिधीयांतेस्वेस्वेपन्यपेरक्ता।अप्परक्ता अपि
।पद्यायुजंक्वागुनोप रि अयंनेवष्यंमुपसदोनसा।दस्मान्नीषहंदमस्वोगंतिदधन्वोअहोरिषांआ
हादक्रास्वोषोलोम्रपस्वेस्वेऽन्यपयइतिकस्मात्‌ननवइतमन्या।पस्तवंतेसिनीवास्येत्तुद्धोनन॥ ॥
लकारद्रस्खापित्रामकलेनालकारोभिनिधीयते।ऊमाख्यन्यायेपुवा।कलेनविमनेन।नारापासे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रघिवर्णांस्कापन्नेपमवैगुल्वतांवाच नेकासरां इति प्रकृतेवाग्रहणोपुनरपिवग्रहणं विकस्याधिकारानि
७६ हस्वर्हे॥ ॥प्रथमेस्य शेवर्गे। प्रथममस्यशेवर्गस्याविषप एव आचार्यशाकलमिदं नि सास्माक
॥स्पर्शायमानन
वर्तिसरितोन धेना॥ अर्वाप्रथंविश्ववारंवत्र प्रासीदह्नोना प्रन्यदुमसुपत्र॥ अनुनासि
नुनासिकाः स्वान्परेषुस्पर्शेष्वनुनासिकेषु अननुनासिकाः स्पर्शाः स्वान्यमानापद्यंते। इतरघोष
केषुस्पर्शेषुपरेषु पलिकीरिफवतायां॥ वंतिाचरन्नथुः। सघतिमाजमीहासो अगमन्। अमघास्न्य
रिषिव्यान। निदोयत्र मुव्यहोपरिन्मान्नामिवघो। आत्मानेवानोरजआन्वीनोत। आमानंतीर्छकरहमवोव
म्यारिरूपेनो आदेनवघास्नोसहसोन्नोविहायाथ आनेदास्यादघसि। आमानंतीर्छं कर्पण। अकारि षं। अ राम
तागस्मानितेसो भगवापहस्तं स्पर्शा इति कस्मात् खी हिवसावर्सविंप। कथिका कोकारि षं। अ ७८
तन्नुनासिका इति कस्मात् अवर्शिः रादे ग्येनावसागतं सम्राय नोहवा महो वानिति किमर्हन्तु

व्यनेसंज्ञाकरणोवतस्यात्तच्छा॥ अभ्याख्याता इति ववर्णाः रूनसर्वेकानिर्दिश्यंतेन्नयम॥ नस्मा
दिहस्पर्शायमानन्नुनासिका स्तफव्यमाने विज्ञानिवाच्छा निनामादेशानामपियमानोविंदातिं
वृप्रसंगात्संज्ञासमाम्नाताचनुगामिवं पमानोमघमंनेषयमाद्वितीयाएवमापद्यते रन्विरफव्येते। स्पर्शो
क्षितिकस्मात्। निस्रोयावः स विनुद्धीउपच्छाएका। अनुनासिकेष्वितिकस्मात् पद्वहिसेनातिविचेत्सुरा
नू॥ ॥नस्पर्शो स्योपप्रस्तजेः प्रतीयायमापत्तिं॥ नरवत्तुस्पर्शस्यो भमरूनेयमापत्तिविज्ञानीयान्। घ
नेववत्रिविधिघमित्रानाघरोक्षुवघ्य स्युषुप्रीराणन्॥ ॥नाभिनिधानतावं। अचोभप्र स्ने: स्पर्शो स्य
नप्रतीयात्। त्वनेकवर्जिव्यथिहिप्रदोक्षुवघ्य स्युषु॥ ॥यमः प्रारूनेवसवकू॥ मपस्य रूच्या एवसह
सवति। पस्यवर्त्तास्यपमापत्तिस्व्याते नस्पत्व रूपोयमाभवेतीन्यच्छ्वः। पलिक्रीरिन्यत्रकाररूपो
यमोवेरिनव्यः। अगमत्रिनिगकाररूपः। असत्वनीमिनिपकाररूपः॥ ॥स्तनिर्वापमेनमुख्या

समानकाला॥ अथवायमोद्धाराणोनसमानकालामुरेवमवाश्वतिन्या॥तियपायमः सहपोलस्य
८० नेपलिऋोः॥नार आतेपस्माद्यमानासिकास्थानाः स्वबारःसंतोविज्ञातेः स्वानिनांसरूपालक्ष्यंते। तस्मा
दिस्मुच्यते॥ अनन्यसुप्रकृतेः॥ प्रकृत्यर्थे॥ अनन्यन्तुरवलुप्रकालयमोवेदितव्यः प्रछन्यर्छोकिरुक्ते
लवति। भवतियमवतः प्रकृत्याप्रयाति॥ वकायोतिवभवंति। क्लापच्यायच्या नेवयमतीन्यत्र सो
ष्मानुपूर्वेरासदोव्यनेस्करुस्वेनेतिदकारेणास्त्रहोत्पनेयमं॥ ॥नसंयोगेस्वरभक्ति विहीते। नखलु सं
योगकार्यं॥ स्वरभक्तिविहिंतिपामुन्नरोः॥ ओरो सुमआपिर्र स्वज्ञः। स्वरभक्तिर्व्यवायेपिपरं रे
फादितिक॥ मन्येवदकार॥ ॥यमाआमिकाः स्वरभक्तिरुत्तरा गार्ग्यस्यायमाद्भुवरानासिकास्पाना
स्वरभक्तिर्नामागमोभवति॥ गार्ग्यस्यभगवनोमिप्रापराविक्रीरिक्ष्वतपोलवंति। परिजनतानमिवपा गम
॥ ॥ऊष्मासोष्मराः॥ नस्यैवाभिप्रायेणसोष्मरागोपमाद्भुवोनासिकास्थानउष्माआगमोभवति। अमथास्य ८८

परिश्येनोऽयदेः॥ ॥वर्जयित्वातरूष्मारावितयतऽममाद॥ न्यंपरिस्येनोऽयदेः॥ ॥वर्गः॥ ॥नास्यपरोभिनिधान
नाकालस्थानमित्यर्थः॥ अर्वागेवाद्भुतानकालस्थानेवोधवतोभिनिधानान्परोनादआगमोलवति। ध्रुवं
सत्वलहवति। नकालस्थानमभिनिधानकालस्थानमित्यर्थः॥ अर्वागेवाअस्यविसर्जनेनेनयेहेताअरस्म
लिलोनवैकल्पाद्ध्रुवकालमनिर्दिश्यमस्यवावयोविदुःपद्विभागपुमात्रायाःकालसेतस्समानाना
दो घभिनिधानेनपीथमानस्यनभ्यति। नावत्रोद्वायेनैतस्यचावद्वर्णा॥ अनःपरं। एकोनलोपंघवयो
वर्णायेतिवा॥ तोवानासिस्थानिरूपस्पतथारूपा॥ ता निर्दिशः मासमनीकालनिर्दिष्टे पूर्वस्य विधिरुष्म
तोपंवम्यान्नुपरस्याद्दस्मारुत्स्न समवेतादनिकवसत्तायाःप्रयोजनसेवर्णा पूर्वस्य सहकवति
॥ ॥अश्रुतिन्याघोषातः॥ आवापाद॥ मिनिधानादुवमश्नुतिभवति॥ पाकृतमायधीयते। पत्रेयनवे
वस्वंतः॥ ॥नासिकास्थानमुत्तुनासिकाब्रत। नासिकास्थानेक्रवंवेदितव्य। अनुनासिकादभिनिधान

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

॥ अंतस्थायाश्च स्वरूपमेवाश्रंन

तापद्दिभवति। अर्वाङ्गिराद्येनावसागानंतन्मेनुषस्वाद्दिपिविसदथ॥ ॥अंतस्थायाश्च स्वरूपमेवाश्रंनः

८१ स्थाता स्वर्वसरूपमेव फलं भवति। यंय्यं यु तं रू याते यस्रागास्य तिथपरि प्रयंतंवय्यं सुषंसदे। नंवोदस्मम

तीष हं। इमंलोगं निदध नमोय्रहरिषां। ॥व्यालेः सर्वत्राभिनिधानवलोपः। व्यालेराचार्यस्य सर्वत्राभिनिधा

पोभवति अहिंयहन्नो नोअश्रामिमीयाः। उपअ्रातेवृषभमति। अर्वागेवाश्रस्य विसर्जनेनस्वे वंत्रेयह

तानंतस्थाविकारानिवृत्यर्छ॥ ॥परक्रमेस्वरेफोपधेन। व्यालेराचार्यस्य परक्रमेव स्वरोपधेवरेफोपधे

वरेफोपधेवन लोपोभवन्यभिधानस्य परक्रमेमेहत्तदुंत्वत्स्थवि रंनदासीत्। स्वरोपधे। अर्वागेवाश्र

स्याविसर्जनेन। कथन्नुअयत्रोराहिपते॥ लोपेवालोपेव ह्येयोर्गाकारयोरुत्तरस्मित्र भिनिधानलोपः।

स्माद्दुसयत्रोराहिपते। रेफोपधोआवकातारयां। इति गोषांयरावर्छ॥ ॥सर्वत्राफवस्यसद्भुव राम

स्यविपर्ययोवुवस्मि सेपरेषां। एतस्मि त्रुवत्रि सेविधानेपरेषामाचार्याणां सवर्णा पूर्वस्य वुवसहितस्य ८१

विभ्रमनस्यविपर्ययोवदितव्यः केस्याविपर्ययः॥ अलोपः प्ररूतः। तस्यविपर्ययोलोपः। यद्देवाअदःस

लिलेष्वालेः सर्वत्राभिनिधानालोपः इत्येवंसिद्धेनियमार्थमिदमुच्यते। यथासवर्णा पूर्वस्येवस्या

त। इहमात्स्त। अर्वादेवा इति। परक्रमेस्वररेफोपधेन्येवान्वर्तने। सहक्रवस्येतिकस्मात्। यत्रे

यमं॥ ॥रेफात्स्वरोपहिताद्व्यंजनोदयाद्दकास्वराः स्वरभक्तिरुत्तरारेफात्स्वरोपहिताद्व्यंजना

पवाहकारस्मात्स्वरसक्तिरुत्तराउपजायते। यस्यकर्हिंकिर्दिवित्। अर्वेन्यकेमर्कीराः स्वरोप

हिनादितिकस्मात्। आप्यायदंत्तग्गुनेअभिधाने। व्यंजनोदयादितिकस्मात्। सुस्पत्तुस

नये॥ ॥विछेदात्स्वर्णोप्यपरावत्रोपिता विछेदोह्योषिराभिनिधानात्स्पर्शपराद्वाभ

पंराद्वस्वरभक्तिरुत्तराउपजायते।अर्वाग्देवा।वनस्पतेशतवल्शा॥विहूहादिति कस्मात।अर्वागेवा
८२ ।वनस्पतेशतवल्शापस्य॥ॐष्मपराद्दितिकस्मात।यत्पश्यामितदाभरं॥होषिरा॥इतिकस्मा तोसम्य
वप्रवंति॥ ॥द्राघीयसी ऊष्मपरा।ऊष्मपरावयास्वरभक्तिःसाद्राघीयसीवेदितव्यापद
यकर्हिकर्हिचित।ऊष्मपरेतिकस्मात।अर्वन्यकमर्किरा॥ ॥इतराक्रमोइतरास्वरभक्ति
रुष्मरोःक्रमेवेदितव्याकेनरापाहस्वा।आविहूताकरागुजेवर्ष्मीश्रहाप्रफत्रदृश्पोपतो॥।
सर्वत्रैकेस्वरभक्तेरभावंसेवेश्वरेफाद्यपिछेदाद्यस्वरभक्तेरभावमकेआवार्या मन्यते।आवि
र्दनाहरागुजेवर्ष्मीश्रहाअपिहिविमनानिदः।अर्वाग्देवा॥रफापधमपरेविपमानां।रेफोप राम ८२

स्वरभक्तिमपरेआवार्याविपमानांमन्यंते॥पदयकर्हिकर्हिचित।अर्वन्यकमर्किरा॥रेफोपध
मितिकस्मात।अर्वाग्देवा॥ ॥अक्रांतोष्यप्रन्यपाभावमेकेरोफोअक्रांतऊष्माप्रव्यापोपस्याःस्व
रभक्तेस्वस्याभावमेकेआवार्यामन्यंते।अवषीवर्षिमुदुच्छ्रायापदयकर्हिकर्हिचित।अदर्शिगा
तुवित्तमजानेनुजातमतिसप्तमर्स्यंते॥अक्रांतइतिकस्मात॥वर्ष्मीत्र्पन्यफत्रदृश्पोपतो॥ ॥
पूर्वोत्तरस्वरसरूपतानुत्तरस्वरूपतंवेस्वरभक्तेरेकेआवार्याभावमन्यंते॥नकेवलमकररूप
स्वरभक्तिर्लवतीन्यर्हैरूपर्षदमिन्फूकाररूपास्वरभक्तिःवर्हिरितिरकाररूपास्वरभक्तिः॥ ॥ऊ
ष्मोदयप्रथमस्पर्शमेकेद्दितीमाद्वरपदांतभानं।ऊष्मोदयप्रथमंस्पर्शमेकेआवार्याः।अ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

८३ पदांतभाकद्वितीयमिछंति।वह्कुश्रमान्तुनेपंशातकतुःसरत॥ ॥विरशी गोमतीमहीश्र
:तुरंप्रन्यंवेनगारः।अपदांनभाकमितिकस्मात।रुक्सामोन्यानभिहितो।विराटस्समाह।
नमविर्चुर्झगीमहो।अस्वग्र॥ ॥कता नोरवकार पकाराउएके।क्वानो ककारसका।
रयो:स्थानेखकारपकारो कर्त्तव्यो।एकेआनाया एवंमन्यंते।अस्य दोवारोवमाना।
महोभि॥ ॥तावेवरव्या निसद्दशीषुनामस्तु।तावेवखकारपकारोस्यानिम
इत्रोषुनामसुकर्त्तव्योमन्यंते एकेआचार्याः।सख्येसावायस्त्ववेनन्र्भिरिति॥ ॥ राम
वर्य॥३॥ पार्षदव्याख्यायां षष्ठःपटलः।मेथमोध्यायसमाप्तः॥ ॥दीर्घह्रस्वो ८३

व्यंजनेन्यस्तकाराघ्यथादिस्मामवशः स संधिः।रुकारादन्योह्रस्वोदीर्घमापद्यते।व्यंजने प्रत्ययेश्मे
तदधिकृतंवेदितव्यं।इतउत्तरं पत्रयंत्र वक्ष्यामः।तत्रतत्रोदाहरिष्यामः।सामवशोनामसंसधिर्वेदि
तव्यः।व्यंजनग्रहणांस्वरेदीर्घप्रतिषेधार्थं नतदस्ति प्रयोजनं।सर्वेषुहिस्वरेषुसंधयो विहितास्ते
नस्यबाधकाभविष्यंति।तकारेनन किंविद्विधीयते।तत्रस्यात।नवैरुकारादिपदमस्ति।तस्मा
दंतरेणापिव्यंजनग्रहणं व्यंजनएवाभविष्यति।नासिध्यति।कथंमहिइहेयत्रप्रतिपदविधानादीर्घ
त्वंप्रसज्यते।अस्तुकृतेपिदीर्घत्वे समानाक्षरस्यपश्चादंतस्थात्वंभविष्यति।पदेदृष्टोषिनिववनात्र प्रा
प्नोति।तस्माद्व्यंजनग्रहणं क्रियते।एवमपिनकर्तव्यं प्रतिपदविधानस्यव्यंजनेसावकाशत्वात।म
हिइहेयत्रप्रतिपदविधानादीर्घत्वंप्रसज्यतो अस्तुकृतेपिदीर्घत्वेसमानाक्षरस्यपश्चादंतस्थात्वंभवि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति। पदेद्दस्तो षितिवचनात्प्राप्नोति। तस्माद्व्यंजनाग्रहणं क्रियते॥ एवमपि तकर्त्तव्यं। प्रतिपदविधानस्य व्यंजनेसा
८४ वकाशत्वात्। मह्यां छेत्यात्रोभयपक्षांगशास्त्रानुपूर्व्येण संधयो भविष्यंतीति पूर्वमेवांतस्थायां कृतायामुक
राभावादेवदीर्घत्वं न भविष्यति॥ तस्माद्वाच्यो व्यंजनग्रहणेन। इहतर्हि स्त्र्यर्छकृषेमा हतंगणम्नियत्र कृ
कारउदयेकथ्यावकारमिति कृते विपादद्दस्तो ह्रस्वो विधनउ... नत्रेदीर्घत्वं प्राप्नोति। तत्प्रतिषेधार्थं व्यंज
नग्रहणं क्रियते। नैकमुदाहरणं व्यंजनग्रहणं प्रयोजयति। मैवोपघताव स्त्रयोजनेनस्यात्रास्ये
तिव्यंजनोपध इत्यत्रास्मिन्प्रतिषेधप्रकरणे एवास्य निपातनं कुर्यादृच्छ ऋष इति। तस्मादस्मिन्दी
र्घभावे व्यंजन एव श्रुतिः स्यात्। स्वारमाभूदित्येतदर्थं व्यंजनग्रहणं कृतेऽप्यव्यं। तदुक्तं मधस्तात्प्रति
पदविधानस्य व्यंजने सावकाशत्वात्प्रकृतिं छेत्यत्रोभयपक्षांगशास्त्रानुपूर्वेण पूर्वमेवान्तस्थायां राम
कृतामुकाराभावादेव श्रुतेरप्राप्तौ व्यंजनग्रहणेन किं। नदसमागुक्तं। कथं। पत्रौकास्मिन्नुभे कार्येऽत्र ८५

लुग्यपत्स्याप्लुतः। तत्र शास्त्रानुपूर्वेण संधिर्भवति। यथा त्वेम इत्यत्र तव इत्येतस्यान्त्पदावस्थायामेवउदात्ते
पूर्वस्वरितमनुदात्तमित्यनुदात्तत्वे कृतेऽन्तरेण संधौ क्रियमाणो उदात्तपूर्वं निपतनं विहत्य व्यंजनेन वा स्वर्य
ते उत इति तमिति स्वरितत्वं प्राप्नोति॥ इकारोदय एकारमकार इतिव संतोधिः। तपोः शास्त्रानुपूर्वेण पूर्वसंधि
र्भवति। अतोऽन्यत्र पूर्वानुसर्प्यबाधिवोन्तरेन याऽपवादा भवंति। यथा भूतं देवानामव मेतो मित्र अवो मित्रस्य
वअवीरने वा स्यवोरथा इति प्रतिपदविहितमप्यभिनिहितसंधिबाधित्वापवादत्वात्प्रकृत्येति करणादोषा
हृष्यागत्स्वरेषु वाष्य्वामिति। प्रकृतिभावो भवति। एवं मह्छिह्लेत्येवमादिषपिअपवादत्वाद्दीर्घ उत्पद्यते। नहि
कारांतं पदमस्ति कृवाऽप्योजपति सर्वत्र पूर्वपदांताः स्वर्वंतेव सु मघयोः। परयोरिन्यत्रपाया जयति। पघ
त्तिपिदवसुमाह्नपमुरिति वा यथा दिश्यहणमनादिष्टानोपतस्य दवमिमेवमादीनां प्रतिषेधार्थं यदि
सर्वेषां ह्रस्वानामनेनैव दीर्घत्वं स्यात्। उत्तरेषामनुगणानमनर्थकं स्यात्॥ नानर्थकं निपसार्थं मेतस्या

Indira Gandhi National Centre for the Arts

दमुष्यामुष्मिन्निति॥ सैवप्लुतिः॥ साएवप्लातिरितिवेदितव्याया ऋकारस्य दीर्घता। प्लुतिसंज्ञायाः प्रयोजनं। प्लुतोप
वरितेनतिरिति॥ यास्वरेषूपदिष्टा। यावस्वरेषूपदिष्टा॥ एवञ्चाप्रिमतिषुसा प्लुतोपधिति। सावप्लुतिऋकारस्य
८५ दीर्घतावेदितव्या॥ योनिमारैगादिषुवोपादेः। योनिमारिति-येवमादिषुवोदयादेऋकारस्यदीर्घतानिपाति
ता। सावस्तुतिदितव्या। तस्मात्प्लुतादीनि-फव्यंते॥ मह्निफकारः त्वतेसर्वत्राप्यपदांतभाक्। मकारस्यप
मुकारःत्तिकतसर्वत्राप्यपदांतभाक्। किंपुनःपदांतभाक्। मरुद्भिरेवतोरथः॥ मरुमरुहणाहिगोजितो॥
मरुपुर्भिर्नराहयेतिभिरश्विना। उकारग्रहणमकारस्यापप्रसंगार्थं। नैतत्प्रयोजनं। परान्तादिश्चेवविका
रशास्वविधेः॥ अपदांतभागितिप्राप्नोतितिनत्रिवृत्त्यर्थमुकारग्रहकियते। सर्वत्रग्रहणंसर्वत्रपूर्वपदानांसा
वतेवसुमघयोःपरयोरितिनियमात्। मरुमरुत्तणाहिगोजितोऽकाणरत्वत्रपूर्वपदस्यदीर्घत्वंनस्यादि राम
तिश्चेतःपादाधिकारनिवृत्तिरव्यापनार्थंवा तस्मात्त्रनव्यसासहसःसूनुमच्छान्यतेन॥ वैश्वानरंमंनसा ८५

ग्निनिवाय्याहविष्मंतस्त्येवमादिषुदीर्घत्वंसिद्धंभवति॥ सुतायाह्री-यातान्यषुपदेचछेतिविग्रहेसुता
याहिरित्येताभ्यांअन्येषुपदेषुअच्छेत्येतत्पंदविग्रहेवर्त्तमानंप्रवते। अच्छावदतवसंगीर्भिराभिः। सुतापा
ह्री-यतोन्येषिभितिकस्मात्। रिंदमच्छसुताइमे॥ अच्छयास्याचरूदेव्यंजनं॥ विग्रहग्रहणमपदांतभागा वि
कारनिवृत्यर्थं। अधिकारार्थवंनिवृत्यर्थंवात। गोकामामेअच्छदयन्यदायमितिनभवति। अधिका
रार्थंवात। पुरुहूतंपुरुष्टुतमित्यत्रसादमघादिभिःप्लुतैःपादादावितिकस्मान्नभवति॥ यद्यपुरुपु
रुभुजेतिषष्ठंवाष्टाहरेकरामितिनभवति। यदिअयंविग्रहाधिकारसत्राप्यनुवर्त्तते॥ अंतःपादेविग्र
ह एधसत्कारइतिकस्मात्। तस्यप्रयोजनंतत्रैववक्ष्यामः॥ अनाकारोपधश्चांतोपेफत्तरंपदस्ययःउद
त्तादेर्घकारस्याअनाकारोपधेयइत्फदात्तादेर्घकारस्योत्तरंपदस्ययोतसवस्रवते॥ आपूपाधश्चाअ
त्तादेर्घकारस्याअनाकारोपधेयइत्फदात्तादेर्घकारस्योत्तरंपदस्ययोतसवस्रवते॥ आपूपाधश्चाअ
सिगूर्याबं। अनाकारोपधइतिकस्मात्। पीदायरसंदुह्रे। अनाकारोपधश्चांतोपेफत्तरइतिकस्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

त्।वैश्वानरं मनसाग्निं निचाय्याह विषं तस्य त्वं न्योपकार आयातोपधो न भवति।ऽउदात्तादरितिकस्मा
६८ त्।अग्नामिमन्थमघवन्नथेत्मत।इन्द्रस्येतिकस्मात्सवीर्यस्य पतपः स्मामानेतदुदाहरणं पुक्तं।।ना
स्येतिव्यंजनोपधस्येवसिद्धे अतिथिग्वस्य वर्त्तमानि यथा।तस्मात् आमूरज प्रत्यावर्त्तयेमाः स्ववृवि
धं व्यंजनोदयं मृग्यां।।नास्येति व्यंजनोपधः।।न खल्वस्यो भ्यवमंतः स्थावति व्यंजनोपधः सन्।राजामि ह
स्त्रेरूपमस्य वक्रेः।तेजिष्ठया तिथिग्वस्य वर्त्तनी।।अस्येतिकस्मात्।व्यंजनोपध इति कस्मात्।अवास्या शि
श्रुमतीरदीदेः।।निपपविष्टतमयाभिपद्य प्राप्य संगन्त्यानुदृश्याभिहत्य।आरभ्य संमील्य मकृं गमाभि
रभिज्ञाय पत्रनिषद्यवितिवा रत्येतानि पूर्वलक्षणप्राप्तानि न स्वव्वंते।निपूपविष्टतमया।वनस्पते
रशानयानि पपविष्टतमया।विष्टतमयेति कस्मात्।।वनस्पतेरशनया निपूपदेवानां।अभिपद्यानर
तेवाबमभिपद्य पापया।प्राप्य।प्राप्य पारं नवति नाव्यानां।संगन्त्य सवर्गः संगन्त्य वीरुधः।अनुदृश्य।पुराम
वैषां पथामनुदृश्य धीराः।।अभिहत्य।अभिहत्य सपत्नान्।आरभ्य।येनारभ्य वराम सिप्रभूवसो।सम्मी ६८

स्यासम्मील्य पदुवना पर्यसर्पत्तां मकृं गमाभिरूतिभिः।अभिज्ञाय।अभिज्ञाय पत्रहत्ता अमित्राः।पत्रे
तिकस्मात्।अभिज्ञाय विदङ्विः।निषद्य पिवा निषद्य विमुचा हरी इह वीतिकस्मात्।नाविशमीमश्न
वानिषद्याहस्तं।।नदिजश्चमिवीर्यणा।कृधीति कृणुथेतिच।एतान्येकाक्षरे पदे कृप्रीभाष्ये।नहि।जहि
अभि।वीर्यणा।कृधिकृणुथ इत्येतानि पवपदानि साव्वंते।एकाक्षरे पदे।कृप्रीसंधिभूते पदे कृप्रीभा
ष्येप्रत्यये।नहि।नहीन्वस्य महिमानमिन्द्रियं।।जहि।।जहीन्वत्रिणां पाणिं हकोहि षः।।अभीषद्यर्यः पौस्ये
र्भविम।वीर्यणा।इन्द्र माता वीर्यणान्यृष्टं।कृधि।कृधीष्वस्मा अदितेरनागा शकृणुथ।अश्वेव विदस्मे ह
णुथा च्यवनं।।एतानीतिकस्मात्।।ऽउतोनो अस्यऽउषसो जुषेत ह्यर्कस्य।एकाक्षरइतिकस्मात्।नमर्य
माभिः कृत्स्नूषं तमनुव्रतं।।कृप्रीभाष्य इतिकस्मात्।।नहिनुते महिमनः समस्य।भाव्ययहणादिह
नभवति।पुक्तं नाभिश्यहणं ग्रहणं ति।।परिशाणि वा पाणिया निवद्या मस्तानि वसवंते।कृप्रीभाष्ये।।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वर्गाः॥ युहूमंदसाविंमे तिहीति॥ युहू॥ मंदसा विमा इत्येतानि स्रवंते॥ ही त्येतस्मि अत्यये॥ शुद्धा॥ शुद्धा॥ घरुषी स्थे
८७ सार्द्दमघादि भिरिति सिद्धे संयोगपरार्छ ग्रहणं॥ मंदसा॥ समंदसा स्यंधसः॥ वित्थ॥ विष्ठा स्पस्य वीरस्या संयोग
परार्छमेव ग्रहणं॥ विद्धि पिव द्विति॥ द्विद्धि पिव इत्येते स्रवे॥ ते॥ उ इत्येत स्म्प्रत्यये हे डी भाष्ये एवा विद्धि॥ विद्धी बा
स्पनोवसो॥ पिव॥ पिबाली स्पागिर्वणः॥ संयोगपरार्छ ग्रहणं॥ जुहोत पजधासथा॥ शिशीतभरेति खिति॥ इत्येता
निसु इत्येतस्मि प्रत्यये स्रवंते॥ जुहोता॥ आ जुहोता स्वधरं॥ यज॥ यजा सद्यरं जनं॥ संयोगपराध ग्रहणं॥ धास
था नव्रइशर्द्ध पधासथा खिडियो॥ शिशितात॥ शिशीता स्वधरं॥ यथोदयानीति सिद्धे संयोगपरां ई ग्रहणं॥ भरा
व पुरूणा भरास्या॥ सुनुही त्येतेषु परेष्वधेति॥ सुनुहि॥ इत्येतेषु परेषु अध इत्येतत् स्रवते॥ सुहस्पमर्पी
अधा च स्मा॥ नु॥ अधा व स्पसंदृशं जागृवां इहि॥ अधा स्मे॥ संयोगपरार्छ ग्रहणं॥ हे डी भाष्य इति क राम
स्मात्॥ मनोवाता अनुधर्मणि॥ मनू॥ इंपत्तेन पुवेतां घातिवीति॥ इम्पारुत्तेन॥ मुंवेता॥ अधा इत्येता निवी म्प ८७

स्मिन्प्रत्यये स्रवंते॥ इम्या॥ इम्या व्यसुहीमहं॥ कृतेन॥ दहसुषी स्वरतेन॥ व्यायन्॥ सुवंता एवोघ॥ स्म स्तुवंता
व्यंहः॥ अंघ॥ संवसरइदमघा व्यख्यता॥ संयोगपरार्छ ग्रहणं॥ सुवि इत्येन र्यपरायाः हकारः पदं॥ सुनु इत्येतयो
रनर्यपरायोः प्रत्यययोः हकारः पदं सा वते॥ सुइमाम् घा सुरस्प भूतस्या॥ मुक दू वा स्या कृतेः॥ अनर्यपर
योरिति कस्मात्॥ यस्मा इरस्पसी ऊ व॥ र्यः॥ संयोगपराई ग्रहणं॥ पदमिति कस्मात्॥ वह स्वा सुस्वध्यं॥ तयो
हृत्राराया जलेति॥ तयोः कतस्योः सुनु इत्य तायोहन्न रेपरेसति उ इत्येतस्मि प्रत्यये योजा॥ बइत्येत स्रव
ते॥ योजा॥ योजा विंह पते हरी॥ घप्रबाबप्प महतो महानि॥ यथोदयानिति सिद्धे संयोगपदाई ग्रहणं॥ एता
वाडीभाष्याधिकारः॥ मृल पघा वसुवित्तमं पशोमं जातवेदसं॥ भरत इत्येषु॥ मृलयध्यां॥ वसुवित्तमं पता
सोमा जातवेदसां इत्येतेषु प्रत्ययेषु भरत इत्येत स्रवतो हव्यम तिभरता॥ मृलयाध्यां॥ वसुवित्तमं॥ प्र
देववीतये भरताव सुवित्तमं॥ यत॥ भरताप कुजोषति॥ सोमं॥ अपावपद्ररता सोममस्मै॥ जातवेदसं॥ प्र

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नः।सः।उनूसमर्त्ता।शवसा जना अति।तेयेवा कनंतवा कनंतनूते मर्ता।ऊती अभूमन हि नूते अहिवः।अंते वेम
८८ न्नेशश्टिकाः पाः इति कस्मात्।।मसनुष प्रपूर्व्यः।न हि नु ने महित नः समस्य।।वर्यः।।शा नूउजानो मतिभिर्मौजि
नानिमोदद्दिस्तो मंभूरियो निब्रमेषु।भरे स्येतत्स्येतेषु प्रप्रथेषु भरे।।येतत्स्वते।।नूउजानः।अस्मा इदुप्र
भरा नूउ जामः।मातिभिः।स्तिं भरामतिभिर्नुजोषते।भोजनानि।शनूयतामामश भोजनानि।।नःसुपेश
संवा जमा भणनः।दक्षि।मानो मही रामरा दधितत्रः।त्रोमां।।भूषत्रिद प्रभराखोमस्मै भूरिसांग ध्यानः आम
रा भूरिपक्षः।पो नि।क्षसिमिवप्रभरायो निमग्नये।त्वंदिष्ठा वस्न्या भरात्वं गः।।ननु विघः।नुरस्येतविघत्ते
रंनस्लवते।ऽतोनु विघतुजसा।पर इति कस्मात्।घाविनूविन्तदयोनदीनां।।भवेति स्तो रूम्यो घक्षीशनमेप
रेषु।भवे स्येतत्स्वते।स्तो रूम्याः।घक्षीशनमे।इत्येतेषुयरेषु।भवा स्तो रूम्पो अंतमः त्वस्ताग्या भवा घक्षीवा
स्तो तगोपाः।पूर्भवा शतभुजिः।।अभिप्रेहिदक्षिणतो भवा मे शो वाय विष्ये वा पथा कर्त्ता पत्ता दधास सत्।।अ गम ८८

वर्मि कस्प्रतिष्ठानः।।सना स्वः।पारयान व्यः।।इत्येतेषां षट् पदानां पूर्व षां पदानामंताः स्वते।शोचा विष्वहृदक्षोवा
पविष्ठा।।एवा यथा।नकिरेवा यथा त्वं।।वर्ता यत।ज्योतिष्क्ष र्त्ता पदुरमसि।।मादयामसा।।देवाईले सादया सप्तहो
तृन्त्र अवर्मिस्सः।दिवो अवर्मि रुक्षः।तिष्ठान।।ऊर्ध्वस्तिष्ठान ऊतये।सना स्वः।सना ज्योतिस्सनास्वः।।पारयान व्यः
अग्ने त्वं पारया नव्यो अस्मान्।।वोधा स्तोत्रे वयः कृमा ब्रह्मा वाहः।शंसा गो षु च्छा दुहितर्वदातना।।अजान सजंभ
यातां अधमहोगंतामा पुरुहूहि सजा वनस्पते।।इत्येतेषां सप्त पूर्वपदांताः स्वते।।वोक्ष स्तोत्रे।वोधा स्तोत्रे।वोध
स्तोत्रे वयो दधत्।वकृमा ब्रह्मवाहः।ब्रायाह विभ्युकृमा ब्रह्म वाहः।शंसा गोषु।प्रशंसा गोष घ्नां।उच्छदुहितः।
व्रजाद्दुहिता दिवः।वदातना।।अच्छा वदातनागिरः।।आजान स्तं।।आजान संयथा पशुः।जं भयातां।।अभिप्रंति
जंभयाताअनप्रसः।अधमहः।।महताम धामहः।गंतामा।।आगंतामारिषण्यत।।पुरुहूहि।अग्नेपु त्ता हियेत
दासजा वनस्पते।अवसजा वनस्पते।।अग्ने रक्षाणः।विष्ठाहिरापयं सोनावरे ण्पे शो वीमम हद्धः।रिक्षाक्षोट
भ्यो रूम्यो भूमा त्रिवंधुरः विवामधूनांसोना परीतिवा।इत्येतेषां पूर्वपदांताः स्वते।।अग्ने रक्षाणः।।अग्ने रक्षा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ए० णो अंहसः । अघ इति कस्मात् । तेन सोमाभि रक्ष नः ॥ तिष्ठा हि राण्यं ॥ रथं तिष्ठा हि राण्यं यामो तावरेण्यं । सोमं
सोता वरेण्यं ॥ शो वाम रुद्ध धः । शंनः शो वाम रुद्धधः । शिक्षा स्त्रोतृभ्यः । शिक्षा स्त्रोतृभ्यो माति धक् । भूमा त्रिवंधु
रं सपप्रथानो अभिवंवं भूमाजिवंधु रः । भ्राव्य भूमे ति सिद्धे मयो गार्द्ध अहणां । दिवामधूनां अयं विवाम
धूनां । सोता परि श्रा सोता परि षिंचत ॥ सत्तमिमि रुद्द धिष्व वसिष्ठ श्रोत सुनोत हिनोत पुनात । विश्व जग
भ्या रम्य ववन्म क्षाम सुपक्ष निमंथत मस्व । वर्ध्व ॥ सरर दराणा जिव्ह धारया र्षद्रू रय अपच्छ दशस्य साधमे
धात पक्ष जम्नु जवद्धया वया त्रश्र वधनमस्य विदा ष्व रू क्ष्य जो षा । भृणा । धि भृणा तपत्तयत् तस्व वसि मगूह
त क्रुश्र मो ष घ दि ध्वत पव त वृ भ्रु विध्यता य मद या त पदी त पा घना ॥ उपा ग म्या र वद जी क्र च्य ज भ्रा जा वि
ष्न नो ह प्या रक्ष त्रै लिषम र्भ स वि भ ये य त्र त छ तं । सार्द्ध म घा दि भि लत्तौ पादा सैव सं यो ग प रार्द्ध ग हीशो
वा । सोता इष्य ते त्रिभिः पुनरनुक्तां तैर्विना एक त्रिंशता सार्द्ध शतं पादा हौत्सव तेष्यं जने प्रत्यसे । त्र्यंध नाधि राम
कारे पुनर्व्यंजन ग्रहणा स्य प्र ध य पो जन मुक्तं । नूक्षन रं इन्द्र गणा नः । रक्षा णो ब्रह्मणा स्पते ॥ इत्येव मादि षु ब्रह्मण ८०

वषो कृत यो । पदे अर्द्धे ष्व पि व्यजन मात्रो यथा स्यादिति । सक्रा । सक्रा देवप्राणा सुरः । मिमिक्रा । मिमिक्रा स
मिला रिसा । दधिष्वा दधिष्वा जवरे सुना वसिष्ठः वसिष्ठा हि मिपेध्या श्रोता । श्रोता हृ वजरि तुरे वयामरुत । सुनोत । सुनोत सो
मपाव्रे । हिनोता नो अध्वरं । पुनात ॥ पुनाता दक्ष साधनं । विश्व । विश्वा ते अग्न ते क्षत्र या णि । जगम्य । जगभ्या ते दक्षिणा । रू
रूणां । रम्य । रम्मा शव सस्पते । ववन्म । ववन्मा तु ते युज्या भिरूती । क्षाम । क्षामा ये विश्व धाय सः । सुपक्ष नि । सुपक्ष नी पेत
थुः । क्षा दासा मह्रः । मंथत । मंथता नरः कवि मद्वयंतं । मस्व । मस्वा सु शि प्र मंदि भिः । सर । सरा सव विस्रपां । रदा । रदा पूषेव नः
सनिं रणा । रणायो अस्य धर्मभिः । जिव्हा । धियो वसुविदः । धारय । धारयाव ममारव । अर्ष । अर्षा सोम द्युमत्तमः । द्रव । व
रुणो अभि वार्यं ॥ यजा यजा नो मित्रावरुणा । यच्छ । यच्छा नः शर्म सप्रथः । दशस्य । दशस्या नः पुनर्वणी कहौतः । साध ।
साधा दिवो जातवेदः । सेधा सेध जनानां पूर्वीररातीः ॥ तपात तपात विष्ट तपसा तपस्वान् ॥ रक्ष । रक्षा रुजा इह विदस्यदा
सि । मृजा मृजा नो रुद्रोत नो मयस्कृधि ॥ वर्द्ध । वर्द्धा समुद्रं । यावय । यावया द्वेष्यं द्वेषः । अग्ने । अग्ने विजो मध्यापि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अवया। आवया। वावंकु विदं गवेदत। नमस्या। तमस्या रमपा गिरा॥ विदा। विदा वित्तु महांतो येवर्णवाः। अछा। अछा
८२ परसहस्वा। कृषा। कृष्टा कृत्वो अकृतं यत्ने। अवि। जोषा। जोषा सवितर्यस्य। ते। घृणाधि। घृणा धीजरितुर्हवं। धृ
णानामरमंहवं॥ यत्तं। यंता नो हृकं दक्षिः। यस्तृता। यछता नो दुष्परिहंतु शर्म। स्रव। स्रवानुतरं इन्द्रपूर्व्या महानि
सिमा। सिमा पुरुहूतो अस्यानवे। गूढता। गूढता गुह्यं तमः। कृत्र कृत्रा विघस्यसमृतौ। मोषथ। मोषथा षष्ठं कंप
नेव वेधसः। दिधृता। दिधृता यद्धृष्टं। पवता। पवता पक्वी रवसेक्रुणाध्वमितः। हृष्ट। हृष्टाश को रवविश्वानि था
हृन्न वर्हिषि। अङ्का। अन्नाहवी विप्रय ता नि वर्हिषि। यादि। यदीमं थंति बाहुभिर्वि रोवते। रत। रता मरुतो अ
छिनाः। पाथन। पाथना शंसा तनय स्य पुष्टिषु। पान्वेति संहितायां नरश्यते। रन्ना विद्मु राहरणं रश्म उपा राम
गव्यासो स्या सोम्या इति। नास्याछिचिति॥ अवतली कृपा वितरन पुत्रः। वव्रजा। वव्राजासीम नदनीरदेवां ८२
अविष्टना। अविष्टना पैजवनस्य कर्त। हृषा। हृष्यानो अभिराष्ट्रः। इंद्रन्ना। इंद्रन्ना विहतं पुनः। इति

ष्टाईलिष्वाहि पत्नीव्यं॥ मर्मृज्य। मर्मृज्मा तेतन्वं। भूरिकृत्वः। विभया। विभया हि त्वावतः। इयर्त्ता। इयर्त्ता मिहतो द्विवः। इ
प्रेम ब्राद्यय उघेत्तः॥ अघा। पुरु। वह। वर्द्धय। नु भर भव। शोवे वा। कर्त्ता। सादया। वर्तिष्ठा। सन। पार वाधा वरू मा शंसो
छज। नाजं भया धा गंता पुष्कं। स्तजारह। मोत। शिक्ष। भूमपि वा। पादा दाव संयोगे। पृथ्येक त्रिंशत्यदानि पादादौ स
तंते व्यजनेपरे॥ अघा दीन्फदा हरिष्याम॥ अघा देवासः पिघता स्वसये। पुरु। पुरू वद्द त्राह नन्ति निदस्पू त्र॥ व
दा वह्ला नो हव्यं प्रथमं। छिकि त्वानू। वर्द्धय। वर्द्धया वावं जनया पुरंधि। उानवपुराव सदनं रयीणां। भरा। भरा विवत्र
र्यया भव। भवा मित्रो न शेव्यो घृतासुतिः। शो वाशो वा शो विष्ट दीदहि विशेमयः॥ एवा। एवा हि ते विभूतयः। क
र्तो॥ कर्त्ता नः स्वस्तिमतः। सादया। सादया यो निषु त्रिषु। अर्वा। अर्वाद वाया ग्रये। तिष्ठा। तिति ष्ठा हरी रथ आपुज्य
माना। सन। सना वसो शंस। शंसा मह्यामि इंद्र यस्मि विष्ठाः। ब्रछं। उछादि वो दुहितः प्रत्नवत्त। अछा। अछा वद्द तना गि
रा। अजा। अजा हतं इंद्रसुरपत्नीः। जंभया। जंभया कृकदाश्वं। अधा। अधा ते विष्ठो विदुः षा वि द धर्म्यः। गंता

गंता नो यज्ञं यज्ञियाः सुशमि॥ पुरुक्षा पुरुक्षा रथं न भुवयद्विरं गोः सजात्म जात्वसंनदा म्नो वसिष्ठां रक्षा। रक्षाणो ब्रह्मणस्पते
८२ सोमाहि सोमम द्विसिः। शिक्षा। शिक्षाणो अस्मिन् पुरुहूत यामनि। भूमा भूमा पृक्षेव रुरुहः पिबाति वासो ममिदमं दत्तुवा॥
पादा वितिकस्मात्। द्यावा नो अद्य पृथिवी अनागसः॥ अत्रैव दोन ह्यामि। नृविद्धि प्रमेति राः॥ छवे वर्जन संयोगे॥
नुरुत्वेन पदे वर्जयिवा यच्छत। पूर्वोक्तं तत्संयोगेन स्ववते। अघवा वच्च सुरेक्षा॥ पुरुत्वा दाश्वान्नवि अधद्व मिद विध्या स्मा
नुस्माधु। विवस्वधीनवानां द्वे वेवर्जमितिकस्मात्। नूष्टत इन्नू गृणानः। स्ववा मिद्वयज्ञिन्नवा। छा शेषे वा पठिते सति
शेषेदीघीभाव विधाने न संयोगः अन्यवं वेदितव्यं। द्वे वर्जमिति विनिवृत्तं वेदितव्यं॥ किं विशेषेण संयोगाधिकारः। तेन्या
हा अपठिते सति छेत्स्वप उक्षराणि। घावादिभिश्चे वं पत्र पाठो नास्ति त्राधिकारोते दितव्यः॥ वक्ष्यति यथो दया नितीति राम
संयोना भवति तन्द्विपुत्रस्या अनुदव परि यथा वक्ष्यति। वर् कादशिनो जंघा वितिन संयोगेन भवति। व्रता देवानामुप ८२
जुष्य भूषन्नाति रः पवित्रं परि यन्नु रुच्यपः॥ इह अयो उपक्रयो। अपठित इति कस्मात्॥ यं सुमेषं महयास्वापिदि। नाश्रा

दिया अनुमदाक्षस्रये नवाद्विशिपवेति मे मनः। त्वं हि क्षाव्यावयन्न च्युतानि॥ वर्षश्रुश्रेरुजयः सेधराजन्नरुत्यानिप
दिमेधयामनिः। विप्रता दातारम धक्षरयाध पदधंते विश्व पुरुणर्वणाय वर्ग ४ वरुवयो विवमधाः पुरु विक्षा सुरुवि
श्वान्यवा पुरुशसा। पदिमधोरध जिका पुरुविश्वा पिवश्वर्ध विवरायेवरूऊर्श॥ मरुज्ञा जेव देवा पय दिवा पुरुदा श्रु
बे। वह श्रुक्षा पाधवक्षधपस्पुरुहीतिन। इत्येतानि पूर्वलक्षणा प्राप्तानि न स्रवंते॥ वर्द्ध श्रुत्रे। वर्द्ध श्रुत्रे। स्तु मे। वर्द्धश्रु
ब्रे स्तुवते। सिवाजाव्रा। रुजयः। रुजयस्ताक्षतन्यति। सेधराजन्। सेधराजन्नपस्त्रिधः। वरुहव्यानि। वरुहव्यानि सम
नस्यमानः। यदिमे। येदिमे सव्या मावरा॥ अधयामनि प्रासिते स्पत इः॥ विप्रदातारं। विप्रदातारं। विप्रदातारं मि
बा। अधक्षरया। अधक्षरया मधोस्रवानः॥ अधपत। अधयदिमे पवमानरोदसी। अधते॥ अधतेविश्वमउहासु
दिक्षये। विश्वमितिकस्मात्। अधते विश्वो विदुषा विदुष्या। पुरुवा पुरुवारं पुरुत्मना। अर्वणाय। अर्वणायववे
प्रसे॥ वरुवायो। वरुवायो। वरुवायो निपुत्रो पाघछ। विवमरुः। पिवमद्धत्रं पदि स्रदबस्त्वा पुरुविवान्नपुरु

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

विह्वाऽकुंदीषम।पुरुविष्वानि।पुरुविष्वानिजूर्वन्।अधवापुं।अधवापुंनिपुतःसम्वृतस्त्वाःपुरुस्त।।पुरुशस्त्रमद्य
८३ त्रये।यदिमन्योः।यदिमन्योरतिकंनीतस्वा।अधजिह्वा।अधजिह्वा।अवजिह्वा।पापतीतिप्रश्नः।।पुरुविष्वाः।।पुरुविष्वा
जनिममानुषाणां।पिबमुर्द।पिबमुद्रुमुदकमावरंतो।पिबरापो।पिबरापेशवसेकृपमानः।वरुकुसं।यरुकु स्वमि
इयस्मिन्नाकन्।।भरद्वाजइतिकस्मात।अर्वादेवायायवे।यदिवायदिवादधेयदिवान।पुरुदामुषे।पुरुदामुषे
विवयिष्टोत्रहः।।वरुमुष्णापप।वरुमुष्णापवधा।अधवकृ।अधवकृ।वित्तमकृम्पायाः।।अधयत।।अधयदिमेपव
प्रानरोदसी।पुरुहिर्वापुरुमुजादेष्टं।।कुधीतिपरेषुसहस्त्रसांधियंजरित्रेनइति।कुधीन्येतछवते।सहस्त्रसाधियं
जरित्रेनरति।।कुधीत्येतछवते।सहस्त्रसाधिये।जरित्रेनइत्येतेषपरेषु।सहस्त्राकुधीसहस्त्रसामघि।कुधीनकृ
ष्टिआरथायजीवसे।।६।।तत्रेतिवाच्ये।एतेषामंथेप्रचयेनइत्येतस्मिन्नूतत्रेच्येतछवते।तत्रानोब्रह्मणस्पतिः।। ।।
सहस्येनसुश्रवसंपयस्वहेनोअधीत्येषुपरेषुतेनासहस्येन।सुश्रवसंपयस्व।हेनोअधिइत्येषुपरेषुनतेइत्येत सम
सहस्येनसुश्रवसंपयस्वहेनोअधीत्येषुपरेषुतेनासहस्येना।सुश्रवसंपयस्व।तेनापवत्वांधसा।।हेनोअधितेनानो ८३
छवतोसहस्येन।।तेनासहस्येनावयं।सुश्रवसं।तेनासुश्रवसंतनं।पवस्व।तेनापवत्वांधसा।।

अधिवोवता।देइतिकस्मात।।तेननोमृत्तजीवसे।।देवंवेनंकेतमित्कत्तरेषुदधातेति।देवंवेनं।केतं।इत्येतेषूत्तरेषुदधातइत्ये
तछवते।देवंदधातादेवमृत्विजं।वेनंदधतावेनमादिशे।केतं।दधताकेतमादितो।कृधिवस्वेतिनःपरे।कृधिव
स्वइत्येतेनःपरेछवते।।शुधीनइंद्रयामसित्वा।।वस्वानोनावापयिुरु।।वेदेतिविश्वस्यमंममउत्तरे।।वेदइत्येतछ
वते।।उत्तरंसत।।विश्वस्यावेदाविश्वस्यमेधिरः।मृमं।वंदामृमं।वंदामृमंविशनितारथीतमःमि।वेदामेदेवरुतुपाकृनू
पाकृनूनां।।शुनशेपेवस्त्ववतेयकारे।।शुनः।शेपेवार्षेवेरइत्येतछवते।यकारेअथयेवेदायोवीनांपदं।शुमःशे
पइतिकस्मात।सोअगवेदयदिवानवेद।।यकारइतिकस्मात।।वेदवातस्यवर्त्तानं।।ब्रह्मेतिनोहवगिरःकृणो
तितेणोतनूनोदितिवोत्तरेषु।पुनःब्रह्माणरंजेयपाहिविद्यान्।।हवनिगिर।ब्रह्मायागिरोदधिरेसमस्मिन्।।
हइतिकस्मात।ब्रह्मवातजातवेदोनमस्वाकृणोमि।ब्रह्माकृणोतिवरुणः।तो।ब्रह्मातरइतिषणः।कृणोतब्र
ह्माकृणोतपन्यरनुतोत।ब्रह्मानूनोदिइगातुमिषन्।।अमितिनोनुनवंतेमतोनरंहासास्वियज्ञेषुपरेछ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ख्योष्मभीत्येतेस्रवते॥नः॥नुनवंते॥सतः॥नरो।धा॥सतु।सुशस्यपुत्रस्यपेषु॥तषांप्रथायानांपसुख्यंप्रयपपदं नइत्येनतना।अ
२४ अग्ने।अर्षाइत्येवंपरंपदिभवतितेततस्रवते।नः।आभीनआवदस्व।अभीनोअग्रउ कृमि कुतुर्या॥आभीनोअर्ष।दिव्याप
सूनि॥नु।अभीनुमाइयमवकुभोथाः॥नवते।अभीनवंतेअद्रुहः।सतः॥अभीषततस्वदाभरानरं॥अभीनरंधीजवनं
रथेष्ठां॥धा।अभीधाकिमुउपःकरंति।मंत।अभीषद पवुष्यवत॥सु।अभीसुगाःसखीनां॥आग्रेर्षपरेउमुरेष्यइति
कस्मात।अभिनोवाजसातमं॥वर्गा॥५॥वकुर्वदेते दशस्यसमुद्रोरथेननः सप्तऋषीन्वदति॥तेवोभयंतेनियुद्भिः
रूपीरंरथस्यसोमस्यमतीरणांति॥वस्य तिति पञ्चेतिवकुरादिछिति॥तइमेवकुरादयः॥कयकुःदशस्यनूःसमु
द्रः।रथेन।नानः।सप्त ऋषीन्।मदंति।तेवः।भयंते॥नियुद्भिः ऋपीटं॥रथस्य।सोमस्य।मतिः॥रणांति।वकुः।पञ्चा
कुरमता गानुमस्मै।वदते।पञ्चावदेत॥अवरःपरस्य॥दशस्य नूःपञ्चा दशस्य नुवसोरिणत्रयः।समुद्रः।पञ्चासमद्र राम ८७
तितेभ्योनत॥रथेन।पञ्चारथेनगाद पः॥नः।पञ्चानश्चक्राजरसंतनूनां।सप्तऋषीनू।पञ्चासप्तऋषीन्पर एकमा

ऋः।मदंति।पञ्चामदंतिघतयः॥ते।पञ्चातआऋःपरमंज निंजनिन्त्रं॥वः।पञ्चावोदिधक्रइदति किर्दतो॥भयंते॥पञ्चा
भयंतेभुवनाख्यदशः।नियुद्भिः।पञ्चानियुद्भिःसवसेशिवाभिः॥ऋपीटं।आऋपीटमनुतद्दहति॥रथस्य।पञ्चारथस्यष्ठ
स्तोनिधानं॥सोमस्य।पञ्चासोमस्यइंवसि।मतिः।पञ्चामतिर्दिघते पूतधंनी।रणांति॥पञ्चारणांतिधीनयः॥समुद्रं
द्वेसख्याणिवसशाद्वीदशास्वंदंसिषुंवसूनिनोवसु॥वृत्रंनिर्हनुयतिभ्यः।सहंतः पृथिव्यानिर्हसिमसुपावक॥वेद्य
तिममुद्रादिषुयेनेति।तइमेसमुद्रदयः।समुद्रं॥द्वेसख्याणि।नवशाद्वः।दशास्व।दानिष्ठ॥वसुनि।नः।वसुावत्रं निर्हनु
पतिभ्यः।सहंतः।पृथिव्यानिर्हसि॥समसु॥पावकसमुद्रं।येनानवग्वोदध्यङ्ःपोत्सुते।येनानवेअंगिरेदशयशइ
ग्रहणासर्वविभत्य र्थासर्वलिंगाछंवा दशास्व।येनादशग्वमध्रिगुं॥येनादंसि छ कृवने।येनावसूत्यभ्नता।येनाना
पूर्वेपितरापदज्ञाः।येनावसुप्रयदसि।वृत्रं निर्हं।येनावृत्रंनिरस्याः॥ द्वेइतिकस्मात्।येनवृत्रंविकेतथाः॥नु।येना
पूर्वपितरापदज्ञाः।येनाविन्धितत्रितस्य...
नुमघकुजसावबहिय॥येनापतिभ्योमगवेप्रनेहिते।येनासहंतसंजत स्वरोविषः।येनापृथिव्यांनिक्रिविंशयध्यै।

येना निरंहथो। येना हंसिन्या। त्रिातमीमहे। येना समस्सु सासहः॥ येना पावकचक्षसा॥ पत्रेति वकुरादिषु॥ यत्रेत्ये
८५ तस्यदं भवते॥ वक्ुरादिषु प्रत्ययेषु॥ वक्ुरादयो व्याख्याताः॥ यत्रा वकुरमृतनागात्रुमस्मै॥ नरः सुपर्णा इति वा नरः सु
पर्णा इत्येतयोः प्रत्ययोर्यत्रेत्येतस्य दंभवते॥ नरः यत्रा नरः संच विद्रवंति। सुपर्णाः यत्रा सुपर्णा अमृतस्य भागं॥
समुद्रादिषु येनेति॥ समुद्रादिषु येनेति॥ समुद्रादिषु प्रत्ययेषु येनेत्येतस्य दंभवते॥ मे। मंदरथं इत्येते षु प्रत्ययेषु॥
मे। तत्रा मे ना मित्रावतासदः। तत्रा सदः कृणावसे॥ रथं॥ तत्रा रथमुपशमं सदेम॥ अ वेति नो नु कल्येषु नूनं वाजेषु॥
नः। नु। कल्येषु। नूनं। वाजेषु। प्रत्ययेषु। एषां त्र
षु सुषु। आघेवे वाजयुं पार्यं कमश्रेमवबन्यरे॥ अ वेत्येतस्य दंभवते॥ नः। नु। कल्येषु। नूनं। वाजेषु। प्रत्ययेषु। एषांत्र
व्याख्याता माघे पदे॥ नः। नु इत्येते पदि॥ वाजयुं। पार्ये। अश्रेम। वबवन्। इत्येव परो भवतनः। अवानोवाजयुं रथा अवा राम
नः पार्येधने॥ नु। अवानुकं ज्यायान्यस्तवनम्सः॥ अवानो अग्ररुति। मः। अवानोमद्ववत्राजसातौ कल्येषु। अवा ८५
कल्येषु नः पुनः। नूनं। अवानूनं यथा पुरा। वाजेषु। अवावाजेषु वाजिनि। प्रत्यु षु। अवा सुषु कासुविते। आघे

वेवाजयुं पार्यं कमग्रेमवबन्यर इति कस्मात्॥ अवनो वृजिना शिशीहि॥ राख्यापितः शतेनानो वर्धस्वा सुश्रुधी हवं। मंदस्वा सु
वर्धस्वा सुवनेमाने नहीनुवः॥ इत्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपदान्तः प्लवते। राख्या पितर्महतां सुत्रमस्मे। शतेनानो अभिष्टिभिः। वर्धस्वा
सुपुरुष्टत। श्रुधी हवमिन्द्रमा रिषण्यः। मंदस्वा सुस्वर्णरे। वर्धस्वा सु स्वष्ट्या। वने मा ने अभिष्टिभिः॥ नहीनुवो महतो अंत्यम
स्मवरति कस्मात्। नहि नु ते महिमनस्समस्या॥ वर्गः। पाथा दिवोधनतारयिसंजतागयसाधनं। राख्यावो रूना शग्धीनः
स्मवरति कस्मात्। नहिनु ते महिमनस्समस्या॥ वर्गः। पाथा दिवः। पाथा दिवो विमहसः। धातारयि। धनतारयिम
सजताम धुमन्तमं इत्येषां च द्वैपदानां पूर्वपदान्तः प्लवते। पाथा दिवः। पाथा दिवो विमहसः। धातारयि। धनतारयिम
सजतां मधुमन्तमं इत्येषां च द्वैपदानां पूर्वपदान्तः प्लवते। राख्यावो। राख्यावनः सुमहो हव्यदाति॥ उरूना उरून राधः सवनाद्रु रूणि। शग्धीन
विदस्यं सदासा॥ सजतागयसाधनं॥ राख्यावो। राख्यावनः सुमहोहव्य दाति॥ उरूना उरून राधः सवनाद्रुरूणि। शग्धीन
शग्धी नः इंद्रक्यामसिद्वा। सजतामधुमत्तमं॥ जही विकिवो वेछाहि रक्षथा न हनाम खं। पुयो ता शहस्त्वेना हि वने मारारि
मावयं॥ इत्येतेषां वहपैपदानां पूर्वपदां॥ प्लवंनो जही विकिवाः जही विकिवो अभिशस्तिमेतां॥ वेछाहि। वेछाहि नि
र्ऋतीनां। रक्षथा न॥ रक्षथा ने मद्वनेशनू। हतामखं। हतामखेन मृगवा। युयोता शरु। युयोता शरुमस्मदा। त्वेना हि॥
त्वेना हि त्वत्रं शवसा हवथा। वने मा रारि। मावने मारि मावयं॥ वयमिति कस्मात्। प्रजावो अस्मे धमा हस्तनाज्योतिरया

Indira Gandhi National Centre for the Arts

वृधि।ऋध्यमाने वामदेवे जुहोताम धुमत्तमं।इत्येतेषां द्वैपदानां पूर्वपादानां स्तवते प्रप्रावो अस्मे।प्रप्रावो अस्मे स्वयशो
८६ भिरूती।अस्मि इति कस्मात।प्रप्रवस्त्रिष्टुभ मिषं।धमाह॥धमाह यत्ते अजर।सनाज्योतिः॥सनाज्योतिः।सनास्व।अपा
वृधि।अपावृधि परिवृतं न राधः।ऋमाने वामदेवे।ऋध्यमाने तु हैः।वामदेव इति कस्मात्।ऋध्यमाने वह एतावाम
तस्या जुहोताम धुमत्तमं॥१॥यद्धूामहे यविष्ठा शवो जनिष्ठा देववीतये।अधाच्छ घाघाश्च स वस्त्वा नः स्वस्त येरृ
दृत्येषां द्वैपदानां पर्वपदानां स्तवं॥यद्धामहे॥पक्ष्यामहे सोमनसा यह इ॥यविष्ठा शवः॥यविष्ठा शव॥यविष्ठा शवः॥
रयेतद्द्वो जनिष्ठा देववीतये।सर्वतानां स्वस्त ये।द्वितीयं पादमसंमोहा र्छा।अधाच्छ हीअधाच्छ हिनस्करः।हीति क
स्मात॥अधनामिदं विध्य१स्मान्।अघाघाश्च श्च॥स वस्त्वानः स्वस्ता ये।स्वस्त य इति कस्मात।स वाचनः प ए क अ॥न
गः॥१ इति पार्थद्व्याख्यायं स समं परत्नं॥अंतः पादं चित्र हृ एष ऋ उकारो व्रजस्य सुधान मोभिः।शुचिं पचित्र राम
तु मंहीर्नु वाम्हुतं सुतस्येति॥अंतः पादं वि धिर्भ विष्यति॥यदिन ऋ र्द्र मनुक्र मिष्या मः॥विग्रहे सति म वि धिर्भ विष्य ८६
ति॥अ ए ऋ उ उकारः स्तवते॥एते षु त्र्यचये षु पाव स्याः ॥व्रजस्य।सुधा॥नमो भिः॥नमो भिः॥शुचिः।पवित्रा॥उनहीः

तु वाम्हुतं॥सुतस्य इति व्रजस्य॥ब्रू व्रजस्य तमसो द्वारा।सु॥तम षूसमना गिरा॥धाः शसा युह्वां यजते य धाः॥नमो भिः॥होता
तमू नमो भिरा ऋ एाध्वं॥शुचिः।तमु शुचि सुवयो दीदिवांसं।पवित्रं॥अयं पवित्रमक्रमीत॥तुाम यो मूतुपतियानामेतां॥
मही।कस्मात।किंस्विद्दद्यामि किमू नूमति ष्यो सत इ सुतस्य सोम्यस्याधसः॥अंतः पादमिति कस्मात।किनो दुहर्षसेन
दात वा उ।वियद्द इति कस्मात।सुपुत्र आ दु सुतिवर्क्ति पाम स्त्रवाम स्त्रवानाग भापरथं श्रुधी ति॥यदिन्तु स्विन्तु पुनः तेषामू
दयानामिमे उदयान भवंति॥अथो कारः स्तवते।सोम सुतिवर्क्तिराम स्त्रवाम स्त्रवानाग भापरप्य श्रुधीत्येते।इमा मुषु सोम
सुति मुपनः।दधिक्रा क्तं इदुन वर्क्तिराम॥आसुदं विक्रांत मुनुष्ठ वाम॥इंद्रा विष्णू त्र्वदुह स्त्रवाना॥अवषीः॥वषमुद्दुषू र्द्द
भापरा रथं॥युवो रुषू रथं ऋ वे॥श्रुधि।इमा उ षु श्रुधी गिरः॥उदयो दया इति कस्मात॥ब्रू व्रजस्य तमसो द्वारा॥अते अस्तितेम
हिमन प्रवो वत प्रवो वं नः सुमना होपदाश्च॥यदिवते षामे व प्रयोनां पूर्वो क्तानामिमेम यथा द्वैपदान भवति अथो कारः॥
स्तवतो ते अस्तितेमाहिमनः प्रवो वत॥प्रवो वक्रसुमना।इत्येते॥ते अस्ति।इंद्र यन नु ते अस्ति।अस्ति इति कस्मान्।आहूनु ते

Indira Gandhi National Centre for the Arts

कृत्व्ऽऊ॥ तेमहिमनः कतुऽनुतेमहिमनः॥ समस्य। महिमन इति कस्मात्॥ आदन्तेऽअनुक्रतुं। प्रवोवत॥ नतस्यवि
८६ प्रतइषु प्रवोवत। वोवतेति कस्मात्। पर्युषूऽवाजसातयो प्रवोवं। अभीहि वर्मस्त्र इषूऽवोवं॥ वोवमितिक
स्मात्॥ पर्यूषुपधन्व वाजसातये॥ नः सुमनाः। उशन्तुषुणः सुमनाउपाके। सुमनाइति कस्मात्॥ अस्याऽस्थु
णाउपसातये भुवः॥ महेदधिषं तिरमुवनो धन्वारनमधं नमतेनयंत॥ त्विन्येतेषु॥ इत्येते बुपत्ययेषु त्विन्ये
तत्य दंक्षवते। महे। प्रसूमहे सुशरणाय मिधां॥ दधिषं॥ निषूदधिष्ठं॥ मावनउन्नउम्नं। निरा। प्रसूनिरा शची
भिर्यतउक्थिनः। मुवा। विश्वमुवा सुषु वुषो मनोषां। नः। प्रसूनएव बधरः॥ मधः॥ विषमधः शि अथोजोवसे
नः। वरा। विषूवरत्वधा अनु। नमध्वा। निषूनमध्वं भवतासु पारः॥ नमनिषून मानि मतिकपस्य विरा। ते
प्रसूतरइंद्रयाताहरिभ्यां। नयतो प्रसमन पंतरमपनेतइष्टो। एकारूयोः पराणि वेदयेज्ञेत्राधरमायुरे राम
तेनरइत्येतौ तपोर्यदीमानि प्रत्ययानि पराणि भवंत्यथोत्स्वि ८६
त्विति। एतेभ्यः प्रत्ययेभ्यो पावेकाव्रतौ प्रयो तेनरइत्येतौ

कारत्सवते॥ उप। इंद्र॥ अग्ने। अत्र। अध्वरं॥ आयुः। एउ। इत्येतानि पदानि उपा अवप्रसूनउपयंतु धीतयः। इंद्र। प्रसूतरइंद्र
प्रसूतरइंद्रसवताहरिभ्यां॥ अग्ने। नुषुणो अग्ने शृणु। हिवमीजितः। अत्रामो षूणो अत्र सुक्रतं देवाः॥ अध्वरं॥ नुषत्वसूनो
अध्वरं॥ आयुः॥ प्रसून आयुर्जीवसेतिरेतन॥ एउः। प्रसुनएव बधरः॥ एकारूः। पाः। पराणि वेदितिकस्मात्॥ मोष
णाः परापराणां सुतेकीर्त्तिमववमहिवा॥ सदेत्येतद्यो निषुपीनयेपरं॥ सदइत्येतत्पदं छवते। यो निषुपीनयेइत्ये
वंपरंपादि भवति॥ यो निषुउञ्जाहोन निषदायो निषुत्रिषु॥ पीतयो॥ निषदायीनयेमधु॥ धव इत्येसोमरादप्
यमान॥ धव इत्येतत्पदं छवते। सोमराट् पूयमान इत्येतेषु प्रत्ययेषु॥ सोमप्रधन्वा सोम जागृविः॥ एइरूपो
ननापुरतिधन्वारादा पूयमानः। अभिस्वरधन्वा पूयमानः॥ यदीति रूथोमनसा। कवीनां सवंधवो गोः सरमेति
नेषु। यदि इत्येतत्पदं छवते॥ रूथोमनसः कवीनां सवंधवो गोः सरमा इत्येतेषु। पुवाय दारूधः पुनः। नेरूप
दीमनसो वेनतो वाक॥ गुहा यदी कवीनां संवधवः॥ गिरापदीसंवधवः॥ गोः। स्वारंगे देवस्यामृतं यदी गोः। स्वार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

न्द्रेवस्याम्तंयदीगोः।मरमा॥विदद्घदीमरमारुग्रमह्नः॥वरेतिपुष्टिंसोमवर्षणिप्राः॥वरइत्येतत्स्यदं स्रवते॥
९८ पुष्टिंसोम।वर्षणिप्राः।इत्येतेषु प्रत्यायेषु।पुष्टिं।रेवाद्भवप्रवरापुष्टिमछसोम।अवीरहामवरासोमदुर्या
नु॥वर्षणिप्राः।विशःपूर्वाःप्रवशवर्षणिप्राः॥ जनिमेति हंतिसं जातवेदा॥जनिमइत्येतत्स्यदं स्रवते।हंति।
संजातवेदाः।इत्येतेषुप्रत्ययेषु॥हंति॥विश्वा वेद जनिमा हंतिशुष्णं।संविश्ववेदेनेजनिमासंविवित्तः।जातवेदः
विश्वा वेद जनिमा जातवेदाः॥ रंधयतिषेषु कंशासदुत्तरं॥रंधये च्येदंस्रवते।येषुकं॥शासदुत्तरं॥येषु।एषुभ्यो
नृभ्यो रंधयायेषुस्मिकं।सुवन्धो रंधयाकंविदव्रतं॥रंधयाशासदव्रताना॥ननत्कारेखिन्फपमानयेपारे।
नावजुसुइत्येतत्स्यदं स्रवते॥नःकारेमस्थपेउपमानयेइत्येवंपरेमति॥सु।अस्याजषुणाउपमानयेमुवः॥मानप
इति कस्मात्॥अथप्रस्तूनउपपंउधीतयः॥ वां॥महयात्रजपकाव्येनगूर्दपरेतिवस्वरितिप्रथयेषट्।महय॥
अत्र। नय।काव्येन॥गूर्दपा॥भरा।इत्येतानिपदानिस्रवंते॥स्वरितिएतस्मिन्प्रत्ययो महयात्वसुमेबंमहयास्वर्विदम ९८

दां।अत्र।अस्माकेभिर्दृभिरत्रास्वर्जय॥जय॥हनोवृत्रंजयास्व॥काव्येनाविप्रःकाव्येनास्वर्वनाः।गूर्दवातंगूर्द
यास्वर्सरांभर॥क्रमतंशुष्ममाभरास्वर्विदं॥॥जदपर्षविस्तधवयहतहहेमेतिस्वत्रपउत्तराणि॥इत्ये
तानिपदानिस्रवते॥स्वस्वयइत्येत दुत्तराणिमरु॥तांआदित्याअनुमदास्वस्वये।पर्ष।अतिपर्षास्वस्वये।विम्
ताअघादेवास।विस्तास्वस्वये।धन्वापरिसोमप्रधन्वास्तये॥यक्षन॥उहणःशर्मयच्छतास्वस्वये।हहेमाअस्व
वंतामाहहेमास्वतये॥दधिमदततत्विसिवतसववदतानजरहनोहत॥विस्तणतसछतप्रषछघाहिनवा
यजु॥होनपत॥वहत्रभूमस्मशिशोतसोतपसत॥यथोदयानिसर्वाणि॥एतानिपयोदयानिसर्वाणिस्रवं
ते।दधिमइत्येवमादीनि।दधिमयपाशिवयंदधिमाशंसमिद्धःमदन॥रथोवृषावान्यदतामनीबिणाः॥तद्विजि
ठरसोमंनवीश्वसतोमहविवत॥आमत्रेभिःसिंवतामघमंधः।स्रव॥इदंस्वत्रात्तमंयस्यामक्रावदतादसाअ
वदतागणा।अयाबसावोरहनारिषः।उहताघृतपृक्तंतामधुवर्णमिर्वतो।पिपृता।निरंहसः।पिघृतानिरवघा

स्छ इत्येतन्यदं न्सवते॥ काशखायनाः॥ निस्मतीः॥ एतयोः प्रत्ययपोः॥ कारावा पनाः॥ सुदेवा स्छ कारावायनाः॥ नि
१० छन्तीः॥ अथोपुयंस्छ निष्ठती॥ जाताः सुरथा हवनश्रुतश्च॥ जायपोः॥ कारावायनाः॥ सुदेवाः स्छ कारावायनाः नि
ष्मतीः॥ अथोपूयंस्छ निष्ठती॥ जाताः सुरथा हवनश्रुतश्च जाताः सुरथा हवनश्रुत इत्येतेषु प्रत्ययेषु इत्येतत्प
दं न स्रवते॥ जाताः॥ ये स्छ जाता अदितेरद्भ्यस्परि॥ सुरथ स्वश्वाः स्छ सुरथाः॥ पृश्नि मातरः॥ हवनश्रुतः॥ कदं स्छ
हवनश्रुतः॥ वर्गः॥ सवापरं द्योतिन कौस्स वैमदः॥ सः॥ वा॥ इत्येतत्परं कुत्सस्य वा विमदस्य वा आर्षं वर्नमानं घ
इत्येतत्यदं नं स्रवते॥ सः॥ अयं व्हमनुरोमदः॥ वा॥ अववापामिरहणी राशीकृतं॥ कौत्स वैमद मिति कस्मा
त॥ सुनीथो धाः समन्त्र्यः॥ प्रकृते प्रतिषेधाधिकारेन कारस्य श्लोक पूरणार्थं पुनर्ग्रहणं द्रष्टव्यं॥ स्मराशि मि राम
त्यादिषु॥ स्म इत्येतत्यदं राशि मित्या दिषु प्रत्ययेषु न स्रवते॥ रशिमादयो वक्ष्यंति राशि वाजे व्छिन्यत्र॥ १०
तत्रैवोदाहरिष्या॥ मा॥ न प्रति ष्म वा प्रति पूर्वं स्मरंतर इत्यदं न स्रवते॥ प्रति ष्म देवरीषतः॥ प्रतीति कस्मा

ता न हि ष्मा ते शतं वन॥ स्मते परेषु व्रजनं वनस्पते षु भे परुष्यां ति इत्येतस्मिन्प्रत्यये स्म इत्येतत्यदं न स्रवते॥
यदिते इत्येतस्माद्व्रजनं वनस्पते षु भे परु ष्यामिति एतानि पराणि भवंति॥ व्रजनं॥ अधस्पते व्रजं कृणु मासि॥
वनस्पते॥ उत स्मते वनस्पते॥ शुभे॥ उत स्मते सुभे नूरा परुष्णा॥ उत स्मते परुष्यां॥ व्रजनं मित्यादिषु परा इति
तिकस्मा त्॥ ये स्मा पुराणा नूयंती व देवाः॥ न हि ष्मा ते शतं वन॥ स्म पुरा वृषाक पौ स्म इत्येतत्य द पुर इत्येत
स्मिन्प्रत्ययेन स्रवते॥ वृषापवृषौ॥ संहोत्रं स्म पुरा नारी॥ वृषाकपा विति कस्मात्॥ यस्मा पुरा नूयंती व
दिवाः॥ राशिवाजे षु मे सद्य पूषणान द्धायिपा दुर्हणायतः॥ यस्मै य द्वत्र हन्ये षु मावते वानोयंयस्म दुर्
प्रीपसो राशि मादयो वक्ष्यते॥ इत्यक्रं॥ तए म राशि मादयः॥ प्रत्ययाः॥ राशि॥ उत स्मा राशि परिपासि गोनां वाजे
षु॥ प्रस्म वाजेषु नो व॥ मे॥ उत स्म मे व्यन्थे वृ ॥ णा सि प्रस्म॥ उत स्म स ध्रुहर्यन स्य पक्त्योः॥ पूषणा॥ व हा मित्स्म पू
षणामंतरेण॥ तं॥ अप स्मतं पथो जहि॥ दृहं॥ दृहं स्म दृंहं दृंहमिमाति मे ति धापि॥ दृह स्मधा विदर्शतः॥ मात्रिः स्म मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ऽः अथ पोवैनसेनदुर्हणा यतः। अदस्म दुर्हणायतः। यस्मै। अविक्षयस्मा अत्रिवत। नहियरुवः पुरा। ईत्रहस्पमुः। मद्दोनः
१०१ स्मरूत्रहन्येषु चोदय। मावात। निक्षमावंते वरुथा पुराचित। वातः। उस्म वातो वह्निवासो अस्त्याः। यं। उत स्मयं। शि शु
यथा। यस्य अधस्मा यस्या वधिः॥ मत॥ अपस्म मन्न रंसत्तीन मुज्यः। दुर्गृभीयसे। उत स्मै दुर्गृभीयसे। एछ विपश्चि
तसवा पुरंध्या घावह्दिवी रावनुयामा वोताः॥ जनया दैव्यं मुजेमा तनूभिर्ह्वावहत्तो वासयामन्यना वा। एते षांवहूप
दानां पूर्वपदांताः स्लवंते। यछा विपश्चितं॥ इंद्रस्छा विपश्चितं॥ अवा पुरंध्यारथमवा पुरंध्या। घावह्दिका नवाव्हि
मपवेति मेम्मनः॥ वी रीवनुपामा वो ताः॥ धीरैवीरावनुयामा वोताः॥ वो रानितिकस्मा। नूघयम येवनुया
मवो ताः॥ ऊनयादैव्यं। मनुर्भवजया दैव्यंजनं॥ मुजेमातनूभिः। पदं मुजे मातनूभिः॥ हावहतव आ हावह
तोम र्धी यपत्तं। वासयामप्रना वा॥ वह्निणोव वासयामन्मनाश्रुवि॥ वे दावसु। धिंतिरोमा। षधिव्या वो वा सुते राम
षुध्म वता सुहस्त्याः॥ मुवा सुषु वुषः। स्वा घा पिनूनां मिहा वृणी ष वो धया पुरंधि। वेदावसु। धिंति। इत्यादि२ ६ १०१

षांवह्वैपदानां पूर्वपदांनाः स्लवंते॥ वेदावसु धिंति। सहि वेदावसु धिंतिरोमा मृधिव्याः। अग्निर्ईदा तिरोमाय श्रिव्याः॥
चो वा सुतेषु। प्रजुवो वा सुतेषु वां॥ धमवता आ धमवता सुहस्त्साः। सुवासुषु वविषू मुवां सुषु वुषो मनीषां॥ स्वामापि
नूनां। ऊधर्नगो नां स्वा घां पिनूनां॥ रहा वृ णीष्व॥ अस्मां रहा वृणीष्व। वोधया पुरंधि॥ प्रवोधया पुरंधिः॥ अव
थासक्रुणुथा सुप्रतीकं तिशशवीभिः। कृणुता सुरत्नान्॥ गीनानऊषोनयता। वियंतः स्मा ध्याव पत्नीरया घषि
मंतां। २ इत्येते षांपद्वै पदानां पूर्वपदांताः पूवंते॥ अवथासः। यं देवा सोवथा सविवर्षाः॥ तिः। कृणुथा सुप्रतीकं
अश्रीरं विकृणुथा सुप्रतीकं तिराशवीभिः। प्रसूतिराशवी तिर्येन उक्तिनः। कृणुता सुरत्नान्॥ सुभाग गानो देवाः
कृणुता सुरत्नान्। मेतानऊषः। अधामंतान ऊषो हृवं सूरो। अनयता वियंतः। स्मा ध्याव य नू। व हिष्मा घ्या वयवन्म
तानि॥ ईरया हविष्मंतं। प्रपर्जन्यमीरया हविष्मंतं॥ वर्गः॥ ३॥ अस जनता मातरं सूरथं ऊतेन यताव हुस्वापया मिष्ट्व
त्रा॥ इताजंयता सर्वतानयर्ई रयथा मरुतो नेषथा सुगं॥ २ इत्येतेषांवद्वैषदानां पूर्वपदांताः स्लवंते। अस जनताम्प्तरंय
नः। सूरथं ऊवे। पुवोरुषुरथं ऊवे। ऊव इतिकस्मात॥ अस्माकं सुरथं षुरः। नयता वह्न। जानी मोनयता वह्मेतो

Indira Gandhi National Centre for the Arts

आ ता तासर्वतातये॥ त आदित्या आ गता सर्वतातये॥
वा पथा मिथूदृशा॥ निष्ठा पथा मिथूदृशा इत्ता जयत॥ येना त्रता नरः॥ आ ता तासर्वतातयेः तः आदित्या आ गता सर्वतातये॥
आ इति कस्मात॥ गतं सर्वतातये ईरयथा मरुतः उदीरयाम मरुतः समुद्रतः नेषथा सुगं॥ वकुरिवा पंतमनुने ब च्छा सुगां॥ अ
१०२ अत्राविति विवतामुजने नं छा स्यवो वेमा विदथेषि॥ ताधि यं दृतानि यत्रा विदर्शस्यथा कि विंवावोधसतिडापवा वं किरावमुश
स्थेते षांव दूपनां पूर्वपदांताः स्वर्वते॥ अस्यत्रा वित्तः नूस्य अस्यत्रा विदर्थिवः॥ पिवतामुजं नेजनं॥ इदं या वापिवतामुजं नेजनं
जन॥ घा स्पः॥ च वं वा वास्या अहं॥ दो वे मा वि दथेषु॥ न मित्रो वेमा विदथेषु शं भुवं॥ एता धिय कृणावा पासखायः॥
दृता नि॥ आ द्येताम निषीदतः॥ यत्रावि॥ मनो यत्रा वि तद्धुर्वितेमः॥ दशस्यथा कि वि॥ पा मिर्दशस्यथा कि वि॥ संयो
गपरा र्धग्रहणं॥ तावो धमतिमवावो धमतिमनसा यज्ञाति॥ डाव या वं॥ अर्योऽडावपावकं॥ किरावमु॥ आ नः सोमपवमा
नः॥ किरावमु॥ हाप देवकर्त्तना श्रुष्टिं॥ योधया वजम भावा वं॥ पा पया व तर्पया कामं गा तुया वमं दयातो भिः २ इत्येतेषां
वहूपदानां पूर्वपदांतास्वर्वते॥ हापदेव॥ आ हाप देवा श्रुष्टिं॥ कर्त्तनाश्रुष्टिं॥ अर्धर्यकः कर्त्तना श्रुष्टिमस्मे॥ यो धया वासयो
धयावकृपयावततनानुजयावा वंजमभावाव॥ पायपावा आसादयपायंया वामधूनि॥ तर्पया कामं॥ यश्र हितर्पया काममेषां॥

राम

१०२

रक्षोग॥ वास्पालादिनासुमति वो वा जव्ययपा मत्फनेथाव वक्रान्तरसं भवता हृत्यपयंतः २ इत्येतेषांव
दूपदानां पूर्वपदांताः॥ जातस्वर्वते॥ वास्याता मा उतवा पास्पालात तनासुमति वि हूाए नासुभ
तिवा व्यक्षा वो वाजु॥ अधिवो चाजुसुवते॥ व्ययथा मनुः॥ अभित्रस्य व्यथया या मन्यकमिद्दानिया वापाथने
था वमर्त्यमतिद्विषः॥ कक्रान्तरसा यत्रानश्च क्रान्तरसंत नूनं भवता हृत्यपतः॥ आदित्या सो भवता
मृलयतः एवावन भजा रथे॥ रश्मिा ते भजा भूरि॥ अधिनि उभयत्रा ने भजा वं मनयानश्च २ इत्येते
षांव दूपदाताः स्वर्वते॥ एवावन॥ भजरायो॥ अभनक्के विदात भजा रायेअस्मान्॥ रश्मि माते॥ पि
वासो मररिमानो मदाया भत्ता भूरि विता भूरिमि वस्सुधीनः॥ सुधीनः इंद्रकर्या मासिवो
॥ उभ पत्राते॥ इंद्र भ्रातरुभय त्रा ते अर्द्धदी वेपरा र्दीयहणं॥ भजावा॥ आगोमति व्रजा ज्ञावं
नः॥ मृलपानः॥ अनुम ते मृल॥ पानः स्वस्ति वर्गः ४ एकादशिद्धा दशिनो लैबा वलम मद्र

Indira Gandhi National Centre for the Arts

राउम्ये संहिकालोएकादशिहादशिनोर्नेक्षत्रामतयो रिन्य ईत्रा अस्मममद्भारसर्वे तो संहिताका
१०३ लेलवो मन्यये। तादीत्राशङ्केनाकिला विविसोएकादश्यादं रेहाद शाहे रा अथेसर्व्वमा
रिषा मावयं तवालद्या विनिकस्मात्। एषासमसुदासस्मा नाम वित। मस्त भ्रभ्योदत्तामिक्वा
वमिष्योसंहिताकालइ तिकस्मात्। आदिप्यासमे अत्रा नवावधुः। इदं तदएकरनाक्षे।
नक्षा रेवगुरावपिगुराधपिल द्यावयापि शद्यात्। एकादशिद्वादशिनो रेसमारद्ध रम
वनोनः कारे मन्यपोडुदाहरणाल वव्यां। कोमि हितोत्तरिमा सूनो। असुदशमे वे तपो
रेवांदशममद्भारसर्वतेस तपोःपादयोःकत्तरयोरेकादशिद्वादशेनोः। एवंकथाय
थ्याप्राप्तमष्ट मंलद्या बुद्दयोसंहिताकालेनकारेवगुरावपीति। अहाविश्वास्तुमना दीदि राम
हीना। अवरुद्धा अशसोहं तनावधः। एकादशिद्वादशिनो रितिकस्मात्। प्रसुवाना सेह १०३

हरिवेभुहरपः। लबाविति कस्मात्। रापएषेव सेदधी तधी मतन्मस्तताभिय्य यरवित्र। नःकारे
वगुरावपि। नूदेवासो बरिवः कर्त्तनानोन्नत। षष्ठं वो ह्मान्हरे स्तरं। अस्मान्हरेपादेषष्ठ मद्भार
सवते। उपोषु श्रणुही गिरः। लद्याविन्ये वानुवर्त्ततां कारादेवक्ष्य ये कादशिद्वादशिनोर
प्रमदशमे सान्ते। एवमष्टा द्वारेषष्ठ। ईशानोयवयावधां। अष्टान्हरइतिकस्मात्। पिधा
सोम मधिय धुपतर्दः। लघाविति कस्मात्। आपवस्व देवसोमा संहिताकालतिकस्मा
त। नेमितस्मेवस ढ़ं बृहोसं पसुपतर्दः। लद्याविति कस्मात्। आपवस्व देवसोमा संहिताका
ल्मतिकास्मात्। नेमितष्टेव मुडु मिव्या नमउडुस्मु स्मा अहयो नना दृशां। इतिहैप
संधिवृहा। द्वादश्याद्धरेदशममद्भाराम्ले वते। हैषेकभाविनामिति सिद्धेवर्ण अरुणा
सामसर्थ्यात्। सोमं पर्वविरहाति रश्वेत्तिनमकार्ये बृहत् एकादशाद्धरस्या प्रमे मद्भार

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०५ वतोप्रेतात्ययनानरइतिरूर्काभावप्यह। अष्टाच्चरस्यषष्ठमन्तरंहलवतोएवंसपञ्चर्वर्त्तमभी
हपा। ऊनइतिक्वनात्सर्वोबहुहोनमवति। पन्यत्रभीष्मदृत मात्यरणा। नवादघंतमन्तेस्पा
ववातितिवां सप्तीसासस्यामवदत्यामदीदिष्टपमहर्लुहि। वाहघंतावातस्याछवघानि
तिघांससिमासह्यामावहत्यामादी।दिहिअत्नम।सीहि।नरवष्ठेकादशिनोरक्षाद्दरेवए
वमादी।निष्ठवंतेयासिवनस्यामा।वाष्ठन्ना घ्कतमानवावधनन्दणावानस्यषुजानो।अष्ट
वाजस्यषुनाभृतिपिधाधिकारेवातस्यअह्लामनर्ह्नका। दशान्तरद्यात्याहाया। बृहेनह्वाद
शान्तरएवायपदेभवति। ततस्येदंवातस्येतिग्रहशास्पेत्तिदशामंभवति। नमुर्वोजक्रमरोप
वघुक्ता।अजुष्टमञ्चाष्टाराज्ञोदृहन्यो।वाविराज्ञो। बृहइन्मूहहस्रमातउभयोरपिदशा राम
हरपवाधंपादोभवति।अतएवेदंवानस्येत्तिग्रहयामनर्हकावति।मर्हस्येतितवष्ठानप १०५

ष्टतियद्गामर्लस्यपरिपि।अवंवाजि।अष्ट।संतोवद्यानिपुनाना।जिह्वांसासासियक्षोतारंजिह्वास
सिसरवाय।सासघामा।इद्बोता।सासघामपततत्पत।ष्कटधाम।आतेमनोवदन्पमभवा
यादीहि।ष्वन्ममाशोवाश्यो।विघदीदिहिविववाताः।धुरुपजातस्यामिनहाफहिद्यद
रोपधंमोमहयंश्वातभवविदमदनापाप्रिनामवितो।१इन्येत्तानिवएकादशिहादश
नोरष्माहष्टेनलवंते।पुरुषजातस्यविदष्टुरुपजातस्यगहायत्त।अभिनापपति
रिवत्तायामभिनोन्येतुनरतिकास्मात्तात्तुरोषसमीन।।कराफहिवष्ठरोपधावर्ण
वपंत्तराफहिशाबाभिः।द्यत्तरोपधंइत्तिकस्मातात्तहिटस्नानिकराफहीपरावी।द
यंश्चासनःपजापेहयंष्ठमृलया।उनाघ्रदिनेमिश्रवस्योतप्रलामर्जाष्टष्ठयआदि
न्पासोभवंद्र।नःइद्रपथाश्रितेछंदइवुत्तोषसीसदन्नयसर्वामासासदनाऽसघन्पा।अ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

३

१०५ ग्निरायस्यार्ह्स्वघावो ग्निहितेनामक्ति। इघामस्सुदामस्यनामवितःविदित्निकंस्मात्। दिवे
द्विवे अघिपेपशुत्येतान्यकादशिद्वादशिनोरस्मिनरेवह्नवति। वममाइवधारयाममइव
विवहसे। अविदिवस्यत्राउरभिमस्या। वमवान। मारिषएपोवसवानवसुस्य। द्वादशिनम्न
ता। मंत्राय ह्रयमास्तनमया भुना। द्वादशिनइतिकस्मात। अग्नादोह्ना दयिह्ना उनास्त्रजासे
अस्यासत्वारंनकिरस्यमबानिविमदस्यातवचेंद्रविमदस्यवसघा सुमखाराकद्वा
यसुमखा यहविद्धिधारया। अस्मेरयिनिधारपविवोमहोददाउ। अग्निरिषांसख्येदद
भुनाः। इतीतिश्लोकमूराः। हेनविशेषाः। दंपातंतरातारत्नधिपा ज्योतिष्मतप
थारहाधिपातनार। विपेनिकस्मात --- दधाउ। अग्निपर्षात्रिसुरादस्मा उनादिषि राम
प्येमाता रमिदृष्विषेपरहावसा नमः ५ अगामरघ्नतियववरतिगा। मेहवम्मिशा १०५

यसिघावाविद्धिषुणोमिषितः सुवितापवासमिधानरघामाहिदेवादयोगिनान्नेकाद
शिद्वादशिनोरस्मात्तरेवनस्रवते। असइद्वासोमापुवमंगतहत्त्वाम्रखे स्रुति। अपमुमे
सरस्वतिवसिष्ठापवाविश्वंहृदेवा अदितिःपंवजनाः। छत्रात्मायजलीपृथ्वा मेतुडदाहर
णापुक्तं। इदंतघात्तोदाहरणायेषुक्तापपवशाता। वरंतिसमथपमाष्टतिनानरः आ
भिरिहार्णनद्ध्मापापमरिहसुणाउ। आमिरिनिकस्मात। अक्षानेअक्षातेअगाक्रिमि
हावदंति। दवामि। वृषपज्ञोयमिवमिवणाद्वः रणपसिउर्द्धेवापमरणपसिमसिडामि
क्षावा। अवोवारेपरिधानमधुप्रिया विद्धिषणाः। वपत्तेवपदंइविद्धिषुणातिहीतिक
स्माता घामिहितातरिमाघूनो आसुानइतिकस्मात। --- अभिषतः। महोविश्वात्र
मिषत्तः। सत्तइतित्तुडरोषमर्भानरः सुविताया इंद्रापाहिसुवितापमहेनः। वोमसिक्त

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

६

नमन्नीसम्नासमिक्षांन हवाहोमदर्धा। महिप्रातिमो। मंदयांमहितुरणां। देवाच्छ। र्धा। नो। अद्ध्यो
दवसवितः। ता। मिष्ठता। सुविकेतकि। रा। सिमस्य। यपाथासिसोमयतस्य। आयुपि। वेत
१९ निविम्नपिमास्वेयेरमसूर्दनिसद्मवरंत २ ३ त्येतानिसकादविहूादशि। नोरम्भाद्
रस्य। वप्सगंते। जामिषुगर्भे दधासिषुविवन्नसे। ता। सु। अनमा। वो। मरुद्भता। सुनो। अ
वुवि केना। अपधक्वो रपीणां। विवेनपत। किरासि। आयथा। मंद सानी। किरासिनतस्मस्य
स्मेइहू। अपिष्मामिसजाथो। उपाइमासुभुसोमसुनिषुपनः। पा। ति। जातो। हहन्नाभि पानिट
नीयां। अनिपुर्धोंहूपोदाभाविवना। सोमा। अनुहिवासुनंसो ममहामाता। शतस्या। निधे
हि। शतस्यनरणां। आपविपि। पर्ध। सति। खअ। सुविडुरोणा। वित। ति। सो। मो। नो। वस्यावेतति। प १९
पा। विदे। विम्नापि। सजुद्द्स्याधिविप्रपिमना। पिणा। मास्त्वान्नोपि मुपमास्वनूवं ना। पश्च। पिस

सप्येनप्रमृशा। उश्मसि। तावांमूत्सुश्मसिगमध्ये। मूर्द्दनि। निपर्वतस्यमूर्द्दनिसंरंता। सखान स्तद्दोतापरि
सद्मसिताय्ंनावरंत। माद्विषारद्विडीरोवरंतव्रः। शदिविवरुणात मसितिशस्तिवृत्तभिवदिविममदितु वि
शः। गवसिप्रथिविरजासिवदूसिहृनति। पिजरिविविहितिमश्च २ ३ त्येतान्येकादशिद्वादशिनोरष्ठात्त
रेवनमवंते। प्रदि वि। इंद्रं सोमासः। प्रदिविसुतामः। प्रहणा। अवंते। हेलो। वरुणा। नमोभिः। तमसि।
यो। अपवीनेनमसि मंदतीः। तिरसि। प्रविधसाश्विशिरसिमनीषां। हुतमिगामश्वश्चकंतं। हुतमिव सू
प्रतं। दि विशिपिनाइवेद्यिदिविनिषेदा। ममा। अधाकामाइमेमनविवोमादि। हि। मूपादसुवा
अशामिम्नहिपः। नुविशः। हराक्वेदस्पुविशः। विश इति कस्मात्। नू वेन्नपा मन्नेन्नरास्यन्न
रणां। ष्यामि। तमिद्दोषातसुवसि पाविधां। रथिविात इत्तसथिविहहूताररतसि। अमूर्वेमूर्द्वरज
सिनिषन्नं। वहसि। अतंसोहव्यावहसिहविष्कतः। हनतिा। पुरूवहत्वा हूनतिनिरस्यन्यापितरि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कामं कृत्वा नेपितरि पुत्र्यां। दितुनेअपारोदसी विपश्चाक। विहिपयन्तस्वधीरपविहिमनायमनान्निपि
रात्रिना सोऽपनिलयंता। मधुश्चान्नोवापो मध्रुपिव सहस्राशिभो॥ तेनासनामछायामिवघ
१०७ रापमिसपुपाहि॥ गोपीथ्यायएवमानोवसंनानसख्यापदेविमहिमानुघस्य॥ इत्येतानिवएकादशिद्वा
दशिनोरक्षा त्रेखनक्षवंतासहस्राशि॥ वे पुरुसहस्राशि शतानि॥ श्रोमतेननोनुकं श्रोमतेनन
श्रुश्रुवोअस्तनाम। रथं कक्षमसनामसुधामणि॥ छायामिव। उपछायामिवघृणोः। इघएपसि
। कन्नश्चित्रमिघएपमि विकिवाश्मस्क। सभ्रुमातासभ्रुपिता। पाहि। ईहवं रथिशः। पाहिनोरिषा।
गोपीथ्याय। जज्ञिषइच्छा गोपीथ्यायद्विपवमानसोमजहिपवमानेदुराध्यः॥ उवसंतान्। शत राम
हेमंतान्छतमुवसंतान्। वसंतानितिकस्मात्। इदं तएकंपरऊतएकं। सख्यायामसवंत १०७
सख्यायहवामहे। वोवमहि। वपश्चो वोवेमहिसमर्यामानुघस्य। अपडुहोमानुघस्पडुरोवा॥

आव्यामेतिपादांतो व्यंतनेपादांतो व्यंतनेद्विन्यधिकारेविद्निव्या। आव्यभूमिथ्येतो व्यंजनेभुक्तवे
तोऽभ्याव्या अयाधिपामनवे श्रुक्षिमाव्यासाकभूम। तपंति शत्रुं स्वर्णामाम हासेनासव्यंतनाधि
कारेपुनर्व्यंजनग्रहणं लघुसिद्धाधिकाननिष्पत्यर्थं पादांतइतिकस्मात्। अभ्नेभूमक दावना। अ
व्यापभ्रूहरिवः पराददे क्षुधोह वांक्षुधीन्यपयादांतोहवामिन्ये तस्मित्पत्यये स्मवतो। इमंमे
घरु। सख्रुधीहवमघा वमृलय। उत्तरेघच्चैवयोजना। सख्याहोतास्मामनेमिधर्मासंभूष
तारथः। इन्येवापादांताय थायहीतश्भवतो। सयाहोनाहूतो विश्वेदामिवाभिसख्याहोताहि
रएपरथोरमुजिह्वस्मासनेमि। ऊतंविद्विषासनेमिद्वेषः। धर्मासांसमिद्धमानः प्रथमानुव
र्मासमकुभिः। भूषत्तारथः। अभ्रदिखपुनमीभपूष्णारथेहृषघान वर्गः इतिपार्षदव्याख्या
पामहमंपटलं सर्वपूर्वपदांताभवंते वसुसद्वयोः परयोः सर्वत्रपूर्वपदांताभवंते। वसुाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ब्राइत्येतयोः पर्योः सतोः नवश्चा पुरुर्वे सूर्हि मघवन्स्त नादसि। विश्वावसुं सोमगंधर्वमापः। मघश्रश्वाम
१०८ घागोमघवा वांङ्देवमन्ताविदे संजुवीमर्हि। सर्वत्रग्रहणं पादादानाधिकारनिवृत्त्यर्थं। नेतदस्ति प्रयोजनं। पू
र्वपदांता इत्येवं सिद्धं। न हि पूर्वपदांतस्य पादांते संभवोस्ति वक्ष्यति हि पादादभेदेन पादानां विभाग इति।
तस्माद्दनर्थं सर्वत्रग्रहणं। नपादि न क्रियते पादादित्वक्रमानयोरेव वसुमघवयोः पूर्वपदात्सत्वं तदइति ज्ञा
यते। तस्माद्दनादिहे वस्मात्। वावतः पुरुवसो। जुविदे संतं वी मघवन्निति वा। इह न स्यात्। पुरूवसु
र्हि मघवन्स्मा नादसि। श्रश्वामघवा गोमघवा वांङ्देवेमेति वा। नोषदोषः। नैव हि शक्यं विज्ञातुं। प्रया
मानिर्दिष्टत्वात् पादादौ तग्रहणं स्यात्। पुविकारनिरन्पर्थं। एवं तर्हि सर्वत्रग्रहणे कि पतोत्त तद
तदपि पूर्वपदांता इत्येवं सिद्धं। न हि पूर्वपदांत्तः पदे न संभवति। असिद्धमिति न हि पादादिद्धस्यात्। राम
पादकार्यार्थोथेतो कस्मात् रपयंद धिमादिश्च यथोदये पुन्नवशाद्रूस्य पाठे सति श्रुयफधि श्राफ तप १०८

तमकतस्नवेतिपदादि सुदुर्हं शतेव पठति तत्रापपति। न पादादिद्धस्य एतस्मात् पदे कार्यापि
सवीहि भवंति त्तिपवं ज्ञायपाति। पूर्वस्मिता पादाधिकारे महादंद्रः परश्च त्रुइति नकारलोपो नषा
घाति नेषदोषः। नांतः पादं यहीवाकार्यमुच्यते। किं तर्हि नकारलोपः पुनंतरःपादं भवतीति यत्रत्त
हि पदं स्ववाकार्यमुच्यते। तत्रेतेषां भवन्ये तत्र यथा अग्निरिन्थेत त्पति शत्रुरुतरे मत्ति इति वाश्रोप्यते
पति ज्ञानी ह्यस्मानित्तिपादादिद्धस्य न स्यात्। अरावहस्मा श्रोप्यतइत्यतदप दादिद्धये वस्मात्। अवसोम
ह:मद्दसरुलया न्याज्ञिन्ये कंपु त्रशद्वेपराणाति इहैवस्मान्नापि पार्थिव न्त्सहस सुवारे वानिति। इ
हनस्मात्। पासहासापाङ्स्सहरिसहंत्तमिक्षकव्यतेय स्त्रग्रहणाकि
हनस्मात्। पुत्तमिन्येवमादिश्च इह नस्मात्। पासहासापाङ्स्सहरिसहं रवेजुवि रवेःश्वयपेजुवीइथेततपूर्वपदं सप्तर्व
यते। वसुमघवयोरितिकस्मात्। हरीविपद्मसारथे विश्वविश्वषवरथग्नि शत्रुह्ण कश्रयश्च
तोस इद्दासं जुवीरवं पत्तिं दशएवाकविसुवीरवा समतज्ञा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

अधरस्येदं दिफ वाउ वा। वृहस्पतिरु वा मध्यानिशं सिषतामकार इति कस्मात। उरुक्रमं तं साम पृतं विम
११० र्त्रे पर्युर्वर्त्ते शमकारे तु नासिकापरि। उरुा। अष्टा। इन्मो नपूर्वपदांता अउ नासिके प्रत्यये प्लवंते मका
रं वर्त्ते पिवापरि। वकारणासपरी याद्यहृत्यपि व्याः। उरु। उरुणा मा वसु रूपा उद्वलौ। अष्टा। अष्टा नहा
न ह्यत नो। तसो म्या। अमकार इति कस्मात। विश्वाप्सपरि मामृजुः पिप्यमा हि नारुषि मंयुराश्व विश्व
देव्या भेषज उग्रपस्यासु प्रनीरा तीत्य दंवकार ॥ इत्येते वपूर्वपदांता नकारे प्रत्यये प्लवंते। पित्र्यापो
षिवपित्र्यावती। मा हिनाश्यनीकः पत्यते मा हिनावानू। अरुषि। वहन्ना मरुषीवलो। मयुरा। अपद्
ताच्च सो मयुरावतः। अश्व। अश्वावती सोमावती। विश्व देव्या। विश्वकर्मणा। विश्वाद्व्यावता। भेषु
ता ------ तुष्याम दउ उग्रा दृषापस्य। मर्यो दिवधेव पक्ष्या वा वा। सुप्रा सुप्रावरी सूर्त्तीइरपं राम
तो। सतासता वायस्परो दमी। अराति। अरीना वा विदद्विवन्य कार इति कस्मात्। येऽश्वदा उत्वा मति ११०

गोदाः वैश्वादपश्चा वैश्वादपश्चा पूर्वपदांता वकारे प्रत्यये प्लवंते विश्वादीत्युत्तरत्रोदाहरिष्यामः। स्व
रानादपश्चा। यकारे स्वरानादपश्चा। पूर्वपदांताः प्लवंते। पकारे प्रत्यये। ह्युशनादीश्चोत्तरत्रोदाहरि
षाम अराति कविसु कस्तु ऋक्षधि पितृसुप्ररथता श्चेति वेते ॥ इत्येते वपूर्वपदांताः प्लवंते। प
कारे प्रत्यये। अराति। अतीयतो निदहा। तिवेदाः कविः क्रवीयमानः कंरहूपवी वता। सुक्रतु। विपो
मभेरजसा सुक्रतु पया। ऋक्षधि। ऋक्षधा पमश्चि घतयो महिस्ना पितृ। मवत्नेऽग्ने नतिमापि स्वपतत्सुश्रा
सुश्रा पवई माहू देवपतः। रपि। अप स्तुवां ऊरुतसो रपी पनः। सतां सता पितृ। मवत्नेऽग्रे वानि
मपि नूपत। सुप्र। सुश्रा पवई माहू देवपतः। रपि। अय स्तुवो ऊरुत मो रपी पनः। सतां सता पिनी
मा विना संदधाते। अश्वा। अश्वा यंतो गव्यंतो वाजयंतः। पकार इति कस्मात्। येऽश्वदा उत वा सं
तिगोदाः नवश्वसुप्रतीह तेति पघा काश्चरा दाउ दपयकारे। पकारे तु उत्प्लवंते। अश्वास

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मस्तता। हषा इत्येते पर्याःस्तत एकाक्षरा सौ वकारे प्रत्ययो ऽश्वा। अश्वभूर्गौ भूरथप्र वे सुभा सुमातं वा
११ वाईमारु तं ससर्ग गिराः स्मता। वन इंद्रस्तत गुः। हषप्रुअन्यो नयूथे हषप्रुकनिकदत। एकाक्षरा। व
तिकस्मात। अश्वा यं तो मध्यं तो वा त्यंत। सुभा सुभा पर्व ई मा हूदे तपंतः। स्तता। स्तता पि नीमा
पिनी संदधा तदा ता। हषहषा यमाणो हरणी ता। पकारदृ इति कस्मा त। स्तता वा पस्परो हसी। व
र्ग २ सशनाति रर्जु मधु प्रवित्तनिकत्र वल्गुवं धुरव कोऽकदमा हतिना धरी। भूहषमध्यमप्रि
सभुडछुना घय विशत्रु वसु २ तइ। ससशनाद्योयेसूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः सशना। ता। अस्य घशना
यवा। अतिरात्रौ मइत्यतिरापतीस्त त्र। सतपंतमनुव्रतं। मधुधा सूववां मधू पुका पुत्रिपुत्रीयतः। धु
हान वः। तनि। तनी यं तो वयवः। कतु। कतूपं ति स्तितपो यो मऊग्रावगु। वत्वा यति वंदते पूर्वमाज्ञा राम
वी धुराय स्मृर्यानद्धतिवं धुरा भ्राः हका पुरा दिदेता। तिर्भ्र कायमं स कूपंत मानयत्रा दमा। हृषिवीलिम्र ११
वी धुरायः स्मृर्यानद्धति वंधुरा भ्राः हका पुरा दिदेता।

सुग्रं दमायना। इज्जिनामन्ये इतं हत्तिनायं तमा। भ्रमअधरि। तामयो ऽग्रदरी घता। इषु। क्रवा
प्रेधा दषपते। हषरभुपदगौं विनिनो रथाया। सा मध्या मध्या। उवकउपशिन्नतिसत्ते तः। सरवि वि
शि। श्रकहिंस रविपतो। मभु म धुयमानं वहतो वहं ति। डकूनौ। किमस्माद् डकुना पमिति भ्रष्ट
पा श्रवा। अवा यतेना ता वेदा यवि। सधर्ली त्वा त सहसा पृवी उत्वा शत्रुं। शत्रुं पनी अभिये
नम्रत मो वसु। अश्व स्वगु गवूरथ पुर्वसूषा वे धुक्षाड़निपुष्पपर्वताङ्गति श्रुभ्रदूदपा
मतिसहहस्त्र। रा। क्रिमक्षिस्वधितिव शान वउनरा। हिरण्यहि नधितं विभुसुत र्विनो
च श्व इतीमे वैश्वादयो ये पूर्वसूत्रे निर्दिष्टाः। वै श्व वैश्व मा सूर्वन्यप्यापा ऽङ्का इ नो। अहा
वित्युत राद्दा इनीवत्ता उक्षा पृक्षां वते यथाप अपर्वता द्वं रत। पर्वता हध। आहति
सुवानमाऊनीहधधश्राश्रत श्रु आवक्ता पथा। हृदया अता पवक्य दूष्या विधा थि ता।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अमानिनानमेप्रोतामतीवानडहितः सह्लासहमोइम्नामसिा हल्लाकः पम्पतेहपमोष्टष्णा
११२ नान्।ज्ञाक्लिा शक्तीतोपद्धिमरारोद्दसीडमेसभिसमांवतामपर्यव।ध्वभितिा ऌकोनविजःष्व
पितीवान्यद्धरूपनामद्वक्तातकतानावतोऽस्याचावयनविघेत्रादृथेवपुनाविदेकेरता
सराज्ञाणावाविपद्भनमिकूमानाष्ठणोष्टगीनाचेतनिन्मना। दिनाविपन्नामहेद्विपणोर्हि
तावान्। धितानुलीनानंधितावानंविस्रुविस्रुवद्दिहेऽपतेद्धतलुधः। ज्ञतखुतानंतधावपं
सद्विपाऽस्पंनज्ञद्विपावतीनीथनीथाविदोफ्नरिताऽ।हा।नहेघाकेनाश्रुनिस्तुमपं
तालसुवसुपसहानोऽभिवाहते। परिहितंनाभिदश्रेन्वश्चन्येतेपूर्वपदांतापूर्वलद्द
णाधामात्रपिनद्वहुतेस्मोवाकेना। ज्ञतवाकेमसन्येनात्रसविता। परिणोऽध्यमश्च राम
द्विवसुत्रपंतागीमिर्मि त्रावरुणासुत्रयंतावसुवासुवसुवापाद्धिवापसुत्रमेवसु ११२

राघस्पसर्वत्रपूर्वपदांतास्तनंतइतिप्रासेपसहानः समनीलेभिःप्रसहानोऽस्या सहतोप्रश्वा
वुतइतिप्रासे। अभिवाहतेपेनेंज्ञेऽभिवाहतोऽभिवाहतइनिहत्तावर्णइतिमाप्रासोऽ
त्रोयतोावकारेणाथवधानात्प्राप्तिरेवनाभि। तस्मात्रार्हःप्रतिषेधमर्हेननिपातनन्निमाए
वसिद्धेपत्रिपातनेकरोतितज्ञापयानिऽवार्येष्वकहितोापिनिमित्तेकाचिकार्यभव
तीतिकिमेतस्याज्ञापनेप्रयोजनं।उदात्तपूर्वघ्वभिमनुदात्तेपादहारमितिा इंद्रेदृष्व
त्रऽकारास्यनकारद्वकाररेफव्यवहितस्यापिद्विरितस्यानुदात्तत्वंभवतिस्या
त्रर्ववनाऽइविष्पतीतिा अभिवदनस्यावकाशः प्रजमामितिपारिहतत्रावपार्द
द्विपरिवितंनराधानेतिकस्मान्नऽपोविश्रतेतमसापरीहतंतोऽपिद्धन्यऽभिव
यसपन्नान् अऽश्ववपादातोापादातेपादातेरुपश्चवद्दिन्येतास्मिन्पूर्वपदांतेलक्ष

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पं। वसूजुवांविश्वाद्वेयज्ञायमेवृतावृधाऽइत्येतेषांवपूर्वपदानामवंत्तो।इंद्रावमन्त्वेजिप
ईमिद्रावतोनमुज्फो।सोमावती।अश्वावती।मामावती।अवायती।कन्याश्वार्यायनी।दीर्घीधियः।दार्वाधिपी
१२५ योरुमाणाः।असुर्यः।अमित्रायुधः।अमित्रायुधोमरुतामिवमयाः।रथीतरः।नाकिष्टथीतरः।अत्रादर्थ
अत्राहधप्रतिवरंत्यत्रौः॥विश्वापुषंपुत्रांउतविश्वापुषंरयिं।वसूजुवं।येवैसवानंवसूजवं।विश्वामुवे।अ
र्वाविश्वानरापविश्वामुवोयज्ञापते।यज्ञापतेवापश्रुषोनवानानू।घृतावधःऋतवृधियावृतसवावृताद्दे
धा॥सुत्रायत्रिस्त्रिवायुवंरुषावोदेवावादिवः।एवावदस्य।हेत्रासामृतात्रेसदनासदे।२३ चेतेवपूर्वप
दानामवते।सुत्रायत्रिनः।सुत्रायत्रिहिशास्त्रिस्माकमावरा।इदितिकस्मात।अवीमिसुत्रयत्रह॥मित्रापुवः
मित्रायुवोनपूर्पतिंसुशिशो।रुषीवः॥शिपिरुषीवःशवीवा।देवाहिवः।सोमंभरद्दारहाणोदेवा।हिवाद् १८
वइतिकस्मात्।सग्गणोनोअद्रिर्देवन्नाद्र।एतावदस्य।एवावदस्ययजतस्यसधेः।हेत्रामा।हेत्रामादद्दधु ११४

र्गमा।ऋताव्रो।ऋतावेइहतेश्रुक्रशोविषे।संयोगपराऋयहाणां।सदनासदो।देवायसदनासदे॥पदेष्वंत
रनिघ्येषुस्तुतिःपघेषुवोन्नरा।अनिंग्येषुवांतःपदेषुवोन्नरास्तुतिर्भवति।यदिऊर्धमनुऊमिष्यामः।उत्तरत्रो
दाहरिष्यामः॥वृषणवथा।इधमा।यातो।वातुर्वेनोवतुः॥हतेहषाणां।वृषाणो।वृजे।वंधिमृजुर्मृत्रुः॥
मृजे।भजीत।वानैषांवमेत्तिमहशादिषु।२३ च्येतेषांउदवानामहशादिषूदयेषुवकारमकारौस्तवेत्त।वे
षत्वाउद्दावृषस्वमछवना।हिस्तये।वंयपदावंथपुहस्तत।हरोसयहणामनईकां।आवयादिषुवाहधे
त्तिपाठात।नानईकां।कथं।आवयादिषुवाहधरतिधकारांतस्ययहणां।इहहकारांताहंयहणां।सो
ष्मातुपूर्वेणसहोच्यतेसकृषेनेतिदकारभावात्रभवति।वाहधासविदंडिवोदिवेदिवे।वाना।उपब्र
शंयावानाहषणाहरी।वाऊ।वाघातुःसरव्युणाहि।वनः।विश्वेभिर्यछावन।मुक्रदेवौःवत्रु॥विश्वावके
ववाहउः।हनायिनेश्रोअभिवाहते।वृषाणां।महोवाजस्यसातौवाहषाणां।वृषाणः।उद्वावृषाणोराध
सेउविष्णानू।हनोपुवाहजेसुप्रयावर्हिरेषां।वधिं।वावधिधम्पूहततेषुधेहि।मृजु।वज्रोदेवासस्वीर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

घ त ना षां प्राय वेत्यत्र नस्यादिति आवयादीनामुदयास्त्रिवस्मिः पदैकदेशाइति ता न आवया
११८ दीनां पदानामुदयास्त्रिवर्णोऽएवेदित्याः। अका राड्या रणार्था हस्व्या। पदानामेकदशाइति
तान् आवपादीत्यतीपात्। आवयइति दृ घृतेऽ आश्रावयंतइव श्लोकमायच्छन्पत्रा। पिभवतिता
उत्तरत्रोदाहरिष्यामः आवययावययावययायायरामपमामहृ। वावसा। द्वावप दूहदृ
वाहृपना हृषसासहा। शरपा। आघ हारास्तुतं ते षाँश्इन्ये तेआवयादय्य सेषामो पद्धरस्तुत
भवति। श्रवय। आवयावानं कुविदंग वेदना। श्री आवयंतइव श्लोकमायवः। पावपथ्याव
या वयाहृक्याहृकव्यावय आव्यावपस्तत यायामया। श्रानःसुम्ने षयामयारामयानिरामं
यजरितत्वं सोमरइमामाहृ। नत्रोमित्रोवणो मामहताः। कोचनमरनोकेषः। वावसा। वाव राम
सानाविवव्रतिः। सव्यामउसिरुपवावसेव्रघा। द्वावपात्राधं धयो हा ययावा यत्यिवरश्मयो ११८

द्वावपित्रवः। दाइदादाइहागोव तामिहो सभभंघ्यै। वावधावाधानाश्रुभस्पती। वा हृथीपाश्र
होभिरिवघोः। ता रुघाती र्दना। वातान्धाराणामो को पश्राहृषाराणा भक्ष्य पततानो सर्वदूाघसा
सहस्रदनेकं नितात्रेराः। सुपर्के तमिसासहि ईधानारारपशो। विषाराणपाति मित्रमहा अन
हित्पस्पमध्यमं। अनत्तु इन्य मम्य मव्य सु मशरास्तुतभवति। अ नानुदो वचभो मामि राह
वं हिवाशि प्रनयषोन्यम्पा तेषांश्रावपा मदीनामन्यस्य राख इत्येतस्याद्विवराणवषश्चयोवे
दितव्यः। पकारो हारो एवारणो र्होहस्व यासो मरा रक्षिनो हृदि द्यावादाः पलितः परा इत
परेयेऽक्ष्यं नेषद्रुवादा स्रेश्रु नावेदितव्या। वत्वंते जालिष्यते। हृणाशन्दद्धशासर्थोका रात
अहाहृचि। पारातेपपः सादं नमहृर्बीन जुपुरुषनएतानि यथाके श्रुश्चानेषु भव
तोहृणा शंसत्येतवाहृणाशो पंदहिरणा पोर्ध्वको नाउकशाम। अश्च दृपउहसास थर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ति। ब्रह्मारोववविदृथउक्तशास्यां इकारांतश्चदाष्टकिः। ब्रह्मारायामिभवनेभुदाद्रष्ट्रिःस्त्रा
१२७ दुर्गां दाधपिंउश्चामिद्रा इकारांतइतिकस्मात्। वाजेभुदधृषकवेपादांतेपघसादनापारां
तेवर्त्तमानो अपपन्सन्नसादनाधारात्तस्यसादनोभुद्रंमित्रस्यसादनापाहांतेइति
कस्मात योनिपृइदुसदने अकामि अपघइतिकस्मात्। रखान रोदघदने। अर्द्धवपुरु
घइन्यत्रात्तस्माद्रितलजापतविरातो अविपुरुषः मरेपमध्यमावासथ्यात्मा। नंतवपु
रुषा। अर्द्धवीनइतिकस्मात्। सहस्रशीर्षापुरुषः। पवारग्रहणमुक्तप्रयोजनं दोषा
मस्मै राजनोकघुनस्पतीत्महीयमानां कतिनुम्प। मेभ्याडषासमिन्धवरसर्वदेशप
सर्वत्रेन्पर्द्धं दोषा। दोषामुपासतीमहे। अस्मै। अस्माडषामश्यातिरतपुष्पं। राज राम
। अधिश्रियानिराजनउवासावेहसीदतो। चक्रनातोकेउषासोवउनीमिदुर्वया। व १२७

नस्पतीनाश्चायत्रुणां। सिद्धायिवीवनस्पतीनुषासान्कमोषधीनामहीयमानां। महान्महीयमाना
मुषासमिहमापिशात। कतिकन्कषासाकान्यासिदाषः। नुम्पां। उपमुषासस्त्रुवयमरावति। इंउन्त
रयहणामहूर्वतोधिकारनिरत्यर्थं। सर्वत्रेतिसिद्धे सर्वत्रदेशग्रहणाना त्रमाहूर्वछ्यानामपि
निमित्तानांप्राप्त्यर्थं पादस्यवेकादशिनोपदं। तेएकादशाद्वस्य पादस्यानेवत्नमानपड
घासमितितिदक्षवतोरेवडच्छंउसुदिना उषासः। एकादशिनइतिकस्मात। अग्रेविवस्वडष
सा। अंतइतिकस्मात। अग्निसुषसमाश्विनादृक्षिकांपेडवाहाममाप्तत. वर्ग. ४ यवडरस्मपा
समाहिषे। वद्धयनोरमयागिरारम्भपश्चयमितषाणामोपनि अवपतोदहंततेष्टपदे
इत्येतानि एवंलक्षणप्रमानिसवंतोपञ्चवः। लासिघवडर्ममात्ररमयः। अस्मपस्तरप
सस्नरायकोससाहिषेप्रससाहिषेपुरुकृतशत्रूनावर्द्धवंतः। श्रुवंताश्पिवातरवाण

११८ मोपतिदत्तं न विश्वंत दृषाणामोपतिः इषती तिकस्मात् तानीर्चना छातात् इषाणमोका। अवयंत।
आगाह्यय छुवयंतमेतनाअदइहतयदेदंताअरदइहंतमूर्वो दृषसे। अभिमातिदृमुतरोपधा
स्विति पाश्यिदंइदेवेमिरतु नेदृषदो। इति कस्मात्। दृषाग्नेमासंकोअभिन्नाम अवयमेवाम
सातो उपाह्य विश्वासहं दुराशारोवनानि। नतदृषाणोयमयोररशे पुरुषाणापंचयाते
दवश्रा। रइत्येनानिवपूर्वलहराणपाशानिनलवंतो अवयंत। आतोजनेअवयतं उवाना
।वात्तसातोदृषह्यइति अभिमातिदृम्नतनोपधम्नि तिपाप्रेषतिपस्ः। परिअवबा। तसा
जोदृषह्यो। वात्तसानाविति कस्मात्। दृषप्रेसा मह्वाअमित्रानाविश्वास हमित्तिसहेस्या राम
दिरितिपाप्रेहोतविश्वासहर पिंदूराशारो वनानो निपवारः षलितत्पे रइतिप्रेप्रे ११८
त्रिकृतमो दूराशारोवनानि। रोचनानीति कस्मात्। दूराशेपंदशिणपाछेवानांनता

दृषाणाःस्यायोप्ययोनतदृषाणो अजरत्नेति कस्मात्। यस्मात् दृषाणाउमपाफतन्मनोस्यायम
यो श्रिवसमावीर्यीणि। स्त्राशो वियोररपा तापिभिर्नवेमिः। पुरुषीणामिति अर्दूर्चीतेउप
रुषदइति पाप्रेपतिपिधः पर्जन्या पुरुषीणांस्यवयंविदवश्चाउतमाम्रामाघवर्यविद्वंवः। इद
वइति कस्मात्। तेविश्वास्मादुरितायावपद्ध ररत्नायवयमेनसमा दृपवयावधं। परमयाइ
वयतअवयत्र रत्नेवन। ररत्नेत्पाद्दीनिपूर्वलहराणपाशानिनलवंत। ररत्ना ररत्नताखुरन
तो विश्व वेदाः। पवयमेने। यवयमेनम मूर्ध्नं तेनमिति कस्मात्। यावयात् कंपहकें। ससा
होससाहेशक्रःप्रतना। अभिष्टि यवयावधईशानोयवयावषावधामि। तिकस्मात्। येव
याह्वकांतकं परमपा। तवो। विपायप्मया उराजा। इवपंता। कर्मिर्नूनिमेरेई वयंतवाकाः। अ
वपन्। पाधं श्रोणां अवयस्मास्फ व्यतररने। वनिषंपिवा ररतेविभागे साहासः। साहासोद

Indira Gandhi National Centre for the Arts

उपेशसा
११० राक्षो नहूषितप्रसादः जहीषते तिकस्मात्। वातेषु पासदं पर्जन्यौ उपासानक्ता उपासा उपेशसा सुर्यमुपसंमं
। सूर्यमुपासमग्निः । जनयंता सूर्यमुपास मग्निः। अग्निमिति कस्मात्। येभिः सूर्यमुपसंमं। परिरायः। इह्न स्पते वि
दसानः। सूर्यमिति कस्मात्। दधिक्रा वः प्रथमम श्वितो पस मग्निं। परि रायः। इह्नस्पते वि
दसानः। सूर्यमिति कस्मात्। दधिक्रा वः प्रथमम श्वितोपसमग्निं। परि रायः। इह्न स्पते वि
दसानः। सूर्यमिति कस्मात्। दधिक्रा वः प्रथमम श्वितोपसमग्निं परि रायः।
परिरायो अर्दया स्तृतेजा रपती रेव सोत्रे स्तृते जा रयता। स्तृतइति कस्मात्। मर्त्तस्या
देवीत्तरयं न्यायुः। श्रुश्रूयातं श्रूयात मिमं हवं। यय युविः। द्विपो वपो उयू युवि। सा
दनाते। जेत्रा यमः सादना तमिनो उत इति कस्मात्। यो निष्टा इंद्रसदने अकोशिदेवा
यसद्नासदे करस्नुषा हावृतवांतिसाक्षात्। नूयेव सूयवसा दघाया। उषासानक्ता। राम
स्तश्रुजा वनेवराष्ट्रभीरीरिषत्सापयंति। इत्येता निसवते। करस्नुषा इति एकारवरन शब्दे १२०
धीरा। धवचकृमिति षत्तिषेधे पारिषाति पसवः। करस्नुषा हा। कस्नुषा इ। विष्णु रन शब्दे

१३

इहुमिरत्रुमी यत इत्यर्थः २१ अंभ इति प्रतिषेममपि व्याख्यायते। अभोविं हृती वर्षे दविं हूनी। अहृणी
सर्वं सहायतितं। अंबुच चातरक स्येति। नू संस्पष्टोदक स्य तेषां रोगहे तु त्वा दं
करत्रीति कस्मात्। मघहा सोमता निते। वृतवांति। अव ईशा निहृतवांति सीदासाक्षा। साक्षा
त्विश्वा अभिक्रतः। इन्नूये नाद्रि शंन दिप्सा पृज्ञये कयंता। मूपवसा। सूयवसाद्भगवती हि भूया। इह
पापास पर्जन्ये शं तनवे वृषाय। उषासानक्ता। उषा सानक्ता हवृतीसु पेशसा ह श्रुजा वनो पस्थे
हश्रुजा वनेवा र स स्तुतपा क्षे नष्टाद्सरगा राथो भिः। अथो हा क्षार थ्या उरायो भिः रीरिषता
मानो मध्या रीरिषता युगेत्तो। सापयंति। ऊर्द्ध स्रष्टो ने मव सा पयंति अह्वान प्रीरिषत्साव
तो भीरपीयंती वादमायः। ससाहे। सासाह्ययदधिरिवा अथाय। स्तरुष वरीरिषत्सादः २६

Indira Gandhi National Centre for the Arts

त्पेता॥निवलवंते।अश्वानयत।अश्वानयद्दरितादश्वयवारीरिषताभावहामावरीरिषता।प्राव
१२१ णोभि॥प्रावणोभिस्सुतो घस॥रथीयंतीव।रथीयनावप्रतिहीन उँघवि॥अदनायीतं
ह्रत्तुत्पददमायोदसूत।ससाह इतिश्रावयादिषुपाठात्।दीर्घत्वं प्राप्तमिह ससाहेत्यवप
वधमिति निषिद्धं इह पुनकस्मान्निपात्यते।उच्यते।तत्र वीवशादिसूत्र प्रतिषिध्यते।इहस
साहेशकासततना अभिभिविति द्वितीयपवर्गस्य दीर्घत्वप्राप्त्यर्थं निपातनं।सासाहं।सासा
हयोयुधाहभि॥आघवशीसुतिविवानार्ग्यग्रहणायूपुधिरिवागावद्व्यामयूपुधिरिवाभ्र राम
ता।अश्वयायर्सतीनमसुरस्यायोअद्रिं।प्ररुषघश्वारतेगोअस्वतप्ररुषघ्नारीरिषः।मा १२१
नोगोघमानोअश्व घरीरिषः।प्ररुपाद॥ततोवयप्रपतात्प्ररुषाद अप्रस्वंजात्प्रघाणो

नरीषततापुमारथीनांसाहिषीमहि।पवीतारः॥किपान्यप्ररुषघतस्सतावरीरिवंह
व्यानिगामय २ एतानिवलवंते।अप्ररुषासिं धे॥पा॥अप्ररुषतान्हघाणोनायोथसं
ज्ञाहघाणोनमन्तुनारीघतामारीघतेसहसावन्यरादः॥सनाप्रभि॥पवमानस्सता
प्रभि॥रथीनां।रथीनमरथीनमरथीनांसाहिषीमहि।वीत्तुविस्साहिषीमहिपवी
तारः।पवीतारःपुनीतना।किपान्या।कियान्यायपथमः।सर्गस्यास्या।एषयाकारश्च्न्फ
हाहरणार्थं।यघन्यक्विपतिद्वस्वपदस्य स्थिथनान्वितनोविरोघशाह्नीकिपतीयोष
तिपनद्याकारेअकियमाणेभ्राशयिकस्पात्।ईकारादपिप्रत्ययतिकठग्रहणाक
मर्थं।नतस्यविद्यःउरुपचतावयंजनतावरीरिवाजनतावरीरिवसंकोरमाना॥हव्यामि
गामपातत्रहव्यानिगामयाहव्यानीतिकस्मात्।आचरगमपातमः हषापच्चवस्वी

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

ता स सा हि षि ता ह पा रा ग ता ह पि सा द नं स्य श ः सा ह्या मे यां ति प श्रु मां ति जा ह शु ः प वी
१२२ ता रं सूर्य सु षा स मी म हे २ इ त्यें ता नि च स्र वं त्तो। ह षा य श्चा ङ्गते ने व प्र ह्या छ घा य श्च
प स वी ता। ऊ द्वि ति प्र स वी ता त ना ना। स सा हि षा प स सा हि षे उ स्क त श त्रू न। त त्र स्या
नि गा स सा हि षे इ त्य स्या प्र भ य त्र नि पा त मे प्र यो ज नं पूर्व व च न व त इ ष्ट व्यं। ता श्र
गा। ता ह्वे दं ता ह पा षा व मां सि। ता ह पि पि ना ह ष ब्व ता ह पि सा द न स्य श ः मा नो नि म ह्वि
स्तु न ः श्रा द न स्य श ः सा ह्या म। सा ह्या म द्रा स मा र्ष व या उ ज्जा। इ पां ति। गं ते पां ति स व ना ह रि श्रा
पा श्रु मां ति। प रि स ध्रे व प सु मां नि हो ता ता रं ह शुः नि रा सि तो। रि प्नो नै श्व ता य शुः प वी ता रं।
श्र वं न्य स्य प वी ता र मा श व ः सूर्य सु षा स मी म हे। अ ना गा ह्व सूर्य सु षा स मी म हे। सूर्य मि ति
क स्मा त् दो षा सु षा स मी म हे। ई म ह इ ति क स्मा त्। पा मि ः सूर्य सु ष स मं द सा न। रा म १२२
सा कं सूर्ये सु ष स गा उ मा त्रि व र्गः पा र्ष ह्या ख्या पां न व म प ट लं श्री म हे श

श्रीगणेशाय नमः॥ ॥ क्रमोद्वाभ्यामतिक्रम्य क्रत्या दा या त्त रं त यो ः उ त्त रे णो ष सं द ध्य न्त या ई र्चं स मा प ये त्
। क्रम इत्य धि का रो वे दि त व्य ः। प दि त क्र ई म नु क्र मि ष्या म ः॥ द्वाभ्याम भि क्र म्य आ र स्ये त्य र्थः। त यो ई द्व यो र भि
क्रा त यो रु त्त रं प रं प्र त्या दा य पु न र्ग्र ही त्वा। ता स्या मु त्त रे ण प दे नो त्त रं प रं सं द ध्या त्। ए ते न क त्ये ना ई र्चं स मा प ये
त्। अं ते ग च्छे त्। प र्ज न्या य प्र। प्र गा य त। गा य त द्विवः। दि व स्पु त्रा य पा पु त्रा य मी ह्लु षे एक व र्ण म नो का रं त
ते सु स्मे ति न ः प रे। प दे न व र्ण वे ते य त्य रं त व य वा पि वा। ई ह्लु षां म स्तु ना दी नि स्कं स ने नें ति स्तु व त्। इ तो
षिं चु ता व त्र म ः ए वे ह्वे प द यो ह्व यो ः त्व सा र म स्कृ ते त्य से प रं वी रा स ए त न। अ ती च्ये ता न्य व स्य ं ति। ए का
क्र प दं तु कां र व र्ज यि त्वा॥ आ। उ। उ च्यो ते प दे अ ती त्या व स्यं ति। आ मं इं। मं इ मा वु रे ण्यं। उ इ त्यं। अ नो
का र मि ति क स्मा त्। अ म्र दो। ए का क्ष र प द म न्य त् ना स्ति। न ते षु स्मे ति न ः प रे। अ ती न्या व स्य ति। मो षु
णः। आ सु ष्मा णः। ना त इ ति क स्मा त्। प सु। स्त न ः न आ यु ः इ इ स्त री त। स्त री क्र तु हि। क्र तु हि स्म। स्मा
न ः। नो अ ई ह्लि न्ग रे इ ति क स्मा त्। मो षु। मो ह नि मो। सु वा। वा घ न ः। वं हि। हि ष्म। स्मा व्या व य त। प दे

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वव जिनाय नेवे तिष्ठना॥स्ववाविन्द्रथिहि। अग्ने अच्छा अच्छा वद॥ सर्वमेवान्यथया संहितमाच
१२५ रेत् पूर्वरूपा तद्रूपा दुस्वरूपं नाववपरस्य सर्वं यथा संहितमाचरेत्न्यथा संहिता विधाने विहितं तत्र थैवाचरे
क्रमे। आ युवाना मश्विना। वाजेषु सासहिः। एवमादि॥ ७॥ वर्गा॥ अवग्रह्याण्यतिक्रम्य सहेति
करणानि चाघृतिधुतिप्रवादी चविकृतादीश्रुतादि च। अन्तःपदं च येषां स्याद्विकारो नन्यकारितः॥
एतानि परिगृह्णीयात्। अवग्रह्यारपतिक्रम्य अवग्रह्याणि पदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात्
। अग्निमीळे ईळे पुरोहितं। पुरोहितं यत्तस्य। पुरोहितमिति पुरः२ हितं। सह इतिकाररणानि। इति
करणासंयुक्तानि पदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात्। दधातेदधाते दधाते अपसं। दधाते इति दधा
ते। घृतिधुतिप्रवादी च विकृतादीः। घृतिधुतिः घृतौ च प्रवादौ विकृतादी अतिक्रम्य परिगृह्णीया
त्। वं दि। विभासि। मास्वनु त्वमनु दहि। दहि दावने। धतीतिधहि। हरियत्। पत्रे। तेमं दिनं। मं द्विनं राम
तु रून्। तुरून्त्वधे। पुत्रेत्रितिषु हव्य। विकृतादी इति कस्मात्। नीचानां तं धहि। तूपतसं। अनतस १२५
धे

नानिर्हुतनु। पुत्रन्व तुरगाभ्यः व तुरगाभ्य इति वत्तराभ्यः। कृतादि च स्तुतादि च पदं मतिक्रम्य परिगृ
हीयात्। आरैक्वं थ्यां। अरै गिन्य रैक। आ युवाना मश्विना। अयुवाना मिन्य युवाना॥
७॥ अन्तःपदं च येषां स्याद्विकारो नन्यकारितः। अन्तःपदं येषां पदानां विकारो नन्यकारितः स्यात्। तानि वा
तिक्रम्य परिगृह्णीयात्। स्वरः सिषासन्। स्व श रितिस्व। सिषासन्त्राथिरः। सिसासंनिति सिसासन्॥ ७॥
वहुमध्यगतानि चा बहूनां पदानां पानि पदानि मध्यगतानि ता निपदानि अतिक्रम्य परिगृह्णीयात्
॥ मोषुणः। मोइति मो। स्वि निसु ७ अर्द्धर्चान्यं च। अर्द्धर्चान्यं च पदं परिगृह्णीयात्। मी ळ्हुष इति मीळ्हुषे
। छंदः प्रकरणो त्वचाम वसानं निरूपयिष्याम॥ ७॥ नाकारं प्रागनोननुनासिकं। अननुनासिकमा
कारे अर्द्धर्चान्यं वर्जमानं न परिगृह्णीयात्। आमं दुमंद्मा वरेण्यं। वरेण्यम विषं॥ प्रागनइति कस्मा
त्। अस्माकमुदरे ष्वा। अननुनासिकमिति कस्मात्। पर्षिद्दीने। दीने गभीरे। गभीर आउ अपुवे
रया॥ ७॥ प्रत्याहापैवतं दूयादुत्तरे तौ पुनः सह। प्रत्याहायतं अननुनासिकं आकार मुत्तरे तौ वस

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

हनं ब्रूयात्। आमंडं। मंडमाकरेण्यं। आ वरेण्यं॥ छ॥ ७ पश्छिन्नं सेतिकरणं। इतिकरणसंयुक्तं परम्

३ पश्छिन्नं वेदितव्यं। वसू रुद्र। वसू इति वसू ७ पश्छिन्न संज्ञायाः प्रयोजनं। छिन्न छिन्नो पश्छिन्नयोश्च दृश्य

१२५ ते॥ ७॥ केवलं तु पदं छिन्नं। केवलं पुनः पदं छिन्नसंज्ञं वेदितव्यं। अग्निं हुवे। हुवे इति मह्ये॥ छ॥ नेह

छिन्नोपश्छिन्नं नाम पञ्चोनेत्र आह संहिते। तत्पदं छिन्नो पश्छिन्नं नाम वेदितव्यं। यत्र यस्मिन्नह एवं

प्रकारे छिन्नो पश्छिन्ने सवतः। अग्ने पूर्वाः। पूर्वा अनु। अनूषसः। उषसो विभावसो। विभावसो इति यादि

भावसो इति विभावसो। छिन्नो पश्छिन्न संज्ञायाः प्रयोजनं। छिन्न छिन्नो पश्छिन्नयोश्च दृश्यते पदं

पद्यावदिति ७ आ दृष्टवर्णौ प्रथमे चोदकस्याप्य दर्शकः। एतदिष्टं प्रयत्नेहूय पदे पूर्वं स्यात्यवर्णा।

दृष्टेतस्य प्रदर्शकः स्योदकः स्यात्। चोदकः पाठकः। नो वा नामिति नो। गान। गाइ ने गाः। एतदिष्टमि

ति। एतत्प्रदर्शन [illegible] आचार्याणां। यदीष्टं कस्मादेवं नेति। इष्ट वचनादेतस्यानित्यं गम्यते ७ स राम

मासो तद्दुनर्वचनं इंगयेत्। समासो तान्यवग्रहाणि पदानि पुनर्वचने अवग्रहस्य पदितीयवन्ने १२५

इंगयेत्। समासांतं प्रदर्शयेत्। पुरोजिती वः। पुरोजितीति पुरः अजिती ७ वर्गः॥ २ इति पूर्वे पुसंधानं रूवैः स्यात्

संहितं। तद्वग्रहवद् ब्रूयात् इति पूर्वे प्रवग्रहे क्रियमाणे इति। पूर्वीयेन्य स्तेषामितिना असंधानं पूर्वैरावायैः दीर्घस्य

ते। अस्माकं तु स्वरितेति पदं असंहितं स्यात्। आचार्यग्रहणं पूजार्थं मसंहितमिति। यद्येति करणं तेनिपातनं

नप्राप्तुयात् स्वरितेति प्रत्यये तद्वग्रहवद् ब्रूयात्। अवग्रहवदिति [illegible] यथा मात्राकालान्तरं स्यात्। स्वरितेति स्वः। स

धिना द्विर्वयोर्भवेत्। अस्मिन् क्रमविधाने अर्द्धर्चयोः संधिर्न भवेत्। तयोः संधिर्न भवति। केन प्राप्ते अयं प्र

तिषेध आरभ्यते। क्रमो द्वाभ्यामति क्रमेत्य नेन प्राप्तं ७ दृष्टक्रमवान् समयास्संदधन् सर्वशः क्रमे। पदे

न वपदाभ्यां च पागवा स्येदतीत्यत्र दृष्टक्रमवान्हेतोः समयास्संदधन् सर्वशः स्वक्रमशः क्रमे पदेन च समया दू

यवस्येत्। अनीत्य समयं पदाभ्याम वस्येत्। प्रप्रवः। प्र प्रेति प्रप्रा वक्ति पुलमिषं तद्दीरायं देवे। दृष्टक्रमाद्धेतो

समत्यापि अर्द्धर्चपंघ्रयमस्या मतानामिसे वमादीनां दृष्टक्रमवादपि सर्वशः। पदेन च पदाभ्यां च यसंधान

सुक्तं तं क्रमवति। कस्मात्। उच्यते। समयग्रावग्रहणानाय स्मादाचार्यैरिदमपि हे रूपुगपत्नुलोमि दिषो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नेयोरन्यतराभावेतन्नवति॥ छ॥ नकारस्योष्मवं द्वन्तस्तुतोपाचारेतेनतिः। प्रश्लेषस्य प्रग्रहस्य प्रकृत्यास्फ
४ :फरियहेनकारस्ययद्धमवद्धन्तंसुतस्यउपाचरिनंचनतिस्यप्रश्लेषस्य यः प्रग्रहस्य। एतानि सर्वाणि प
१२६ रियहेक्रियमाणेप्रकृत्यो नवंति। ऊष्मवद्वन्तं नकारस्य यदुक्तं। अस्माँअस्माँ इति। अस्मानस्मानि यस्मा
र। अस्मान्। अस्तीश्रूरिवस्मारयिः। अस्तीश्रूनिवेयस्तीश्रूनूरवे। सुतः। नन्नमन्नुरुणाहिमन्नुमन्निति न
सु मन्तु उपाचारः। ज्यो तिष्कृत्। ज्योतिरुदिति। ज्योतिः। इन्नतिः। सुषुनायातं। सुसुमेति सुसुमः। आप
तं। पंथामनु अनुप्रविद्वान्। प्रविद्वान्। पिरयाणा। प्रविद्वानिति प्र। विद्वान्। पिरयाणाघमनूपिरयान
निति। पिः। यान। प्रग्रहस्यप्रश्लेषः। दंपतीवक्रतुविदा। दंपतीवेति दंपती। इवा। क्रतुविदा जनेषु॥
॥ शौद्धान्नरागमोपैति। शौद्धान्नरागतां संधीनां आगमो य ऋकः। तस्य पैति। परियहेक्रियमाणे।
पुरुषद्वयजतं। पुरुवंइमिति पुरु। वद्र। वनर्षदोवायवः। वनसद इति वन। सदः॥ छ॥ न्यायपादु राम
नरेत्र यः। रिफितान्। मणो घोषे दूस्वावः। स्वधितीवच। न्यायंयांतिप्रकृतिंगच्छंतीयर्थः। नत्र रेत्रयो वि १२६

ती १

धयः। परियहेक्रियमाणे रिफितानि ऊष्मणा। अघोषे। पद्ययेह्रस्वावः। स्वधिं। वचेति। वपरस्य अघोषे रिफितानि।
स्वर्चक्षारथिरः। स्वः। स्वः। इति स्वः। चक्षाः। निषद्यारथंनाभन्नर्षदं। नूर्षदं वनर्षदं। नृः। सद मिति नृः। सद।
स्वर्चक्षारथिरः। स्वः स्वश्चा इति स्वः। चक्षाः॥ निषद्यारथं नाभन्नर्षदं। नृर्षदं वनर्षदं। नः। सदमिति नः। सदं।
स्वर्पतिर्यत्स्वः। नि सितिस्वः। पतिं। मित्रायुवोनमित्रयुवरति मित्र। युवः। नष्पतिं। नः। पतिं सुप्रिष्टो। नः। पतिमि
ति नः। पतिं। ह्रस्वावः। दुर्णाशं सख्यं। दुर्णशमिति दुः। नशं। मन्फजनस्य। जनस्य दूढ्यः। दुर्ध्य इति दु
:। ध्यः। परिते। ते हूलनः। हूलसो रथः। दुर्हलसमिति दुः। हलसः। स्वधितीवच। चकारः पादपूरणार्थः। प्रस्वधिती
व। स्वधितीवरीयतो। स्वधितीरिवेति स्वधितिः। इव। अघोषइति कस्मात्। स्वर्जितिमहि। स्वर्जितमिति स्व
:। जितं। मन्हिमदानं महानंत्घषः। अपरे इदंस्तृत्रंयोगविभागेन वर्णयंति। न्यायंयांच्फन्त रेत्रयः। शौ
द्धान्तरागमा दुन्नरेत्रयः। बसानियांति त्रयो विधय एवा परियहे क्रियमाणो कत्तरेत्रयः। नुषुक्षता परिपिनुक्षि
प्रवादोच। सुमतिं नोसुमेतिमितिसु। मतिं। नुषुक्षतः। नुषुक्षतरति नुषुक्षत्तन्तः। हरिं यतायते।
तेमे हिनं मंदिनंदुन्तस्तुकुतन्वे। धुक्षन्निति धुक्षत्। चंवि। विसासि। लास्पनु। अनु। दक्षि। दक्षि दावने।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

५ मृङ्गीतिचह्लि।योगविलागे अन्तेपरिग्रहे एतेषांप्रवृत्तिर्विभागोनसिध्यति।योगविलागेह्यसति।उत्त
रेत्रपदतिग्रहणमनर्थकंभवति।रिफितान्यूष्माणो घोषेहूलावःस्वधितीवदेतिपद्योक्रमेवैतत्
१२७ ॥७॥वर्गः॥२१॥र्षदव्याख्यायांदशमेपटलं॥छ॥ ॥अथार्धलोपेनयदाहसक्रमःसमानकालेप
रसंहितेद्वयोः।अर्थासंहितायाः।अलोपेनद्वयोःपदयोःपदंसहिताचेतेचोपपदेनयोश्वसमानका
लंतुल्यकालंचयदाहवक्तासक्रमोधिरुक्तोवेदितव्यः।अग्निमीले।ईले।पुरो।हितं।समानकालेप
दसंहितद्वयोरितिकस्मात।स्वरानुस्वारोपहितोद्विरुच्यते संयोगादिसक्रमइतिमाभूत्॥८॥अ
थावङ्गेनामविलोपकारणाभरैरवस्यस्यनिगम्यकानिचित।आद्यावह्नोपदानांआर्ष्योअविलो
पार्थःक्रमोभवतीतिवेदितव्यात अपरैःपदैरवस्यच्यतिगम्यातिक्रम्यकानिचित्पदानितान्क राम
न्नस्त्रोत्संहरिष्यामः॥८॥अप्रक्रमेकान्तरमद्वियोनियन्नदानुनासिकपरयादनीयते।अप्रक्र १२७
मव्यंजनमेकान्तरमद्वियोनिअसंव्यन्तरेयत्पदंआनुनासिकपरयादनीयते।अ थाप्रक्रांअ

थावायानवसानेप्रग्रह्यानाचार्यआहुरनुनासिकान्स्वराद्यातन्मा भूत।आमंद्।मंद्रमावरेण्यो।उद्वेति
।अप्रक्रमिनिकस्मात।अप्रकेतंसलिलंअप्रकेतमितिपप्रकेत।सलिलसर्व।सर्वमाः।एकान्तरयहणंप
दविशेषणार्थं।अक्रमेकान्तरंपदंमनवसानीयंसवृत्तिदतरथाहि अन्तरविशेष्यते।अप्रक्रमन्त
रमद्वियोनिपदन्तरंतदंतमनवसानीयमितितत्रहोषःसं गावहूनि।इत्यवसानेनस्यात।अद्वियोनीति
कस्मात।अस्मातिरूत्क्रंइन्यांनुप्रतिचक्ष्या।प्रतिचक्ष्याभूत।प्रतिचक्ष्येतिप्रतिःवन्त्या अन्तरो।८॥
नतेवपूर्वेणापरस्यकारणांनतेःपदस्योलयहेतुसंग्रहात।नतंचपूर्वेणापदेनपरस्यवपदस्यनतेयं
कारणोपदंतदनवसानीयंभवति।किंकारणं।परस्यपदस्यउलयहेतुसंग्रहार्थमो क्षित्यत्रस्ववद्ध
च्यूरेणोतिनाभिनिमित्तंषत्वंषुणास्यत्रनतेसुस्मेतिषत्वनिमित्तंणत्वंनाप्यनावेषत्वंनस्यात।षत्वाभावे
णत्वंनस्यातसविलोपः।अतउलयहेतुसंग्रहार्थमनीयते।मोषुणाःआसुष्माणाः॥८॥परीतस्यु
त्तरमेतयोर्द्वयोःपरंहि पूर्वोनमनीयतीयते।परीतद्व्येतयोरकालमवसानीयंभवति।किंकारणं।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नानुसिकत्वं पर्यदीनेदीनेग त्तीरेग त्तीरस्याँउयपुत्रे।गुणागमादेत नत्ताविवेतनागुणागमात् इत न
१२८ इत्येतत्पदमतीयते किं कारणं निमित्त संश्रयात्।नत्तायतेषु वैणावापदांते नोत्तरेणावापदादि नास्का
रोम:।परावीरा सवीरासएतनमर्यास:।पदत्व चास्कंतचिदि यत: परं।स्कंत नेनेत्यवसाना स पोष
ते।किंकारणं निमित्त संशयात्र त्रायते।एवं णवापदांते नोत्तरेणावापदादि नासकारलोप:।चास्कं
लचित्।विकंस नेनस्कभीयान्।स्नादिवयोनिमारेकु।ऋत्रा कारागम:।पूर्ववसंशयित:।स्व
साखत्वे त्वसे ज्यायस्यै ज्यायस्ये पोनियोनिमारैगप ८ ह्यलिकमपूर्वनिमित्तमानिनस्त्रिषूत्तमे
स्वाहुरनंतरंरहितत्।ह्यस्यापदास्या मतिक्रम मिछंति पूर्वनिमित्तंमन्यमाना:।उत्तमेषु त्रिषु निमि
त्तसंशयेषु।कुत:यस्मादनंतरम व्यवहितं तत्।एकारसकारप्लुतानां विकाराणां वीरासएतन। राम
।विकंलनेना।पोनिमारेकू ८ अनंतरत्वेव चतुर्थषष्ठयो: परं कथं तत्र च नह्यभिक्रमं।अनंतरं चतु १२८

र्थषष्ठयो: अनवसानीययो: उपा आवर्त्तम: यमीगर्भमिच्छेतयो: परंनिमित्तं सवच्यमंतरमेव।उत्तमेषु नि
मित्तसंशयेषु एकारसकारप्लुतानां विकाराणां यदि पूर्वपदं निमित्तं सवति।चतुर्थषष्ठयोरपि
परं पदं निमित्तं सवितुमर्हति।एवं निमित्तमानिनां हेतुसामान्यात्।कथं तत्र परनिमित्तं मन्यमाना
ह्यभिक्रमं न कुर्वंति एवं स्थितेपि यदि चतुर्थषष्ठयो: ह्यभिक्रमं न कुर्वंति त्रिषूत्तमेष्वपि न कर्त्तव्य
अथोत्तमेषु कुर्वंति चतुर्थषष्ठयोरपि कर्त्तव्यो अन्यत्रापि हि विकारहेतुरनंतर एव। ८ अनानुपूर्व्ये
परसंभवदर्शनात् स्पष्टं व्यवेतं वेदस्यापि च।।अनानुपूर्व्ये हि संहिते क्रमे क्रियमाणे पदे नयद्यवहितप
७८ दयद्यव्यवापिते उसे अनवसानीये लवत:।किंकारणं।परसंभवदर्शनात्।अत:शेषं चिदि चेतयो
रन्योन्येन सह संधिरदृष्टो लवतीति।अनुनयिछेयं निदिनमिति तेनेपरहि क्रममाहुराश्रया
कृतावि लुप्ता न हि वर्णस्तं हि ता।तत: आपरे आचार्या अस्यामवस्थायां हि क्रममिच्छंति।किंकारणं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

आश्वयादिति लक्षणमाश्रयः कारणं। कथं शुनश्चिदिति। यत्र चिदिति येप्रये अघोषे रेफारेफी चोष्मा
णा स्पर्श उत्तर इति। विसर्जनीयः शकारमापन्नः। विच्छेपमित्यत्र तकारः पदान्तः शकारे प्रत्यये नाल घो
१३० घोषवदुदये चकारमिति चकारमापन्नः। छकारं तयो रुदयः शकार इति शकारः छकारमापन्नः। शेपं नि
तमित्यत्र मकारः पदान्तो नकारे प्रत्यये विस्थाने स्पर्श उदये मकारः सर्वेषामेवोदयस्योत्तमत्वमि
तिनकारमापन्नः शुनश्चित्। विच्छेपं। शेपं निदितं। शुनश्चिच्छेपं निदितं पदानुपूर्व्येण सपूर्व
आगतस्ततोव्यवेतं च सहव्यवायि चापदानामानुपूर्व्येण सपूर्वे विद्यमान पूर्वे अनानुपूर्व्या संहि
ते अर्द्धर्चस्य पूर्वेद्वे पदशः क्रमो वक्तव्यः आगतः आनुपूर्व्या संहितां। ततः व्यवेतं च पदं व्यवायि च
पदं सहव्यक्रमो द्वा जनाः। जनाया तपन्। यातयन्ते तः अन्तरीयने। ईयते नरा वशंसदेव्यं। किम
र्थमिदमुच्यते। ननु क्रमो द्वाभ्यामित्येव सिद्धं न सिध्यति। ईयत इत्येतस्यानवसानीयता प्रा राम १३०
ईयत इत्येतस्य नराइत्येतेन पदेकादशेन सह संधिर्दिष्टः पदसंख्यदर्शनात्॥१

प्नोति सामा अर्द्धमित्येवमर्थमिदमुच्यते। एवमेको। अपरे पुनरन्यथा। ईयत इत्येतस्य अनवसानीयतामे
व आप्नोति कथं पदेकदेशे नरुक्तेन वा पदेन स एव पदसंधिर्दिष्टो भवतीति। किमर्थं। तर्हीदमुच्य
ते॥ ततो व्यवेतं च सहव्यवायि चेत्येव मानुपूर्व्यार्थो विधिः उक्तार्थं पुनरुच्यते॥ ॥ ततो निराहेतरयो
श्चते पदे ततो व्यवेतेन परस्य संहिता। ततोस्यामवस्थायां संहितायां निराहवक्ता चविग्रहे राप्रये
जपती चर्थः ते पदे नैकेरेव्यवेतं पदं व्यवेति निरावसंदेव्यं। नराश्चसमिति नराशंसं। चेति चाइ नर
योप्य कतरयो अविद्यमानपूर्वयोः अनवसानीययोः ते पदे निराह। शुनश्चिच्छेपं निदितं। शुनः
शेपमिति शुनः शेपं। वितदिति श्चितं। नरावाचांसं पूषणं। नराशंसमिति नराशंसं। वेति वा। ततः अ
व्यवेतेन पदेन परस्य पदस्य संहिता कर्तव्या। देव्यं च। निदितं सहत्वा त्वा पूषणामगोह्यं। असंदि
ग्धार्थमिदं आचार्याणां विस्तरेणोक्तं अनन्तरे विक्रमकारणो यदि त्रिलिङ्गगाण्यः पुनरेव त्रि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नि:अनंतरे अव्यवहितेत्रिक्रमकारणो ह्येयदि लवत। त्रिलि:पदैः अवसानमिच्छत्याचार्यो गार्ग्य।
१३२ तेषामेव त्रयाणां मध्यमं पदं प्रत्यादायपुनरेव त्रिलि:किं कारणं। एवमपि निमित्तनैमित्तिकाना
मविलोपोलवतीति। ऊर्ध्वऊष्णु ऊषुणाः। सुनः नऊतये॥ ॥ त्रिसंगमे पंचलिरार्चन्नुयहः। अलिं
नेवनिमित्तनैमित्तिकानां त्रयाणां नामिषत्वणत्वानां संगमे। पंचभिःपदैरनवसानेन आर्ष्यो अ
विलोपोलवतीति मन्यंते एके आचार्याः। किं कारणं। ऊर्ध्व ऊषुणः इत्यत्र नामि निमित्तं षत्वं षत्वं नि
मित्तं णत्वं नाम्यभावे षत्वं न स्यात् षत्वाभावे च णत्वं न स्यात्। सोपि विलोपइति। नइत्येतस्यानव
सानीयत्वं कस्मात्। नकारस्य अन्तरेणपदेन सहप्रत्यादाने क्रियमाणे। नो वसोऽइति नकारस्य त
स्यवसोऽइति पदेन सह संधिरदृष्टः त्वनो लवतीति ऊर्ध्व ऊषुणो वसो लवति ॥ चतुःक्रमस्त्वाचरितो राम
नशाकलैः। त्रिसंगमम् शाकलाश्चतुःक्रममाचरंति। नुःशाष्टः पत्तोनरति हृत्यर्थः॥ अलोप १३२

उद्घुण:१

भावात्परे बहुक्रमं प्रतिस्वमाषीतिनकुर्वंति कश्चित् अलोपभावात्कस्य अस्या आर्ष्याः लोपस्या
भावात्। अपरे आचार्या बहुक्रमं कश्चिदपि न कुर्वंति यदि बहुक्रमो न क्रियते निमित्तनैमित्तिक
विप्रयोगे कथं अलोपो लवति प्रतिस्वमाषीलवति। पदांतस्य पदादिना संधौ क्रियमाणे लोपागम
विकाराः प्रतिलंसवंति। द्वयोर्द्वयोः पदयोरार्ष्या अलोपो लवति। मोषु। सुनः॥ असवर्णा स्विप्रभृ
ति चनेक ग्रः स्मरंति संख्यानियमेन शाकलं। प्रतिस्वमाषीतियदुक्तं तदसर्वशः न सर्वत्र युज्य
त इत्यर्थः। कथं यत्र पदांतपदादी रन्यो न्यं प्रति निमित्तनैमित्तिकत्वं तत्र युक्तं। यत्रोत्तरस्य पूर्व
वा परं वा विकारस्य निमित्तं लवति न तत्र युक्तं विप्रभृति षु पदेषु मोषुणः इत्यत्र नामि निमित्तं षत्व
षत्वं निमित्तं णत्वं। नाम्यभावे षत्वं न स्यात्। षत्वाभावे णत्वं। अलोपइति हि युक्तं। तस्माद नेकशो
वहुग्राः स्मरंति। इच्छंत्याचार्याः संख्यानियमेन त्रिः क्रमं चतुः क्रमं पंचक्रमं क्रियोर्वे नियमेन शा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१०

कलुंविधानांमोषुणः॥ऊर्ध्वऊषुणः॥निरुखसारमस्कतोषसं ८ अथावने पूर्वविधानमाचरेत्॥ अथा
वनेत्रमिथुणो॥किमुक्तं भवति॥ यत्र क्रमेवचनग्रामस्य पूर्वपदनिमित्तेन भवतितत्रैकक्रमे भवति॥
१३२ पूर्वविधानमाचरेदितिहास्यां क्रममाचरेदित्यर्थः॥ अग्निमीळेईळे पुरोहितंपुरोहितं यज्ञस्यायत्र
यावनंतत्र बहुक्रममाचरेत॥मोषुणःइतियथा॥ ८ यथापदं संधिमापेन हेत्वुषु॥ यथापदं संधिवि
धानं कुर्यात्॥ अपेनहेतुषु पदेषु परा इत्यत्र प्रथमे होणावहेतुस्तस्य पदे नोत्तरेणासद्धयत्यादानेक
यमाणोणावविलोपः॥ संधौ यनिष्टान्यर्थयहणां न इंद्रो ८ अथोपदा भ्यां समयं पदेनवक्रमे थवस्ये
दाधिम्म्यसंदधेत्॥ अथपदाभ्यां समता मुच्यते दृष्टक्रम वादिना केंकमणा खस्वं॥ किमर्थं
पुनर्हीसाम तीयावसानं अदृष्टक्रमवादितिवक्तव्यः॥ केनक स्मात्संदधेदिति॥ संधाना राम
र्थमितिवक्तव्यं॥ वांहाहत्यदिंद्राणसा नोस्वर्मीळ्हे ८ २ सहेतिकाराणि समासमन्तभाक्तद्वक १४२

मध्ये अतिक्रम्यावस्येत् संदध्यसमयं पदेन॥ किंपुनः कारणं समयानामपक्रा२

मेमध्यगतानि यानि चात्ततीयतां गच्छन्ति यस्य चोष्म वानन्यपयोगे विकृतं प्लुतादि च॥ अतीत्यते
षां पदानां प्रदर्शयेत्॥ सहेतिकाराणि॥ इति करणयुक्तानि समासमवग्रहाणि॥ अंतभाक् अर्द्धवां
त्यं बहुक्रमे मध्यगतानि यानि च विक्रमपर्वनिषु बहुक्रमेषु यानि मध्यगतानि॥ तृतीयतांग
च्छन्ति यस्य चोष्मवान्॥ जुगुप्सतः दुदुरुत्रि निएवमादीनि तेषु च सोष्मा षकारादिश्चतुर्थः स्वव
र्गतृतीयं गकारादिमापद्यते॥ अनन्ययोगे विकृतं॥ अनान्येन यस्य विकारः॥ आत्मने वरुनः इ
त्यर्थः॥ यथा सुषुमायातं॥ प्लुतादि च॥ प्लुतादीनि वपदानि आरे गिन्येवमादीनि तेषां॥ एतेषां प
दानां अन्तर्गणां सह प्रयादानं रूपापापादप्रकृतिर्दृष्टान्तां प्रदर्शयेत्॥ केनपरिग्रहेण॥ किं का
रणं॥ त्वष्टानि स्त इत्यत्र युग्मान्तश्चरं तमरुलीयष्ठवैरितिपरियहस्य द्वितीये ववनेष्वप्रसंगः॥ समा
सन्नसमासं॥ वृहीनो इति वुः इहनो॥ इत्यत्र ककार रेफ षकार नकारमितिपरियहस्य पूर्ववचने

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

११

रात्वप्रसंगः।समास्तर।अंवतमाकृ।पदिक्तोशामन्तु।अनुघा॥स्वनीतिस्वनिद्यत्र युग्मांतस्थे
१३२ तिद्वितीयवचने षत्वप्रसंगो माभूत्।वहुक्रमे मध्यगतानिया निर्देति।यथानिरुस्वसारम
स्तूतोषसा ऊङ्स्यांस्वसारमितिस्वसारा।अक्रनेत्यरुत।तृतीयतांगछ्नियस्याचो अवाग्रुति
नुधुरुत इतिनुधुरुतः।दुधुरुतेति दुधुत्सेन अनन्ययोगंविरुतं।सुसुमेति सुसुम इत्यत्र परि
ग्रहस्यसंहितायांवत्पूर्ववचनं पदवदुत्तरमिति परिग्रहस्य पूर्ववचने षत्वप्रसंगंसमाभूत
।स्तृजा दियोनिमारैगि।चेवमादिषु।अरैगिन्यरेकुरूयाः संहितावत्पूर्ववचनं पदवदुत्त
रं।परिग्रहस्य पूर्ववचानदीर्घप्रसंगोमाभूत अस्पेवअपरायोजना।अनीच्य
तेषांपदतांप्रदर्शयिदितिसहेतिकाराणी चेवमादीनि अतिक्रन्यपरिग्रहेणनेषांपदा राम १३२
नांपदतांप्रदर्शयेत।सहेतिकारेषुउपस्थितांतप्रदर्शनार्था।इंद्रामीनपति।इंद्राग्नीइती

सातःस्म।मे।प्रातरिति प्रातः।रेफदर्शनार्थं वा।

यीप्रग्रह्यप्रदर्शनार्थं वा
समासे प्रग्रह्यप्रदर्शनार्थं च।पुरोहितंयत्तस्य।पुरोहितमितिपुरः हितं।अर्द्धवीतस्तो
तनार्थं।अग्नोविरस्थावधीः।अवधीरित्यवधीं पदप्रदर्शनार्थं च वहुक्रमे मध्यगतेषु चापरानप
दर्शनार्थं।निरुस्वसारमस्कृतोषसं।ऊङ्स्यं।स्वसारमितिस्वसारं।अरुनेचरुत।एष्यग्रहणामन
र्थकं।अनन्ययोगं।विन्नतमित्यै वसिद्धवात।नानर्थकं।परिग्रहस्यो नयोरपिवचनयोः पदत्वप्र
दर्शनार्थं।तस्य पत्मन्।पत्मन्।दद्भुषः।दद्भुषः रुत्सजंहसः।धन्द्धुषइति धन्दुषः।किमुच्यते उभ
योरपिवचनयोः पदत्वं प्रदर्शयते।नकारालापोस्मरभावमानयेदित्येवमादिर्वचनात्।पिवतुव
चनंनास्ति तत्र परिग्रहस्य पूर्ववचने विकारो नवचोव।यथा रजोषितमिति रजः धूउषितं।अनन्य
योगेषु विन्नतेषु पदप्रदर्शनार्थमेवायथासुषुमायातं।सुसुमेति सुसुम।स्तुनादिषु पदेषु परत्वप्र

ते१ सु१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

शनार्थमेव आरेकांथां। अरेगिन्धरेकू।।४।। रूतेतु गार्ग्यस्य पुनरभ्याभिक्रमो। गार्ग्यस्याचार्यस्य पक्षे
१३४ त्रितिस्य गार्ग्यः पुनरेवत्रिनिर्मिरिति एन: स्थलिक्रमेरू ते। एवं पदानापदतां प्रदर्शयित्। उदूषुणः। ३५२
ऊँइत्युं। स्थितिसु ७।। अदृष्टवर्णप्रथमे पदस्मै नस्मरति तन्तत्रानि राहचोदकः। प्रथमे हि पदस्वेष
हस्यो नवर्णो अदृष्टेनस्य प्रदर्शनिमाचा यस्मिरति। इच्छति। तस्य दर्शनानि राहनिर्ब्रवीति वोदक
:परियहेरा। किं कारणं। पदान्तसंज्ञायनि हत्यर्थं। वंचमयवत्रो श। इत्यत्र अर्द्धवर्णयेन द्वैपदेन ज्ञायते
। नकारान्तं पदं मकारान्तं पदं वा इति तस्मात्। तस्मरिग्रहणीयात्। नचपरिग्रहणंति। वंचा वमितिवं। वमघ
वन्मघवन्चेश।।७।। पदस्यथा केवलमाहसा स्थिति। पदं केवलमनिनिकरणासंयुक्तं। पदा हवक्रा
स्थाशिनिरिति वेदितव्या। संज्ञाकरणामत्र नार्थः। अथिंहतं। हतं हरणी महो।।८।। यदेति कारान्तम्
परिस्थितं तलायदाचिनिकरणांते पदमाहवक्रा न यदम्तुपस्थितं वेदितव्यं। इंद्राग्नी तपनितः। तपनिमा। २७

७ अथो विपर्यस्य समस्य चाहनेयद् स्थितापस्थितमाचरस्यकता। अथोपदृष्टं स्थितपस्थितेवि पर्यस्य कथं
पस्थितं सर्वपदं स्थवेतिरहितं पश्चात्परिग्रहे समस्य च यदाहवक्रा। तस्य स्थितोपस्थितं वेदितव्यं। स्थितसुब
स्थितस्थितोपस्थिताना मन्यत मेन प्रदर्शनिमाचरति। उत अपि।।७।। पुनर्ब्रुवं तत्र समासमिंगये तान
वस्थितो पस्थितेक्रियमाणो पुनर्ब्रुवन् वक्रासमासमिंगयेत्। अवग्रहणीयात्। अग्निमीले। ईले पुरो
पुरोहितं हितं यं तस्य। पुरोहितमिति पुरः ऽ हितं। अतीत्यतेषां पदस्तां प्रदर्शयेदित्येव मुक्तेसिद्धेद्वंद्ववनं परिग्र
हस्य सर्ववचने अवग्रहप्रतिषेधार्थं ७ स्थितस्यानोन्येषु तु संधिमाचरेत्। अवग्रहस्यैव हि कालधारणा
परिग्रहे स्तीत्यपघेत्यनुस्मृता। तस्मिं नेव स्थितोपस्थिते स्वरित्येतत्यदं वर्जयित्वा। अन्येषु पदेषु इति क
रणा पुनर्ब्रुवेषु समुद्रतरेषां यथोक्तं संधिं कुर्यात् सर्वमृगुवक्षुर्विंजोर्वरगुवदित्योर्वस्मगुरुवरा। इंद्राग्नी
इतीद्राग्नी। स्वरित्येतस्यापि पदस्य अवग्रहस्यैव हि मात्राकालका लधारणा परिग्रहे स्तीत्यपघारणा

और

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

कलेरनुस्मृता। आचार्याणांपूजार्थं वंतप॥ तपःपरिनध। परितप्याजयः। परितथोतिपरि०नाय्य। अज
१३५ यःस्वः। स्व१रितिस्वः। क्रमथास्त्रेएवहेतुरुक्तः। इनिएदं ष संधानेपूर्वःस्वःस्यादसंहितं। न दवयहवह
पदिति ७ अथक्रमेतोलयतोनुसंहितंनातोस्यपश्चान्यदतापदर्शयेत। यथापदंवान्यतरेणासंदधि
त्रिष्कृतमेषवेतद्दलोपसंतावात। अथवा तिक्रमंनकुर्यात्। उत्तयतःएर्वेणान्वपरेणावा। अनुसंहितं। तन
ःपश्चास्यपदं तापदर्शयेत। निष्कृतमेषुनिमित्तसंशयेषुकस्यहेतोः एवमघविलोपसंभवतीति। उत्तये
तोपिसंहितमिति वीरासएतनमर्थ्यासिः। एत नेतीतन। विकंसनेनस्कसीयाइ। स्कंसनेनेतिस्कंसने
न। योनिमारैगपा। अरेंगियरेकु। यथापदंवान्यतरेणापदेन पूर्वेणावापरेणावा। सहसंदधक्रमेण
यात। वीरासएतनेइतनमर्यासि। वीरासइतनएतनमर्यासिः। विकंसनेन। स्कंसनेनस्कभी राम
याइ। विस्कंसनेन। कंसनेनस्कभीयान्। योनिमारैकु। अरेगपा। योनिमारैकु। अरेगप। एवमघलो १२५

पःसंभवतीति। ह्वा क्रिमोपत्तौ उत्तयतोनुसंहितमिति यथापदंवान्यतरेणावेतिनयोश्चोत्तयोःसमानेविका
रनिमित्तेवान्यतरयोगेविकारोनसंभवतीतिपूर्वस्याभिप्रायः। अन्यतरदनंन्यतरनिमित्तं लचिन्त्यमर्हतीति
पस्यातिप्रायः ७ अरक्तसंधेयेपवा घनेपदेपुनस्तदुक्ताव्यवसायपूर्ववत। अरक्तसंधिआइच्येनत्य दं
परिग्रहास्माबते। कस्मादुच्यते। वहुमध्यगानानियानि। वेतिपरिग्रहोस्यमाभूदिति। कथं। नहिकर्तव्यं। पुन
स्तस्यदमुक्ता कतरत्। आइच्येतस्वर्वस्यरेणापदेनाव्यवसानंहत्वाक्रमेत। आमंद्रैमंद्रमावरेणपा। आव
रेणपं। अरक्तसंधीतिकस्मात। आमेन्यस्यरजसः॥ आमेन्य स्य। यामेन्यस्यरजसोयत्। पदत्रे। अत्रआ
अपःस्या ७ तथायदृच्छोपनतेवहुक्रमेक्रमेनतस्येकपदानिनिःसृजन्। तथाकथंयथा। आकारस्य
पदस्यपदप्रदर्शनार्थं अत्याहानमुक्तं पूर्ववत। अह्यावसाने। एवंयदृच्छया। उपनते। वहुक्रमेष्वेक्र
मेनातस्येवबहुक्रमस्यएकेकंपदंनिःसृजन्। अपनयत्। वक्ता कस्यहेतोः सर्वेपदानां स्वरा स्युः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वैदुष्यास्फरितिनीम्ना। वेतानि। वेनानि। स्नानि। स्नानि। निषीदन्तानि निमित्तानि निमित्तेषु प्रयोगेयथावत्क्रमः
३८ क्रमज्ञा। खे आम्नातः। सयदृच्छेपेन नः। यथा आवेतानि कर्तव्यः। आतु वेत। एत। स्नानि। निषीदन्ता सीद
ने दं अवहारस्यामेवावसाने क्रियमाणे तकारस्य द्विर्वा। लावश्यदनवसानीयं सवति। अप्रक्रमे का रम
द्वियोनि यदि स्यनव सानीयमेव रतीयां। तीर्घानावा र्थवचतुर्थी। था। वर्गाः। इनकारलोपो ष्मरभाव मानय
स्पेतेरागं प्रकृतिं परिग्रहेन स्वरस्य रवलोपत्ता वंच ऊष्मभावं रेफसावं वा। अपेन राणां रागवृत्तिता भावाः द्वेप४
प्रकृतिं नयेत। परिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः प्रदर्शनार्थी। दृष्टाहि लोपो ष्मर हालिकमेणा सवे
ति। तस्मात्प्रकृतिमानयेत। लोपसादः। अस्मां अस्मादता अस्मान स्मानियस्मान्। सस्मा वु। ऊष्म
भावं आवदत्तं। आवदन्निया वदन्त्रास्वतवांपायुः। स्वनवानि निस्त्वनवा। रभावं। अभीष्टुरिव राम
सारथिं। अत्तीमस्मिनि वेत्यसी मरुद्गुव। अतीत्य तेषां पदत्तां प्रदर्शयेदेतिएवं सिद्धे किमर्थं नेका १३८

लोपादीनां विकाराणां परिग्रहे पुनर्निवृत्तिं रुच्यते। परिग्रहस्योभयोरपि वचनयोर्विकारनिवृत्त्यर्थी। ने
नासनिवचने उत्तरस्मिं नेवस्यात। नैष दोषः। नेन अ सत्य सय योर्वच नयोर्भवती ति ज्ञापकं इम। यद
यं पुनर्दुर्दं ख्तत समासमिंगयेहिति। एवं स्मिन्वचने अवग्रहप्रतिषेधार्थं कुर्वन्तापयन्ति स्त्याह।
अन्य तस्योरपि वचनयोः प दनाया प्रदर्शनं सवतीति एवं अनीस्येषांपदत्तां प्रदर्शयेदित्येवसिद्धे
नकारोष्मरसावमानयेदित्येवमादीनां नियमार्थं अनुक्रमणं परिगणनं कुर्वन्तापयति। इहान
नुक्तानां नां विकाराणां परिग्रहस्य एवंवचनेनिवृत्तिर्न सवतीति। यथा धनं च मिनिधनः अर्वं। कडु
ग्रामिनिकं नुकुमातृ। अहोसिरित्यहः। भिः। दद्रो। मिमिनि दद्रा र्दुरितिं। इत्येवमादीनां नातिं।
सकारतवर्गयोर्न ति प्रकृतिमानयेत्। परिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः प्रदर्शनार्थी। सुषुमा
यानां सुसुमेति सुसुम। तहारस्य। आरभस्व रतस्व दुर्हणो दुर्हणा। तेना दुर्हनो दतिदुः ऊहनो।

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

स्तुतोपाचरितेवंस्तुतंच उपाचरितं वस्तुतोंपाचरिते। एतत्प्रतीति [illegible]
[illegible]
३२ [illegible] प्रानमेतत्परिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः। समानो हेतुः पूर्वेणालम्।
मतुमतुस्त्रहि मित्तुमा निमत्तुमत्तु उपाचरितं ज्योतिष्कृदसि ज्योतिष्कृदिति ज्योतिःकृतं।
ग्रसितद्दी य वत्वप्रग्रह्य मेकीलवति स्वरोदयं यस्मिन्प्रग्रह्य पदं एकीलवति स्वरोदयं। एकी तच्च५
भावं गच्छतीति पद्याच्च सुरा तत्स्तुतेव इति प्रत्त्तिभावे प्रति षिद्धे प्रकृतिमानायत्परिग्रहे क्रियमाणे
। कस्य हेतोः प्रग्रह्य प्रकृतिभावप्रदर्शनार्थं दंपतीव कन्तुविदा। दंपती इवेति दंपती। इवानुवृत्तेविदान
नेषु प्रवादिनो हूला। शाहूयाहूल मात्र प्रगृह्य हूला। शाहूयाहूल मांश्च प्रत्त्तिमानयेत्परिग्रहे राम
क्रियमाणे कस्य हेतोः पूर्ववत्ता हूला शंस स्वा। दुर्नेशामिति दुःनशां। मन्फं तत्न स्पा तुन स्य हूयग दु १३०

मित्रयुव इति मित्र ऽ युवः ४

र्थं इति दुः ऽ छ्य परिते। ते हूलत्तः। हूलनोरथ दुर्हणा इति दुः ऽ हलः परे षघोषेषु वा रेफस्य। अग्र
घोषेषु परेषु उकषणोर्या रेफः क्रियते तं प्रत्तिमानयेत। परिग्रहे क्रियमाणे कस्य हेतोः पूर्ववत्। वि
प्रः कविः कविः काव्येना। काव्येना स्वर्चना। स्वश्वनाइति स्वः ऽ वना। तिष्ठ इथो रथेनानष्टुषदः। षदं वनष
दोषसद मिति दुः ऽ सदं। वनसदमिति वन ऽ सदं। मित्रायुवो नेनष्टपतिं। एपतिं सुम्ना च्यो। एः पति मिति
एः ऽ पतिं। महापदे शंस्वधिनीव वानयेत्। महापदे शंस्वधिनी वेत्येतच्च पदं प्रत्तिमानयेत्। परि
ग्रहे क्रियमाणे महापदे शमिति प्रतिकं च ग्रहणं। सर्वाणि हि शास्त्राणि प्रतिकं च मुपदिश्यन्ते। सर्व
शास्त्रार्थं प्रतिकं च मुक्तमिति प्रतिकं तस्य विधिरुक्तः। प यानाम्ह्राइं दुः। स्वधिनी देति विसर्जनीयस्य लोपः
दीर्घत्वं च पुनः सन्निपातितं। तस्मान्महापदे तिमानयेत्। प्रस्वधिनी वा स्वधिनी वरीयने। स्वधिनिरिव
तिस्वतिठ इव च एव यो हानुर संधमागमं। शोहान्तरसंधिजेवागम मपीति संधिं कुर्वन्। परिग्रहे कि

छि१

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६ विकारमन्याद् इति। यदतः पूर्वोत्तरकृतविकाराद् अन्यतमस्वदेस्वपं विकृतं तदनुसंहितमाचरेत्। क्रमकाले ऽभयवचनेऽपि यथा विकारमन्याद् इति। तयोरुभयवचनेनावरणं कुर्यात्। संहितं पठेद् इत्यर्थः। अंतगताद्ययोस्तान। अंतग तस्य आद्यगतस्य स्वपं विकृतस्य। पुनुभयवचनस्याभावादितिभावः॥ ६

यमाणोकस्य हेतोः पूर्वकाः सुस्वं इदस्मासुवंइ इति सुवंइा इस्माविष्यते ह पारिष्कावत्रनिष्कृतं परिक्रियावं विपारिष्कृएवत्। वेषर्षदं वन घेदोष्ट्रः सदेतिह ऽलदावनस दामितिवचनेऽस रोनिनस्वसा रमेस्कृतो षस्यां अत्रनेत्यस्तु त ... अतिक्रमे एवं विधानमाचरेत। पुनर्बुवंसूत्रकारितं क्रमे। विकारमन्यद्यषेनोऽनुसंहितं नाचरेद्गतागताद्ययोस्तुन॥ क्रमविधौ अतिक्रमे द्वे पदस्य प्रथमे वचने एवं विधानमाचरेत्। एवं प्रयुक्तं विकारं पठेद् इत्यर्थः। यथा प्रयाइं इहोद स्मत्र प्रयाः पुनर्बुवद्द्वितीये वचने उत्तरकारितमाचरेत्। न पूर्वकारितं न स्वकारितं। यथा नइन्द्रो॥ सन्हयथा संहितमेषु चावरेत्पुनर्विवरूनस्य इमेप्पसंदधन। परिग्रहे संधिषु कारणात्तु यात्। अथवा सर्वथा संहितमेषु नाचरेत्। एषु कनरेषु नकारलोपो ष्मरभावव मानये इत्येवमादिषु। पुनर्द्वितीयवचनविक्लन्वकाः पदम पिकियते। असंहतृ। संधिमवुर्त्यपरिग्रहे क्रियमाणोकस्य हेतोः संधिषु कारणात्तु यात्। एषु हिनकावेः

उं इलै स्वसारौमित स्वसारे। २

२३० रम

२३०

रलोपादिषु संधिषु तत्कारणात्मन्वेति परिग्रहे पूर्ववचनेयस्मिंस्तेन कारलोपायो विहिताः। त्रेपेनाँइवक्षनः स्पेनन्निवेति त्रेपेनात्तुइ्वाक्षत्ततो अंतरिहे। विश्वश्चं दात्र मित्रहत्। विश्व चंड्रा इति विश्व चंद्राः व अविक्रमं हूष्मसुवोष्म संधिषु। अक्रियमाणो ष्मसंधिषु परिग्रहे क्रियमाणो किमर्थमिदमुच्यते। निषिद्धश्रीस्ते। स्वर्षातेति वचनते रेफस्यानिष्टलो तनतायां पुनर्विसर्जनीयस्य तमेवोष्माणा तूष्माणि निश्चसंधिं वा धिवा ऊष्मणि वा नतइति विभाषा प्राप्नोति तत्र व्यापत्तिरेवेष्यते। न विक्रमः। एवमर्थमिदमुच्यते। निषिद्धरी स्तो। निस्सिधरीरिति। निः ऽ सिध्वरीः। तन्दुपधीः। दुपधी रुना पोरपिंइं। स्वर्षातायता। स्वस्मातेनिस्वः ऽ साता। यस्य यामसि। कृया मसिवा। मूष्माणिति कस्मात्। दिवःपृथिव्योरिति दिवः पृथिव्योः॥ इत्यत्राप्यकारस्यानिष्टतो तनतायां अथमा तमवगी पेस्य विकुनिव्यापत्तिरेवस्यात्। न विक्रम इति परिग्रहे विक्रमस्य प्रतिषेधात्स्यात्त्मनो स्वाप विक्रस्वपर्फे

Indira Gandhi National Centre for the Arts

समानकालौ एककालौ असमानकालौ नानानिमित्तौ अनंतरौ वा अव्यवहितौ वा निमित्ताद्व्यवहितौ वा यत्र संनिगच्छतः भवतः।
१० समानकालौ एककालौ असमानकारणौ नानानिमित्तौ अनंतरौ वा अव्यवहितौ वा निमित्तापदिग्रहे निपुक्तं ॥ २
पदस्य दोषौ कार्यौ बित्यर्थः। अथास्यामवस्थायां हेत्वसंग्रहे बहुक्रमे निमित्तापदिग्रहे निपुक्तं ॥ २

समानकालावस

बुद्वित्तिरिफक्रवात्र लनिश्च्यतीति। तन्नैवनोपरियिहादन्यत्र सावकाशत्वात्तस्य ॥ समानकालावस
१२८ मानकारणावनंतरौ वा यदिसंनिगच्छतः। पदस्य दोषावथं हेत्वसंग्रहे निकुलमार्गस्यन्तरेण लुप्य
तौ। नियोगत आर्षीसंहिता अन्यतरेण पदेन लुप्यते। पूर्वेण वा परेण वा। परागच्छत्रपोनिनिमि
त्तेन व्यवं नदुत्तरेण प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते। शक्रएणां। एनं पीपयत। पीपयद्विश्वया ॥ ष ॥ मका
रलोपे विहितस्वरोपधे तृतीयभावे प्रथमस्य वक्रवं मकारलोपे विहितस्वरोपधे प्रथमस्य तृतीयभा
वे च बहुक्रमे क्रियमाणे क्रवमार्षी लुप्यते मकारलोपे विहितस्वरोपधे। एरिणांनीचत्रएकारेभ्य स्य १
निमित्तयदेवंउदात्तवंवनदुत्तरेण प्रत्यादाने क्रियमाणे लुप्यते। एरिणांनि प्रथमस्तृतीयभावे रंइति राम
हविहेत्यत्र पकारस्य प्रतिनिमित्तं तृतीयं तेनानत्पूर्वेण सह लुप्यते। इंद्रस्य विष्टुप् ॥ विपर्ययो वेत १२८
रघाम्पुपेपुषां। अथवा बहुक्रमादृतेपि प्रथमस्य तृतीयेन विपर्ययः ॥ लोपइति प्रकृतमलो
कश्च विपर्ययः ॥ १

पत्तस्य विपर्ययइति। नरथाम्फपेपुषां। कथं तस्मादन्यमवसानेन तृतीयं गार्ग्यस्य त्रीमितिम
र्ग्यमतं येस्फपगच्छंति। तेषामिंद्रस्य विष्टुप्। अथो लयोषामनुनासिकोदये। अथाप्यार्षी लुप्यते
अनुनासिकोदये येनिनिमित्ते प्रथमे तत्र लयेषां ये गार्ग्यमतमभ्यस्य गच्छंति। ये चन्द्राकद्याप्य
यथा ४ धामतां यद्वप्रसर्गोत्रिकनुत्रिवर्तीत्यत्र नकारनिमित्तो मकारः पूर्वेण सह वचने लुप्यते। यद्वाह
नासिके ५ प्रसर्ग। प्रसर्गेत्रिकनुष्टुप् ॥ आधौनुतेनोपहिते सति परेण सह बहुक्रमे अक्रियमाणे क्रव मते नोपहितेनुनासिके। अथो ५
मार्षी लुप्यते। मोषुणः। मोइति मो। इत्यत्र षत्वनिमित्तेन वंनदुत्तरेण सह प्रत्यादाने क्रियमा
णे लुप्यते। मोषुणः। मो इति मो स्विनि सुनः परायरा ॥ तथात्वरस्य कमएकपातिनएक
पातिनः अत्तरस्य कम इद्विलीबो बहुक्रमे अक्रियमाणे उत्तपोरपि प्रवचनयोर्लुप्यते। एवं ता
वि। व्यंहः ॥ नचाच पूर्वस्वरेण नसंहितां ॥ लतेत तस्मिन्निय तस्वरोस्ये अत्र चएकपाति नः का

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मेनस्मादेकपातिनः पूर्वस्वरितेनसहसंहितोनलवेत नस्मिंनि यतःस्वरोदयेसतिच ग्रेहंसोन्य महर २
१चिराण।।छ।।वर्गः८ यदाचगछ्यनुदात्तमन्तरं।क्वापदादेरुदयस्यते नचापदाचअनुदात्तेरंत्र
१४९ दात्तस्यपदादेर्वेगागछंति।स्वरितंचउदात्तवस्येकीलावउदात्तसंयम इत्युमिति तेनोदात्तेनएकी
लावेनदाचबहुक्रमेअक्रियमाणोप्यवमाषीलुप्यते।आतेवः।तेइत्यत्रअनुदात्तस्यअवइत्यक
लावेनदाचबहुक्रमेअक्रियमाणोप्यवमाषीलुप्यते।पवमानंस्वाध्यो नः छ उदात्तपूर्वेनि
तरेणाएकादेशोउदात्तवंतस्यपूर्वेणासहवचने लुप्यते।पवमानंस्वाध्योनः छ उदात्तपूर्वेनि
यतेस्वरोदयेपरोविलोपोनियतोयदावरःउदात्तपूर्वेअकादशोनियतस्वरोदयेसतिपरय
रेणासहवचनमित्यर्थः।आर्षीविलोपोलवति।अनियतोवायदातदावरः।अनियतत्त्रोदा
पदा परोलवति।अनुदात्तश्चपूर्वः।तदाअवरःपूर्वेणासहवचनइत्यर्थः।आर्षीविलोपोलवति।पद्ये तम १४०
वं पूर्वस्यायंशोषइहकस्मात।उच्यते।उदात्तपूर्वेप्येकादेशो।इकारयोश्चप्रश्लेषस्येवमः

दोशाकतेविधाने पूर्वेणापिसहवचने आर्षो विपरव्यापनार्थंउदात्तपूर्वेइंसावसिमित्यत्राकारे
णासहैकादेशानिमित्तमिकारस्योदात्तस्यपरेणासहप्रत्यागतेविलोपः इंइसानसितथातवंवित्य
त्रतेइत्यत्रस्यअवंत्वित्यनुदात्तेनसहैकादेशानिमित्तंस्वरितवंतस्यपूर्वेणासहवचनेविलोपः
अनियतो४ भुवंतुतेपदाकरइत्येतस्यपूर्वलक्षणनिर्दिष्टमोवोदाहरणं छ स्वरैकदेशंस्वरितस्यचोत्तरंयद्य
निहन्याद निमित्तमन्तरं स्वरितस्यउत्तरमनुदात्तमेकादेशापरंसंतनिहंतिवक्ता।तदन्तरंयदापूर्वे
णासह अनिमित्तंरूपातवंमार्षीलुप्यतेसोनारंतुरापोः छ उदात्तपूर्वस्वरितःतपूर्वेपिअनुदा
त्तानामन्तराणांसमवायः।यदारौद्रौलसतेपिवाबहून्स्वराः।तदाबहुक्रमेअक्रियमाणेआ
र्षीलुप्यते।उतदेवाअवहितमित्यत्रदेवाइत्यनुदात्तसंगमस्यपूर्वनिमित्तंवायस्यस्वरितत्वंत
दुत्तरेणासहप्रत्यासाने लुप्यते।देवाअवहितं।परनिमित्तमंतस्यान्तरात्तत्वं।तस्यपूर्वेणासहव
तथा२
उदात्तपूर्वेप्यनुदात्तसंगमोयदास्वरोघ्नोलभते।पिबाबहून्८

Indira Gandhi National Centre for the Arts

१७

बस्त्र रवर्णसंहिते तयोर्व्यायेरन्त्यखलयोः। अहरस्यस्वरस्य संहितावर्णानां बवर्णसंहिता

वनेलुप्यते। जनदेवाः॥ स्वस्व हुवे पुरूत्नुस्तुजायेत्यत्र पूर्वमायोस्वरितस्वरलुप्यते। स्वरितापाये
चप्रवयः। पुरुभुजायत। उत्तरापा ये अनुदात्तः। पुरुपुरुभुजा स्वरितपूर्वे। याचंवदताव दध्यइत्यत्र ए
१४१ चप्रवयः। पुरुभुजायत। उत्तरापा ये अनुदात्तः। याचंवदत। तस्माद्द्रुतक्रमे अक्रियमा
ब्रवपर वीपायेस्वरोलुप्यते। वदतावदध्यः। उत्तरापादे अनुदात्तः। याचंवदत। तस्माद्द्रुतक्रमेन्नि
णासमानकालास्वसमानकालारणाविस्येवमादिविहितेषु आर्षीलुप्यते। तस्माद्द्रुतक्रमे निविलो ५
छंद्ये के आचार्याः ८ पथा प्रक्रमे स्वरवर्णसंहिते तयोस्तयोरन्त्यवर्णयोस्तथा। अदर्शनेनार्षीविलो विहिते४
पत्र ध्यते क्रमे पनार्षंब्रुवनेपरेस्वरं। यथापेनप्रकारेण प्रक्रमे स्वरवर्णसंहिते स्वरसंहिताच
तयोस्तयोरन्त
वर्णसंहितो
स्वरवर्णसंहितयोः क्रमेतथास्य दर्शनेमतिर्व्यते। आर्षीविलोपः। किमिदमार्षीविलोपइति। अ राम
न्यतर अस्मिन्नुवचने आर्षीविलोपइत्यर्थः। कोस्यविग्रहः। विलोपोविनाशः। तस्मात्सावआर्षीविलोपश्च हुक्र १४२

नइंदो

मेणानिमित्ता परिग्रहे आर्षीविलोपः। प्र णाइत्यस्मिन्नुवचनेऽवस्वरितयोः अदर्शनेनार्षीविलो प्पा१
पोभवति। यथ पिणावस्वरिते तत्र दृश्यते। नइंद्रो महो। इत्यत्र इंद्रो इत्यत्र प्रवयस्वराभावाद्विलोप
पएवा नैषदोषः। क्रमे त्रुहिपरे आचार्याः स्वरं नार्षं ब्रुवंति ८ अदृश्यमार्षीयादिदृश्यते क्रमे विलो
पमेवंब्रुवते परेतथा सकारणान्यार्षीविलोपविक्रमः क्रमे लापुक्तोपिबहूनिसंदश्यते। यदपि अ
आर्षीदृश्यतेत न्यतरस्मिन्वचने आर्षीनस्यामदृष्टंसंहितायां यदिक्रमे दृश्यते। एवमस्यामवस्थायामपरे आ
पा५ चार्या आर्षीविलोपंमन्यंते। कस्मादसतः प्रादुर्भावात्। नइंद्रो इंद्रो म इति। तथा कथं। यथास हे५
मानकालास्वसमानकारणानिति विहितेषु सक्रमके आर्षीविलोपविक्रमः। आर्षीविलोपहेतु
क्रमेणापुक्तस्प्रविकारणानिनिमित्तानि बहून्यपिएदानिसंदश्यताः। मंमे गंगेयमुनेसरस्व
निशुतुद्रिस्तोमं ८ पदंपदांतस्य यदागच्छति। स्वरावसानं सतुयोऽपुज्यते। तदानुक्रू पल

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२

रुतो निरास्तंतां न चेन्निरा होपजिज्ञस्यतत्य दं। पदं यदा स्वरं न गाछति पदां तस्य यदा वसानं न गाछति
नदानुरूपं ल नतो निरास्तं। पदकाले स्वरः स्तं तं वर्णान्तं च यन्न तत्तापते क्रमकः। स त्रपनिहूत्य तत्र य
२४२ दं न चो निर्ब्बीतीतीति नो वस्तु। नद्रीतिने। परिग्रहा दृतेख्व रस्तु तं तद्रूपं न लततेन च वर्णान्तो महि
तिमत्तु इति अत्र रूख स्तं तद्रूपं नलभते ह स्थितिस्थितोपस्थितयो श्च द्दश्यते। पदं यथाव
ध्ययवद्युपस्थितं। कचित्स्थितो चैवमतो धिः। शाकलाः क्रमे स्थितोपस्थितमाचरंत्येतत्। प
दुक्रमधस्त्रा त। स्थित्यपस्थितस्थितोपस्थितानामन्यतमेन पदप्रदर्शनं तत्र वतीति पुरुक्तं ८४
कस्मात्। स्थितस्थितोपस्थितयोरेव हिय थौ दृश्यते। अरेकांथो। अरैगीत्यसैक। उपस्थिते व्यय
ः। नो पेख्वयो दृश्यते। तस्मात् व्ययवद्युच्यते। पदं यथावन्न च दृश्यतइत्यर्थः। आरैकं थो। अ राम
रैगीति एवमुपस्थितेमति यदोस्यपदे दृष्टं स्वरितत्वं न दृश्यते। तस्माद्व्ययवद्युच्यते। तो पुरा इत्य २४२

बत्सदं२

व
त्स्थितिरित्यक्रोड्स्योतेन दृश्यते। कचित स्थिता पि एवं पयोपस्थिते नथा व्ययव दृश्यते। प्रातः सो
मं। प्रातरित्यत्र पदे दृष्टो रेफो न दृश्यते। अतो धि। तस्माद्धेतोः शाकलाः क्रमे वर्त्तमाने स्थितोपस्थि
तमेवाचरंति॥ अरैगीत्यरैक्। स्थितिस्तु। प्रातरिति प्रातः ह वर्गः ५ क्रमेन सर्वाणि पदानि निर्ब्र
वंत्रिनि स्मरंति। क्रमेन क्रमं ब्रूयात् क्रमकः सर्वाणि पदानि एकैकं पदं निर्ब्रुवन् क्रमेन इति
ति।५ स्मरं इच्छंत्याचार्याः कस्य हेतोः एवं सु शेन माध्वी अविलोपास्तवतीति। आ मंद्रामंद्रमावरेराप। आ
वरेराप। वरेराप मा विप्रां एवं सर्वत्र आचरितं तु नोत्रये नक्रमस्य वर्त्मस्मरंति संभावो कव
नः समाधिमस्या त्रितरा। प्रकी नये त पार्षदं पदाचरितं सर्वशास्त्रे विहितं क्रमोद्ध्या स्यामति
क्रमस्येत्येवमादि क्रमं कुर्वन्न नो त्रयेत्। नान्यथा कुर्यादित्यर्थः क्रमस्य वर्त्मस्मरंति सं
भवो हेतुः कव क्रमस्मरंतिः शास्त्रदर्शिनादिसंसवध्यपरौ नेरित्यनर्थोनरः। अस्य क्रमस्य समा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

धीमप्यअनुलक्ष्यचा इतराणि कतराणि क्रमेहेतौ शास्त्रानि कीर्तयेत्। किमुक्तं भवति। सर्वस्मि
१४२ नम्भशास्त्रेयासंपद्युक्ता तस्या अविरोधेनहेतुः क्रमनियर्थः यथायद्दृष्टवर्णोपि यमेयथावक्त
नादि मिमरुती स्येवमादीनि ७ यथोपदिष्टं क्रमशास्त्रमादितः। न हेव साधुववेदितव्यं ७ पुन
नः पृथक्वैविविधेष्वसाधुवत् २ यदुक्तानि असाधुवघथोपदिष्टमिया रितिसर्वत्र हि क्रमे कि
यमाणेश्वपद्मांतरमाश्रित्य संहिता यात्र विलोपत्रयने ७ इतिप्रवाधव्यत्र वावचक्रमं
सव। इत्येवं वाप्त४ क्रमः प्रवक्ता प्रथमं शाकल्यो लः गवान्यचा लः क्रमस्य वक्ता शिष्येभ्यः क्रमं प्रथमं उवाच
प्रशशंस च हिताय कथं तायते हितायेति क्रमे हि अधिगम्य क्रम काः क्रतसंक्रामा इवस
मावर्तमानाः अस्युवमा क्रमं तेवदृशं सयदु यौ(ते) भवनि चात्रा क्रमाभिगमनी तेदुर्गामपहता राम
स्पनिलीयंतते निम्मानस्यावी तीन वश्पाम्यायं इति ७ क्रमेणानार्थः पदसंहितादिः पुरा १४२

प्रसिद्धाश्रयपूर्वसिद्धिसिः। अरुक्त सिद्धश्चन अन्यसाधकोन चोदयापायकरोन चक्षुतःयोयंविहि
तो विधिः क्रमो द्वास्यामतिक्रमेणितेन नार्थः। कस्य हेतो प्रदसंहिताविदः प्रशानि हि संहितांत
विदुषः संहितापाठ नरकालं क्रमविधिरारभ्यते पुरा अप्रसिद्ध एवमयं पदसंहितापूर्वो
प्रसिद्धआश्रय पूर्वसिद्धिसिः। पदसंहिते क्रमस्याश्रयः यैतत्स्वविकाशास्यासिद्धयोभवति।
।पुराचेन्न दिधीयते तंचास्यतो विधीयते। तस्मात्पदसंहितानन्योपे क्रमो भवति। अविशेष
हि विशेषाएरं भोनर्थकः अरुक्त सिद्धः क्रमो यद्यपि वा संहिताया अविलोपार्थः पदसंहिताश्र
यवान अरुक्त सिद्ध इत्याच्यातेन वान्य साधकइति नायं क्रमो न्यशाखा तश्रया विशेषा साध
पति। अरुक्तस्य अन्य साध[illegible]नायं क्रमो[illegible] पान्य विशेषा[illegible] नेन विघते। न चोदया
पायकरइति न वायं क्रमो भेनु रम्फ इय कारोन चापायकरः। न चक्षुतइति नवायं क्रमः। आत

तस्मादस्यअसिद्धिविपर्ययिदृशीतां५

णानामन्यतमस्मिन्ब्राह्मणायथेष्टानःयथादेवतार्षछंदो युक्तः।स्वाध्याययत्तकर्मसुसंहि
ताविधिःतथास्मिनामाख्यातोपसर्गनिपाताःपदमितिपदविधिः।एतैःकारणैःक्रमेणानार्थ
१४५ इत्यच्यते।तदनितावाक्यश्लोकः।परगतविषयनान्यंनयति खराणांतस्मैकलुषमितिपरसाभुक्त
अत्ययंवि शेति ॥ असिद्धितःसिद्धिविपर्ययोयदिप्रसिद्धितोसिद्धिविपर्ययस्तथा।यदुक्तं प
दसंहितास्तस्येवमयंक्रमोनसिद्धातिनः।अतःहेतोःप्रसिद्धत्व॥असिद्धस्यविपर्ययः।तथा
भाविष्यतिप्रसिद्धंपदसंहितं यथाश्चित्ययंक्रमोवर्ततेतततंप्रसिद्ध एव।अनन्यथाच पदसंहि
ताक्रमोभवतीति।यतिनाष्टवर्णेक्रमाएनदेशांहिसाधन्येकदेशनेति ॥ महापवादेषुचमस्तुन
क्रमःपदेषुग्राह्येषुवचनर्थकमपवादोनि त्यर्थः।महापवादेषुप्रदेषुग्राह्येषुयेर्थाः राम
परिस्थंते।तानिप्रदेशस्थानानि।यथाग्रासंयोगमात्राता।तेषपितन्यस्मिनपवादो १४४

दृश्यंते।तेषुग्रासेषुविद्यमानेषुसत्त्वनर्थकः।नायंक्रमोनर्थकोलवितुमर्हति ॥ विपर्ययाछात्वसमावि
दृश्यंतेतेषुग्रासेषुविद्यमानेषुसत्त्वनर्थकः।नायंक्रमोनर्थकोलवितुमर्हति ॥ विपर्ययाछात्वसमावि
दर्शनात्त्पुप्रसिद्धेरुलयोरनाश्रयात्।समभ्यपायाद्धुतिस्वलाधु मिश्चते स्वसंमानकरःक्रमोर्थ
वान्रूविपर्ययादिति।क्रमेणानार्थःपदसंहितादिदः इत्यत्रप्रसिद्धतोसिद्धिर्विपर्ययस्त येत्यक्तं।विपर्ययपा
अ४ असिद्धौपिहिभावाःप्रसिद्धानवंतित्याद्विसमाधिदर्शनाद्वायंक्रमो अर्थवान्भवति।ग्राह्येसमाधिदर्शनादि
ति।क्रमशास्त्रेहिअनेकेविशेषाःसंहितापदादिपदांतानुग्रहणार्थंविधीयंते।यथेनदनववसानीयानि
निमित्तसंश्रयणीयोत्येवमादयः।पुराःप्रसिद्धेश्चायंक्रमोर्थवान्भवति।पुराप्रसिद्धेरिति कथं हिनाम
पुराअप्रसिद्धःसंत्रवसानीयादीविशेषानारमते।उलयोरनाश्रयात्।उलेअपिपरसंहितेअनाश्रित्य
पंक्रमोवर्तते।तस्मादपिअर्थवान्क्रमोभवति।अताअपादितिव्यतिरिच्यते।पदसंहिताद्विशेषा
रंभःक्रमतापत्रेदृश्यतेयथैतत्वगृह्णाणांपरिग्रहकरणं।समभ्यपेपाद्धुतिश्चसाधुरिति।ए

वीवायरिणाम्मफपगामनाव्वापंक्रमोर्थवान्नभवितुमर्हतिकथंतन्नमानर्थकंपुराप्रसिद्धंबहवाभ्यासाध्वपरि
ग्रहीपु [illegible] नेश्चसमानकरःक्रमोर्थवान्नभवतीति
१८५ श्रनोचायंदृष्टः॥क्रमोविज्ञायते।तद्वेपदानांगिरसः।त्रिपदेनबालरिवल्याइएनिःकारणौरपंक्र
मोःअर्घेदान्नभवति।कारणोऽस्याऽसिद्धोयं।श्रतितस्यविविधेगुणविषयेवितत्येअसिद्धिर्नभवति।पु
रपिचपदविषयेविज्ञतिसुविज्ञानोनतुह्येति छ अनेनचद्वेपदसंहितास्वरौप्रसिद्धत्वयारणाक
र्मचोत्तमं॥इतस्तक्रमोर्थवान्नभवति।क्रमादते द्वैपदसंहितास्वरौ नसिद्धः।द्वैपादेहितिद्वे उत्तरभंत
श्चन्नेकार्त्तु।पादार्चविसक्तामित्यर्थः।पारणादोत्तर भिनिसगवनापंचालेनस्थापिता।नोपारणाकर्म
रांकर्मपारणान्युत्तमंपरं।पराया।हिमघवन्नाव।भवतिचात्र।प्रगाथेपुनरावर्त्तेदृष्ट्वायत्तविधेभ्यः राम १४५
नि।अर्थवत्क्रमं द्रुपाद्देवता चास्य   याद्व ता।छ क्रमादतोऽध्यायन्युषां बं हूणां पदैः स्वरैश्च

ध्ययनंयथाविलिरिति।यथा
ध्ययनंयथाविलिः।क्रमादतोऽध्यायन्तुसंचारणांके यतो।अध्ययनंयथाविलिरिति।यथा
अध्ययनंत्रिभिर्न्निर्वृत्ति॥सं हितापदक्रमैः।नतस्यायंक्रमोर्थवान्नभवति।भवतिचात्र
अध्ययनेंत्रिसिर्निर्वर्ते तीति॥सं हितापदक्रमैः
शालङ्कल्लू वइतिसंज्ञायेतममेस्तथावान्मवानिति इतिपार्षद्व्याख्यायांक्रमहेतोनामए
कादशमंपटलं श्रीः छ छ छराम राम राम राम रामछ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१६२४५
१२८

२५८

उष्मांतस्थुसेष्मवकास्वर्गानांतंयांत्यन्यत्रविसर्जनीयात्ऋष्माणःअंतस्थाःलकारःसोष्माणःवकारव
र्गः॥एतेसर्वेनांतंपदस्यगछंति॥विसर्जनीयंवर्जयित्वा॥विसर्जनीयस्तुऋष्मसुवर्त्तमानोपिपदांतंगछंतिअ
ग्निः॥वायुः॥इतिपरिशेषात्अंतंगछंति॥तानुदाहरिष्यामः॥एव॥त्रिधा॥प्रति॥देवी॥वसु॥बाहू॥अग्ने॥वायो
तो॥तो॥इयध्वे॥सानौ॥वारुअवर्ड॥विट्॥वषट्॥तत्॥तान्॥त्रिष्टुप्॥पतं॥ ६ कारत्कारोपरमई॥ऋष्माणो
नादिंतकारादवरेवसप्तऽकागरःलकाराऋष्माणांबोत्तरोभागोविसर्जनीयादिः॥एतेपदादिंनगछंति॥त
कारावपूर्वेअकारादयःसप्तपरिशिष्टानुदाहरिष्यामः॥अथ॥आहू॥ऋतं॥इमा॥ई॥उत॥ऊत्वुः॥एषः॥ऐष
धीः॥ऐरन्॥ओषुरुत्र॥कर्मार्क॥विक्रतुः॥त्वजनत्व॥गतं॥घृतं॥वित्रः॥छोपा॥जनेन॥तत्॥थादेवाः॥धेनवः॥नूनांप
रंफेनं॥बतः॥वाबधे॥भवभयं॥माया॥यथा॥रक्षिलक्ष्मीं॥वायुः॥ ॥हितं॥रारः॥पाट्॥मत ना
न्योन्येनमध्यमाःस्पर्शवर्गाःसंयुज्यंते॥स्ववर्गायैसुसंयुज्यंते॥अन्येश्वागछंति॥जजतीःयज्ञः॥सुष्टुहू॥षः॥

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मंडुकाःरक्षेवाअश्वानयतारंदोरति।नुवधां।अर्वंति।वज्रं।उष्ट्रणां।वर्त्रिकान्नावाभवति।स्रोति।मध्यमाइतिकस्मात्
१४७ ।म्मा। नलकारेणरेफः।लकारःसहरेफेणनसंयुज्यते।अन्येस्तुसंयुज्यते।अर्यमा।अर्वाक्।अर्कः।वर्हिःव
षे। स्पर्शैर्विकाशेनपरैरनुत्तमैस्पर्शैरनुत्तमैः।वकारोनैयुज्यते।पूर्वैस्तुसंयुज्यते।क्वोष्ठा।ज्वलंता।मध्वः
अयाअनर्वा।वानीति।अनड्वान्।वामाह।अनुत्तमेरितिकस्मात्।दधिक्राव्णोअकारिषं।तत।तस्मातेषां
अयाअनर्वा।वानीति।अनड्वान्।वामाह।अनुत्तमेरितिकस्मात्।दघोषिणःसर्वघोषाभिर्नसंयुज्यते।अन्येषांस्तुसंयुज्यते।तेस्कं
घोषिणःसर्वघोषाभिः।तेषांस्पर्शानामनुत्तमाघोषिणःसर्वघोषाभिर्नसंयुज्यते।अन्येषांस्तुसंयुज्य।तेस्कं
मधुः।श्वोतंतिधारामधुनोघृतस्य।स्त्रोति।अनुत्तमैरितिकस्मात्।पद्मं।रोधत्यमस्तिष्कात्।विष्णुर्गोपाअदा
ष्मःतधातेषामितिकस्मात्।ह्यास्यभिप्रथमंस्वस्त्वये।रूपाणाअस्यसुव्रता।तस्येदर्वंतोरंहयंतआरावःमध्या ज्य
रुंडुस्वंचे नांत्यानस्थानप्रथमोष्मभिःपरैः।अंत्याअंतस्थाप्रथमावांतस्थाउष्मभिःपरैर्नसंयुज्यते।पूर्वे १४७
स्तः स्तुसंयुज्यते।रूपाणाअस्यसुव्रतः।स्वाहाग्रयेवरुणाय।अंत्यामथमेतिंस्मात्।अदर्शिवनस्पतेत्रातवच्यो

रू२

हुःरर्भा।पूर्वइतिकस्मात।अकव्यात।अच्छ नानुत्तमाघोषिणोघोषिभिःसहस्पर्शाःस्पर्शा
।।अनुत्तमाघोषिणःस्पर्शाःअघोषिःस्पर्शैःसहनसंयुज्यंते।उत्तमास्तुसंयुज्यंते।पलिक्नीः।युयु
म्महे।आत्मा।अमथ्नात।अमानं नोत्तमाऊष्मभिःपरैः।उत्तमास्पर्शाऊष्मभिःपरैर्नसंयुज्यंते।पू
र्वैस्तुसंयुज्यंते।विष्णुः।स्मामग्नि।उत्तमाइतिकस्मात।यज्ञ।विरप्शीलकारःस्पर्शैर्नयकारउत्तरैः
लकारःस्पर्शैश्चउत्तयैकाराननसंयुज्यते।पूर्वैस्तुसंयुज्यते।इडःपानन्येददतांशारीतोः।नममोप
वाक्यः।इडग्रमववचावदिङ्जे।सत्याउक्षीनातु।यंसु।आरभ्य।मरव्येसत्वाय।।पद्रपा।।
लकारस्पर्शौरितिकस्मात।इंड्वाह्यो हुष्मारणोन्योन्येवन।।अन्योन्येनच।सहरूष्मा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

पठ· णानसंयुज्यंते। त्वेष्वसंयुज्यंते॥ अनः॥ शापोयमद्भीतः। मानोमहेवनिष्पीषणादाः
१४८ ।शास्ति नत्रकादेष्विदं॥ यदिदमस्मिन्यदूले विधानमुक्तं। तत्पदमध्योपदमंध्यौ। स
भवतीतिवेदितव्यं। नान्योन्येन मध्यमास्पर्शा वर्गा इति यदुक्तं तत्स मेधैधति। उपमा षद्
मध्योपदमध्यौ। तत्तु भवति। उपमायद्वाहा॥ तथानलकारेण रेफ इति भवति। रोहि
ध्या वासुमदंशुर्लाभीः॥ तथाते घांनात्यां ताच्छाऊम्माभिःपरैरिति संध्यौ भवति। देवा राम
हुवैहहूछुवमताये। दाध्याङ्मेजनुषपूर्वोसंगिण॥ तवायांसोमत्वमेत्यर्वाहन्नमं। १४८
दशास्यत्या। श्रिंन्य चतवामेऽन्यम। तथा चेर्दमायिमता॥ तथाचेर्दमपितमना

णारेके १
विरोहा। आविर्दताकृणुतेवर्ध्यास्रहू नरेफोरेफे रेफे णानसंयुज्यते। अन्यैस्तुसंयुज्यते। अभावान्नोदाहृतं। अ
मा र्यणोऽप्रदितिर्यज्ञियासः। नसोष्मसोष्मवान्॥ सोष्मवर्णाः। स्मोष्मभिर्न संयुज्यते। अन्यैस्तुसंयुज्यते।
नुद्धेनाप्यपिहितंयदीसाता। अधानयदुरितादंभयद्व नस्पर्शैः स्पृष्टाप्रथमःपरःसन्। नसंयुज्यते। पू
र्वस्तुसंयुज्यते। ब्रह्मस्वतेजातवेदोनमस्व। अङ्गाद्व्रानोवस्यसावस्यसोदिद्धिः। स्पर्शैरितिकस्मात्। स्पृष्टासंते बर्हि
ःसुतइंद्रसोमः नानुत्तमैःसवसोष्मावपूर्वः। अनुत्तमैः। स्पर्शैःसवद्धकारः। सोष्मावपूर्वः। सन्नसंयुज्यते
ह४ उत्तमैःसहसंयुज्यते। उत्तमैः पूर्वाह्णे। अङ्गाद्व्रहा यनुउत्तरेउद्गारणंभवति। तथातेषांद्वोभि
णः सर्वथोष्माभिरितिसंध्यौभवति। कहहूनंकथवित्रियः वर्गः नामाख्यातमुपसर्गोनिपातश्चत्वार्याहुःपदजा
तानिशाद्वाः नामवं आख्यातंचउपसर्गाश्चनिपातंश्चेतिचत्वारिपदजातानिशब्दविदआहुः तन्नामयेनाभि
दधातिमत्वं। तत्रामेत्यकृतेपेनशब्देनाभिदधातिवत्साससर्वंद्रव्यमित्यर्थः। अग्निः। इंद्रः। वरुण ॥मित्रः। अर्यमा।
य१

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पट॰
१५८

तदाख्यातंयेनभावसंख्यानुं। हदाख्यातमित्युच्यते॥ येनशब्देनसहक्ष्मानुनाम्भिदधातिवक्ता। भावंक्रिया
मित्यर्थः॥ न्योपतंहतंनुदेथांनिशितं पाम्यापरानिर्दुरनुव्यपापम्परिप्रतिन्यच्यधिस्त्वदवापि। उपसर्गाविं
न्नातिरर्थवावकाःसहेतराभ्यां। प्रा। अभि। आ। परा। निर्दुरनुव्यपाः। अनु। वि। उप। अप। सं। परि। प्रति। नि।
अति। अधि। सु। उत। अव। अपि। इत्येते विंशतिरुपसर्गाः; अर्थवावकाः। अभिर्थवुतेसहेतराभ्यां नामाख्या
ताभ्यां। प्र। प्रपाणोजातवेदसः। पदेवंदेव्याधियामरता। अभि। अभिष्ननेतेअद्रिवः। अभिवापूर्वपीतये। आ
वहूथेपराकात्। मरुद्भिरग्नआगहि। परापरायतीमातरमत्ववष्ट। मराश्च। दितपसायातुधानान्। निः। व
सुर्देवप्पनि–तं। तिरश्चतापार्थो। निर्गमा। णि। दुः। पुरानेदुरितेभ्यः। अनु। अनुष्ठितत्तुनर्पो। अपोहृत्यात्त्र
सदुद्धानरामनुघ्यात्। विराम्यघ्याद्विश्वीन्मभ्वी। अपेनवीतविवसर्पता तः। उपापस्तेनद्रस्वाद्दीर्घा–ताव
ग्णिन्मिग्धान्नांश्चानिकघानुदान्तानुदात्ता। अस्वरितान्पवितानपि। समाविकंर्णाश्चतथासंवृतान्विवृतान्
राम
१४०

यत्तुउपस्तुतायदृंमभिमुपस्तुहि। अपा। अस्यपाणोदपानतिअपेहिमनसस्पते। सं। परार्तासम्राजंतमघ्याण
संगच्छ्ध्वं। परि। दिदुर्विषाणंपरिपानमर्तिती। राजीसन्परिणीयते। प्रतिपंतंविदेनमः। पितिकंताप्रथमा। अहं
अन्नानि। निधीयमानपगूहमस्तु। निधेहि। गोरधित्ववि। पअतिविद्धाविष्युरेण। विदाश्वा। अतिक्रामिष्टं जुरतं
पतोरपुा। अधि। ममराष्ट्रस्याधि पत्यमेहि। पुराणतस्याअशिशालेस्वाहि। सुकृत्सुपाणिः। स्ववान्सताना। अ
श्विनास्वघेसुहि। उवाउद्यत्रद्यमिनमहा। उभेइदेतिमूर्यो। अभितम्नत्। अवा। अवद्वित्पत्रर्कदकामिवद्योः
अवस्यातंमुंवतंपत्रे। अस्ति। अपि। पदीगंछंत्यन्यातीरपिपितं। देवीर्देवानामपियं–पाथः। इतरेनिपा
ताः। इतरेकतरेनामाख्यातोपसर्गेम्यः। इतरेन्येनिपाताविदेतव्याः॥ कस्मात्। एवं। अ। वा। घा। पो। सा।
स्मावां। स्मावांवा॥ अथांदूतंनूनं। शाश्वद्धि। कुवित्। शकत्यअथातः। अघो। अघोअरिघृतातये। नि–नु
कां। अन्पस्तेन्नाभिग छति। वंमाहो। ज्ञातांरिक्तागर्भे। इन्येवमादयः। वादयश्चाइन्येवमादयः। विंशातेस्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सर्गाणामुपात्त एकानुरानवा। विंशतेरुपसर्गाणां दन्त्याश्चाघ्रदात्ताववे दितव्याउदात्तानववेदितव्याः॥ आ प्लानि॥ वि
१५ ।संप्रि प्रु उत्तारइन्येते आघ्रदात्तादन्तौ तेषां एतेषामुपसर्गाणां दन्त्याश्चाघ्रदात्तावेदितव्याः परा अ
नु। उप अभिश्च अति। अपि। अववरइन्यते आघ्रदात्तावेदितव्याः एषां अन्तोदात्तस्वभीन्यपांत्र्यमभीन्यांती
दात्तएतेषामेववेदितव्यः क्रियावाचकमाख्यातमुपसर्गो विशेषकृत्तास्तत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पाद
पूरणः॥ निपातानाम्॥ छन्दस्यनिपातनादनच्छकानामुदयेवमाच्छकाः॥ नोतंरन्यत्रिसंस्पेहवाप्युपेमिता
न्तरोणवार्षः। शाकटायनः। तञ्चछ्यांवतौ वर्गः पार्षदव्याख्यापांद्वात्रींदशपटलं द्वितीयोध्याय
यः नुवायुः प्राणः कोष्ठनुप्रदानकंठस्यखे विवृतेसंवृते वा आपद्यते आपतनादनो वावक्रीडीयामुम
संवांतरो भौरमेवशरीरः पंचवायवो नानाकर्मणः प्राणापानव्यानोदानसमानाः। एवां प्राणो हिनाभेरु राप १५०
परिस्पन्दात्तास्येनव्यावरति। नानाकर्मणः। प्राणापानव्यानोदानसमानाः। एषांमेरधवात्मामुमंद्रपोरणा

नःपसारणात्कुंचनोद्वृपणावर्द्धेपणागतिकर्माव्यानः। कर्मप्रवर्त्तिमुबलमाप्रयन्यदानः। सर्वक्रियाणा
मुपरमणोसमानः। एवंवा विवर्द्धमानं प्राणमेवैकेआवार्यावरंमन्यंते। अपरेउदानं मन्यतेउपरिस्थानमुख्याद
ग्रेस्मृदूर्ध्वोवर्त्ततेनिलः प्रेइर्ककर्मक्रिया सर्वाः प्राणिनां संप्रवर्त्तयेत। नि[illegible]रधः शिरोमागंगच्छकरणसमुतांक
ठताल्वोष्ठदंतानां संपत्रः मसमारितः ह्रस्वादीर्घाप्लुतान्वणान्विगक्षान्वानिकवानुदात्तानुदात्तांश्च
स्वरितान्यवितानपि। समाविकंप्रयत्नश्रुतथासंवृतावित्रतानप्येदेहिनामववोधकृच्छेतेनोदानःस्मृतम
तोधएवमुभयथाआवर्पद्यतिपत्तिदर्शनाछौनकेतभगवतामापेमन्यमानेनदंशास्त्रमेवंप्रणीतं। वा
युःमाप्तकोमनुप्रदानमिति। येपुनरुदानंमन्यंते तेषामिदंनसिद्ध्यति। उद्वानभावंवतेषांसिद्धं। कथंश
रीराणां पंचानामपिमाणइतिनामधेयंसाधारणं। तस्मात्तेषामपिवायुः। प्राणः कोमनुप्रदानंमिन्येवंसि
द्धं। प्राणोवायुः कोष्ठ्यं कोष्ठमुदरं। कोष्ठभवं कोष्ठ्यं वामनुप्रदानं वालुमनुमदीयतइन्यनुमदानं किंतत्। स्थू

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

सनादौ। उभयं केन पदीयते पयन्त्रेन कस्मिन्ननुपदानमापद्यते। कंठस्य ग्रीवायाः खेगलबिले छिद्रे विवृते
विपुले विवृताले महति। संवृते वा संकुचिते संश्लिष्टे स्वल्पे वा श्वासमिश्रा स्पृष्टा आपद्यते। श्वासतां श्वास
१५१ वीनादनं नाले महति। संवृते वा संकुचिते नादतामापद्यते। वक्रतिर्यक्। ई ह्री वे ष्णा वक्रु री ही वक्री ह्री त
स्यां वक्री ह्रीया। उभयं वातरो मोऽस वायुः। कंठविवृते संवृते श्वासतां नादतामापद्यते तावर्णा नां पकृत
यो भवंति। ताः खल्वेता वर्णानां श्वासनादौ उभयमिति स्त्राः प्रकृयो भवं भी-वं वेदितव्यं। अनुक्ते ष्वेतस्मि
न्विज्ञाने विस्पष्टार्थं। केषां वर्णानां का प्रकृतिर्भवतीति तत्र ब्रूमः।' श्वासोऽघोषाणां। श्वासः प्रकृति।
विती तिवेदितव्यं। ॥ ऊष्मरेषां नुनादः उतरेषां कतरेषां घोषवतां स्वराणां च नादा प्रकृतिर्भवतीति वेदि
तव्यं स्पोष्मोष्मणां हो ऽपि णां श्वासनादौ। सोष्मणो येषां घोषवतां स्वराणां च नादा प्रकृतिर्भवतीति वेदि राम
र्गवनुर्च्छो ऊष्मा वयोद्यो घोषो हकारः हवनुर्च्छ ऽभयान्नुपदानार्थं सर्वे श्वासनादानुमदानोरितिवेदितव्यं। सो १५१

नदंशास्त्रमेवं प्रणांतं। वायुः माणः को-मनुप्रदानमिति नि। येषु नरुदानं मर्च्यंति तेषामिदं न सिध्यति। इहान
पिमावंव तेषां सिद्धं। कथं ऋरीरराणां पंवाच्यमपि माणार्इति नाम धेयं साधारणं। तस्मान्नेषामपि वायुः प्राणः
कोष्ठ्यनुप्रदानंमित्येवं सिद्धं। प्राणो वायुः कोष्ठ्यो कोष्ठमुदरं। कोठेभवं कोष्ठ्यमनुप्रदानं वायुमनुमदीयत इ
त्यनुपदानं किं तन्ना श्वासनादौ। उभयं केन पदीयते पयन्त्रेनु पद्यमनुप्रदानं वायुदानमापद्यनो कंठस्य ग्रीवा
याः खेगलबिले छिद्रे विवृ-विपुले विवृताले महति। संवृते वा संकुचिते संश्लिष्टे स्वल्पे वा श्वासतिश्रास्पे
श्रापद्यते। श्वासतां श्वायं वं। नादनां नादवां। श्वासतां नादतां श्रापद्यते। वक्री ह्रीयां। ई ही वे ष्णा वक्रु री ही वक्री
ही। तस्यां वक्री-यां उभयं वातरो मोऽस वायुः। कंठविवृते विवृते संवृते श्वासतां नादतामापयते तावर्णा
नां प्रकृतयो भवंति। ताः खल्वेता वर्णानां श्वासनादौ उभयमिति तिस्त्रः प्रकृतयो भवंतीत्येवं वेदितव्यं। अनु
क्ते ष्वेतस्मिन्विज्ञाने विस्पष्टार्थं। केषां वर्णानां का प्रकृतिर्भवतीति तत्र ब्रूमः। श्वासोऽघोषाणां। श्वासः प्रकृ

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तिर्भवतीति वेदितव्यं ॥ ॥ इतरेषामनुनादः ॥ इतरेषामघोषेतरे– घोषवतां स्वराणां च नादः प्रकृतिर्भवतीति वेदि
१५२ तव्यं स्पर्शोष्मणां घोषिणां श्वासनादौ । सोष्मणो ये घोषिणो वर्गचतुर्थाः ऊष्मा च यो घोषो हकारः हचतु
र्थेषु उभयानुप्रदानाः सर्वे श्वासनादानुप्रदाना इति वेदितव्याः । सोष्मोष्मणां घोषिणां श्वासनादौ । अस्मि
न्सूत्रे व्यस्तमेतत् । सोष्मणो ये घोषिणः वर्गचतुर्था ऊष्मणां च घोषो हकारस्तेषां वर्णानां श्वासनादौ प्रकृ
ती भवतः । श्वासानुप्रदाना अघोषाः । हचतुर्था उभयानुप्रदानाः ॥ अवशिष्टाः सर्वे नादानुप्रदाना इति वेदित
व्यं तेषां स्थानं प्रतिनादान्नदुक्तं । तेषां श्वासनादोभयानां स्थानं प्रतिपत्तव्या । तस्मादे– त्पारस्थानं । आ
दाः परोऽपि निधानाद्भवं तत्कालस्थानमिति । एवं श्वासानुप्रदानादीनि वसिकालस्थानानि भवंति न वाःपि
कानि नवान्यस्थानानि स्थानमिति । ए तद्विशेषः करणं । तत्र वस्मेत्यमणात्त्वमाति करणं नाम पिरेषो राम
वष्टते । करणं प्रयत्नस्तु निरं स्पृष्टमस्थितं । स्पृष्टं करणं स्पर्शानां तदस्पृतां च वेदितव्यं । अस्थित १५२

मितियत्र वर्णस्थानमनाश्रित्य मध्ये जिह्वा न तिष्ठति । तदस्थितमित्युच्यते दुःस्पृष्टं तु पाग्वकाराद्वनुसी
। दुःस्पृष्टमीषत्स्पृष्टमित्यर्थः । हकारात्प्राक् चतुर्णां वर्णानां यरलवानां स्वरानुस्वारोष्मणामस्पृष्ट
स्थितं । स्वराणामनुस्वारस्य ऊष्मणामस्पृष्टं करणं । तस्थितं वेदितव्यं । तत्र स्थानमाश्रित्य मध्ये जिह्वाव
तिष्ठते । तदस्थितमित्युच्यते नैकेकं चास्य स्थितमाहुः सूक्ष्मणः ॥ एके आचार्याः कंप्यस्य ऊष्मणो हका
रस्य विसर्जनीयस्य वा सस्पृष्टं करणं मन्यंते । एवमेकोऽपरे कंप्येऽतिवर्णयंति । पयोत्कुरीहागुणस
न्निपाते वर्णमिव गुणविशेषयोगात् । एकश्रुतेः कर्मणा प्राप्नोति बह्वीः ॥ प्रयोक्तुः कर्तुः गुणविशेष
योगात्ता गुणानां विशेषयोगात् । एकश्रुतीः कर्तोयोगी गुणविशेषयोगः । तस्माद्गुणविशेषप्रयोगा
देकः स्वयमः । बह्वी श्रुतीः ॥ बहूनि रूपाणि कर्मणा क्रियया व्याप्नोति । केऽत्र गुणविशेषाः । यैः स
हसंयोगाद्वा वर्णानामाकृतिर्नो विशेषो भवति । अनुमदानसंसर्गस्थानकरणपरिमाणा गुणा

Indira Gandhi National Centre for the Arts

स्तौ।तैःसहसंयोगान्वर्णानांस्पमेदोभवति।वर्गेतुल्यस्थानानांतुल्यप्रयत्नानामपिप्रथमतृतीयानां
१५३ अनुप्रदानकृतःक्रतिविशेषः।कचटतपागजडदवइति।तथाहकारविसर्जनीययोःसंसर्गोत्तीति।त्स्य
ति।ग्रहुर्घोषघोषवतामकारमेकेनुस्वारमनुनासिकानांसोष्मतांवमोष्मणामूष्मणाहुःसस्थानेन
घोषिणांघोषिणोवेदितव्यं।द्वितीयचतुर्थाएतेऊष्मणालंसृज्यंते।अनुस्वारेणपंचमाः।तत्रतुल्यस्थ
नप्रयत्नानुप्रदानानामपिप्रथमद्वितीयानांतथातृतीयचतुर्थानांतथातृतीयपंचमानांवसंसर्गकृतः
क्रतिविशेषः।कखरतपाखछठथफा।गजडदब।घझढधभ।तथाउञणनमाइति।स्थानेनेति।तुल्यप्र
यत्नानुप्रदानानामपिस्थानकृतोविशेषःयथाअस्यरुडाकचटतपायरलवशेषसहइति।करणेनेति। राम
त्यस्थाइठधवातथातुल्यस्थानानांतुल्यानुप्रदानानामपिइकरजकारपकाराणांकरणकृतःक्रति १५३
विशेषापरिमाणेनेति।तुल्यस्थानप्रयत्नानुप्रदानयोरपिसमानानांह्रस्वयोःपरिमाणकृतःस्तुतिविशे

षः।यथाअसइइउकुइति।अत्रश्लोकाःअनुप्रदानात्संसर्गात्स्थानात्करणविभ्रमात्।जायतेवर्णवैशेष्यंप
रिमाणाञ्चपंचमादिति एकेवर्णस्यश्लोकविध्यति।कात्रकार्यचाएकोआचार्यान्अकारादीन्वर्णान्श्लोआ
तिकाश्चित्रकार्यान्अकर्त्तव्यान्मन्यंते।आहुर्घोषवतामकारमेके।घोषवतांवर्णानांअकार
घोषमाहुरेकेआचार्यः।किमुक्तंभवहति।घोषवत्सुअकारःस्वस्थानादागत्याघोषंजनयनीति।प
थागजडदबापरत्वहइति अनुस्वारमनुनासिकानां।तएवआचार्याअनुनासिकानांवर्णानाग
नुनासिकंबोधमाहुः।उञणनमइति सोष्मतांवासोष्मणांमूष्मणाहुःसस्थानेनासोष्मनोघ
र्णानांसोष्मत्वंसस्थानेनऊष्मणाआहुःकइत्येतेनखकारस्य।चात्स्योनेनछकारस्याघइत्येतेनठ
कारस्यासइत्येतेनथकारस्य।पइत्येतेनफकारस्य घोषि- घोषितौवाघोषिणांमोष्मणांकऊष्म
णाघोषिणाहकारेणोन्यच्छं।सोष्मत्वमाहुः।वकङघभ वेर्ग अत्रोत्सत्रावपरऊष्मघोषो।अत्रै

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

८

वसोष्मसुह्वो घवसुवनुत्पद्यते ऊष्मघोषा विति। अपरे आचार्या आहुः॥ यदुक्तम कारो ह्वो घवनां वो षंतम
१५६ यति। अनुस्वारश्चानुनासिकानां अनुनासिक्यं च। सोष्मणां च ह्रा ष्मा सोष्मता मिति। न सम्यक् लक्ष्यते क
स्मात। एवं परिकल्प्य निवर्णानाम निन्यत्वं प्रसज्येत। निन्याश्च वर्णाः॥ हं कूर्स्वा अविवालिनः सोष्म
तरं सोष्मसु माणमेके। सोष्मसु द्वितीय चतुर्थेषु न्याय्यतर माणमेके आचार्या मन्यंते। सर्व वर्णेषु स्थान
करणानुप्रदानानि त्रयो गुणाः समानाः॥ सोष्मसु पुनर धिक ऊष्मा गुणः तत्र गुण बहुत्वान्मात्राकाले त्री
ह्तत्वहतेन न्याक्यमुक्ता। पिन्नु मिति। तेन त्री व्रतरं प्राणं मन्यंते। पद करेण फत्कां पचम द्विनीयाः श्च
मानुप्रदानाः॥ अन्ने घवंतः। एके अल्पमाणाः। अपरे महाप्राणा इति सोष्मसु महाप्राणत्व विदधत
पतमेवार्थमाह रक्तो ववानानुरवनामिकां म्यां मुखेन वनासिका वपद्यते स रक्तो वेदितव्यः। छ
द्वाणेन मरति। मंदिष्टपद स्थाने कामेसवारं हा। अस्मात् अस्माद् दुदवा अभी सूरिवसारथिः। न्र्ष्याहि राम १५५

शृणुधी गिरः॥ किमर्थमिदमुच्यते। ननु रक्तसंज्ञो नुनासिक इत्येवं सिद्धं। नेह संज्ञा क्रियाता। किं तर्हि तत्रोक्तस्यानु
स्वनासिका ववनं च मिह रक्तस्य विधीयते। एवमर्थमिदमच्यत एतद्वर्णा स्व गुणान्शास्त्र माहः। पवासु
:प्राणान्येवमादि परक्रांतं तद्वर्णाना मात्म गुणान्शासने वेदितव्यं। एतावंतो वर्णानां गुणाः श्वासनाना
दताउभयता स्पष्टता दुःस्पृष्टता कंठविलम्भ्य विक्षुतता संवृतता घोषवद् घोषोष्मता सोष्मता अनुना
सिकतेति नपुंसकं पदन्तुतं तस्य बहुभिक्षा न ज्ञः॥ अनुस्वारो दीर्घ पूर्वः श्रोष्यं ते षु पदं षु सः। नपुंवा
क लिंगं पदं ह्रस्व पं ऊष्मांतं तस्य नपुंसकस्य बहुभिक्षाश्च न ज्ञत्व हुववनडत्यत्र इन्य छः॥ दीर्य पूर्वः अनु
स्वारो वेदितव्यः॥ सि षिडन्येवमंते पुपादेषु सानुस्वारोद घून्यः॥ सि। पुरुवर्पास्य श्विनादक्षना। पिष्टे
पिनाता मिसुनामवे ते। आयस्मिन्मना हवींष्यग्रे। किमर्थमनुस्वारस्य दीर्घपूर्वस्य पदमध्ये वर्तमानस्य
द्रु भिम्नो कैर्लतणं क्रियते। पाठादेव सिद्धाति। पानेषां वर्णानां स्वार्छसिद्ध अस न्या किं तु दुराज्ञापनि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नार्थः॥पौंस्यं॥सुषितः पुंस्यपौंस्य।वक्तृषेता नियोस्वा नामकाद्युपोत्तमे जिह्वांसादीनामुपोत्तमे पूर्वादेरमकारेषु
१५८ तिअनुस्वारो दीर्घपूर्वो भवति हृस्वपूर्व एव भवति।सुगांर्श्वनोवाजासुस्वरूपसः पुंस्त्रियादभिनि हितालाउ
स्त्रियादेकीभावात्र्यभिनिहिंताव्वपरः॥अनुस्वारः पादे हृस्वपूर्वः॥सन्तं हिरायो दीर्घपूर्वो भवति।पुंस्त्रियाः
ता।आभूतांशोऽभ्यश्विनोः कामममप्राः।अभिनिहिताता।मरेष्ठिहं सुहवं हवामहे हो मुव मांश्चत्वे पांसमि
न्चपि।मांश्चत्वे।अपांसा।इत्येनयोरनुस्वारो दीर्घपूर्वो वेदितव्यः॥मांश्चत्वे।मांश्चत्वे व्यापन्ना नेवावत्रे।अपांसोऽ
यांसमुष्णा।द्युम्नासुरक्लिं।अपांहमग्रेसुत्रितिंतता।याअयंयोगोन छेक॥कथं मांश्चत्वं इति नायमनुस्वारः।
कस्मात् हि।आदिस्वरश्चोत्तरे षां पदे पां सति अनुनासिकाव्वः॥अपास मिनिवसः सोसंपदां तेम्प इन्द्रो वेमिह
।नान्नेछ॥कः॥न्यायांतरेपि किल मांश्चत्वं इत्यत्रानुस्वारं पठंति।तदन्छ निपात्यते।पद्ये पं मांस्य वन्मा इति राम
वनिपातयितव्यं॥नेतेंदशिग्युयोजन।जिह्वांसन्मांमुरेमां मसित्यत्रमवादगा श्लिष्टं।अपांसमिथना न्यक्रप १५९

घव्वायकारस्यनश्चिद्यन्यतोनित्याते एतां वान्यनुस्वारो दीर्घो तान पुंसकंयदृष्यांतमिन्येवमादयोयमनुस्वार
स्य एवानेव सन्तु पदमध्ये दीर्घपूर्वोऽनुस्वारो वेदितव्यः।अत्रैवो दाहृतं इतरथेतरः।इतरश्चेतरथा।कथंउत्त
दीर्घपूर्व विषयादन्यत्रसन्तुपदमध्ये रेफोमपर इतरः कतरः हृस्वपूर्वोऽनुस्वारो वेदितव्यः॥अपंसः॥अहंह
वान्॥आविशन्या।अंसेषु वन्सष्यः वर्गः॥१सभापापाद्यान्युत्तरेषद्वकारे राधोरथो प्रादिवोजान्सतथ्य॥अंतःपा
दु।प्रेतिवपूर्वपद्यावनिर्णयश्चिकमभेषुकुर्यात्॥समापाया निषद्वदानिपकारे उत्तरे।राधःरथाः।आवहिवः॥जा
॥श्तःइत्येतानिवाअंजःपा।दा।२प्रइत्योतौ वपूर्वपद्यौसमापाद्यो।किंतेषुकुर्यात्।अभिंगपन्नात्रवग्रहस्य
कुडपावारमपनीय विसर्जनीयं कुर्यात्॥राधः॥त्वं हि राधस्पते राधसो महः॥राधसो महः।राधः पते।रथः।रथस्य
तिः शंरयिः॥रघः पतिः।शाः।नरानरो।साग्रास्यै तिर्नेभ्र्वाः॥प्रापतिः।दिवः।दिवस्पृथिव्योरव सापदेमादिवः
पृथिव्योः॥ताः॥संज्ञास्पन्र्यसुयमम युदेवाः॥जाः पन्यास्तुतः।तववापवतस्पाता।सत॥पतोऽत्र जस्पारुवयाम

त्रजस्याद्यवद्येदुपविभिः॥ अंजः पाः स्वादुः॥ माव्यः॥ दुमाव्योतद्भूतेदवावः॥ दुःप्र अव्याः पूर्वपद्या विति कस्मात्
इममंजस्या मुख्ये स्त्रक्रावेता अंजपाइच्यत्राव गव्यव्यात्मात्रा कालो भवति किमिदं समापाद्यं नाम समापाद्य
१५७ नामवदंतिघ्वंवयाए - मामवर्णाश्चसंधीन्राउपावारंलन्दृणत श्रुमि इमा वार्याव्या लिन्रा कल्याणर्याः॥ घ्वं
तथाणत्वंसामवर्णांश्च सवींत्रा॥ मावारंलदृणत - सि इमा वार्याव्या लिन्रा कल्याणर्याः। घ्वं वासुषुमापातमङ्कि
मिः॥ णन्नातदारमस्वडुर्हतो मामवर्णाः मत्व मत्नूनणु ह्रिगोजितोनः॥ डुपा वारः॥ व्वंहियघस्य तेराध्वसोमहः॥
ह्रस्वामई स्वरमकृत्यासमापूामनुस्वारस्योपधामा हरेके। अनुस्वारंतावतैवा विकेवहस्वोपधं। ह्रस्वाम
नुस्वारस्योपधां अईस्वरमर्त्यंअसमापूां पादत्रया अर्ध पादमात्रया वान्यूना माहुरेके आचार्याः। अनुस्वा राम
रंवतावता कालेन ह्रस्वोपधमधिकं कुर्यात। वं राजेंद्रपेवदेवाः। वं दृस्यादिं कारिघ्रण्यन्यावं श्रुस्रजनेष्वत्र १५७
आणो। वमनुत्वानर्यत्वमाद्। वमन्यरंडुघस्युरेता दीर्घपूर्वतं दूना अनुस्वारं दीर्घपूर्वतावता कालेन पा

दमात्रयार्द्धपादमात्रया वाप्युतं तथवावार्या आहुः पावता कालेन इपधा पादृ द्विर्भवति। मा तावानिहेतिन विद्वा
यते। तस्मा छ्रास्त्रांतरे आगमः कर्त्तव्यः॥ वां हन्यदिं ग्रणसातो। गवां शाता प्रत्रयामेषुपत्त्वे। तासुतेकीर्तिमद्युवन्नभिहि
वा रेफोत्त्वकारेपरम्पवा ईपूर्वे इसायर्युनवेतरः स्मात। मध्येसः॥ ऋकारे रेफो विद्यते परस्य नपूर्वे अर्द्ध
रेफो विद्यते ह सा पांशुस्वतरः॥ इतरस्मादुफादल्पता रत्नकाररेफः॥ नवा - सायान्स एववा। मध्येसः॥ सरेफस्त
वर्स्स्यमध्ये इ ष्टव्या। न आदौ। नअंते। स स्त्र५ तास्यैवलकारमावेश्म त्सैस्वरः कल्पयता ऋकार॥ तस्ये
वत्सवणी रेफस्य लकारमावेपदारेफो लकारमापद्यते॥ तदा ऌकारो भवति। स्वरसंतश्च भवति। कल्पयता
वेवश्मतौ नात्यत्र। तेन वा ऋप्रेते नेत्र ष्यायामनुष्याथ स्वरवात्पकारस्य द्विर्ववरं भवति अवर्गः आनंतस्थेव
मनुस्वारमाहुः॥ योसौपुरस्तादविन्रोपेणानु - - नुस्वारः॥ ए तावान्न्वनुस्वारो दीर्घादिति। तं आनुस्वारमनंत
रहपदमध्ये वर्त्तमानमाहुरणवार्याः॥ किमर्त्थमिदमुच्यते। ननु नपुंसकं पदूष्यांतमिन्येव गायत्रं क्रमणो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

तोमंहयावावाशातासवनंत्रांसेतातततसोवातइति अनंतरस्त्वात्रयमोविशेषः।अत्रैषुस्थानं४अनंतरः।अ
वव्यवह्नितोयमः अविशेषोभवति।अनंतरेय विशेषेणत्वाक्योदर्शयितुमिच्छ्छः।केतेयमानामसप्तस्वरायेय
१५८ मास्ते।।येसप्तस्वराषड्जऋषभगांधारमध्यमपंचमधैवतनिषादा इतिगांधर्ववेदेसमाम्नाताः।।तत्रासामनुक्रुष्ट
मद्वितीयतृतीयचतुर्थमंद्रातिस्वार्याइतितेयमानामवेदितव्याः प्रथमावाअन्येयमाःस्वरांतेषुवर्त्ततेस्वरे
षुप्रथमाभावितास्तेषांमदुवतीरूचेवेदितव्ये निस्रोवृत्तीरुपदिशंतिवावोविलंवितंमध्यमांवद्रुतांवाति
स्रःवृतीःवानुपदिशंत्याचार्याः।विलंवितंवाभ्यासनेमेध्यमांवावहमादिषूपदिशंतिद्रुतामध्ययनाय
नस्यवह्वायासेउपदिशंतीति वृत्त्यंतरेकर्मविशेषमाहुः।वृत्तेरन्यारवृत्तिर्वृत्त्यंतरा।तस्मिवृत्त्यंतरेकर्मविशे राम
विषमाहुराचार्याः।विलंवितायांवृत्तौपातःसवनंमेवति।मध्यमायामाध्यदिनंसवनंद्रुतायांवृत्तौपसवन १५८
मिति।एतेषुसवनेषुएतावृत्त्यायामवंतीकर्मणि मात्राविशेषःप्रतिवृत्तिमेति।वृत्तिवृत्तिप्रतिवृत्तिमा

त्राविशेषःमात्राविक्रमसुपैनिउपगच्छतीति।द्रुतायांवृत्तौयेवर्त्तंतेमध्यमायांत्रिभागाधिकाभवंति।तयामध्य
मपायेवर्त्तंतेविलंवितायांत्रिभागाधिकाभवंति।चतुर्थभागाधिकाभवंति वर्गः इतिप्रातिशाख्यस्य
पांत्रयोदर्शपटलं।समुद्दिष्टावर्णागुणाः।पुरस्तात्रिदिष्टानांसांहितोयस्यधर्मः।तदायायव्यथमानिदोषास्तु
व्याख्यास्यामोत्रनिदर्शनाय।पुरस्तात्रिदिष्टानांवर्णानांगुणाःसमुद्दिष्टाःसम्यगुपदिष्टाःसंहितस्याधोष
र्मःसर्वोदिष्टःअतिक्रांतेषुपटलेषुतदायायव्यथनानितेषांवर्णानांअपायःअपायःव्यथनमिति।एतेदो
षगणादुर्भवंति।आपोनामआयतेर्वर्णस्योपजननं।पश्चाद्व्याप्यग्निंप्रथमंस्वस्पपरन्यत्रपुरस्तादपिदानः।
आपाअपायोनामतोवर्णस्यापकर्षः।यथामाद्वापततोत्तरिंतुःकामपूनपारिन्यत्रपारिन्येतस्यप्रथमनामा
सता।अन्यप्यायवर्णा।यवाधुद्धिवत्तरेष्येववकैन्यत्रयकारन्यसकारअवर्णाता।दोषानुवस्थानिदर्शनाद्वेवि
स्तारेणवानुत्रेति।अनुक्रमतोव्याख्यास्यामः निरस्तस्थानकरणः।अपकृष्यतेनैषदोषः।यदास्थानकरणो

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

म्यांवते॥ ततश्च पतन्त्यतितस्मात्सदोषापरिहर्तव्यः पिहीरसंज्ञस्योर्व्यासपीडने॥ विहारो विहरः॥ सं
हारः रेव्यासे। मनोदोषोजायते संहारे पीडनं। व्यासो विवेकः — ऽनंद्विर्भावः। तावपि परिहर्तव्यौ नुष्मास्यामेनुह
१६२ तमाहनहूंदुहूंपुष्ठाम्यां नहूँबहूमित्यतुः। यदाहवक्त्राहुहमंतूकृतमिन्यात्यते मुखेन सुषिरेणाशून्यासेषि
रेणबिलंविमुखेनयदाहवक्त्रान्नदुष्टं अन्यंनामवेदितव्यं। संदष्टं तु वीडनमाहहृष्टौ॥ वीडनेहृष्टौर्यदाह
वक्त्रातसंदष्टंनामदोषोभवति। सवर्त्या। वीडननामहनोनी। वैमर्वः पकर्षेणतदुविलिस्हमाहुः। हवीःअ
कर्षणे चित्रं नामदोषोभवति उत्कर्षणं नाम सर्वत्र स्खलनं। विक्लिष्टंनाम अत्र संयुक्तं जिह्वामलं निपहेय
स्नमेनच। जिह्वामूलस्य विग्रहे पक्षंनामदोषोभवति तत्र वर्जयेत् निग्रहोनाम स्तंभनं नासिकयोस्तनुषंगे नुना राम
सिवं। नासिकयोर्यदावर्णाप्रनुषज्यते तदा अनुनासिकत्वमुपपद्यते। सदोषस्तं परिवर्जयेत अपृथ्यामा १८
र्ववनस्वराणां। पद्मामात्रां पथ्यामात्रा अपथ्यामात्रेवच नस्वराणां ह्रस्वदीर्घप्लुतानां अपदमामा कोद्यारणे दोषोभव

तिपापेणोदीर्घप्लुतिनेषु ह्रस्वेषु वर्णेषु मायाधिकंकुर्वंति। वदार्थेण दर्शनात् प्लुतन्त्रोदाहृतं ह्रस्वं द्राघ्यस्वराणां मं
यंत्रेनुकरति संदंसो व्यासः पीडनं निरासः। संदंशाः व्यासः पीडनं निरासः। इत्येते वपुरस्तास्त्रकीर्तिताः। ते स्वरा
णां भवंति। संदंशामिति। संदष्टं तु वीडनमाहहृष्टौ रिति कीर्तिता। व्यासः पीडनमित्युक्ते तो स्विहारसंहारयोरिरि कीर्ति
तौ। निरासः इति निरस्तं स्थानं करणापः कर्षं इति कीर्तितः ग्रासाकंव्ययोः। जिह्वामूलनिग्राहे ग्रस्तमिति पः प्राप्नु
क्तो ग्रासो नाम दोषः। सकंव्ययोरकाराकारयोरुत्पद्यते अनुनासिनासिकानां संदष्टता विषमरागता वा अनु
नासिकानां वर्णानां संदष्टतायेषो भवति। सत्यख्यातः। विषमरागता दोषो भवति। नरंगप्रत्याख्यापार्नुनासिकत्वं
वर्त्तितो तस्माद्विषमरागतादोषउच्यते। अत्रमात्रा अपरूपि संतस्वानामादिलोपः। क्रियते। क्वचित्दंनलोपः। तो दे
वो परिहार्यो वा आदिलोपेपि यस्यनंरुद्रापि वायस्य रुद्रावायुः। घो आदेशो वावव्यंजनस्यांश्रादेशो व्यंजनस्यांवा
ववनं क्रियते स दोषः। आदावंते वा अंतमध्ये द्वितीयस्यापरपि मभिप्रतस्तु। विश्वरूपापप्रमंरंतमोतनं। इत्यत्रणोका

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नलकारो जिह्वाग्रेण वर्त्म्यो णकारः जिह्वाग्रं तालुन्या मुच्यते यदा तदा सदोषो भवति। पूर्वोक्तो वा तिस्पृष्टो विवर्णता
१८२ वर्णते तत्र यो दोषो लकारस्य भवति। तो वर्जयेन्मेधावी श्वासो घोषेण नियतो वा हकारो श्वासो वाधिकः श्वासो वा घोषस्तु
न्नावं वा हकारे दोषो लक्ष्यते निरासो निघोषस्य सुपीडनं वा। येह्हकारादूष्मणस्तेषु न्नाकारादिषु निरासम्पीडनं वेति
द्वौ दोषौ भवतः तौ व्याख्यातौ स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुः दीर्घात्परं स्तनु विसर्जनीयं। दीर्घात्स्वरात्परं विसर्जनीय
पूर्वस्य संस्थानं निरस्तमाहुः सदोषः। रथाः। वधूः। मज्ञावधर्मवतियक्षुयेन्नाः ३। अग्नेः॥ मज्ञाश्वग्नेः। वामोध्वि दासे
मरमस्तरेभ्यः। किमुच्यते दीर्घादिति। ननु ह्रस्वादपि विसर्जनीयः पूर्वस्थान एव श्रूयते। अग्निः। वायुः। इतिप
यपि श्रवणं तुल्यं तत्प्रमात्राबाधेन दीर्घग्रहणं कृतं। तस्माद्दीर्घादेव पूर्वसस्थानत्वं भवति। न ह्रस्वादिमं तस्मांश्रप
रेफन स्यात्यथा वर्णयंति। अन्यसस्थानास्वराद्विसर्जनीयो देवैरपि न्नाकाः कंठेऽद्यारपि दृश्यति। विविधं वर्णयंति राम
दीर्घात्स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुः। तथा परस्तात्। अस्मिन्नपि पक्षे दीर्घग्रहणमनर्थकं ह्रस्वादपि तेतथैं १८२

वेच्छं॥ति॥ एवं तर्हि परस्पायागस्पाछं दीर्घग्रहणं वक्तव्यानपठितं ह्रस्वाद्वा स्वरात्परं पूर्वसस्थानमाहुर्निरस्तं विसर्जना
यमिच्छस्मिन्योगे सन्धमयोरपि पत्नयोः॥ वायुः। अग्निः। पश्वोः। वधूः। इति सर्वजनस्य भवति। किंपुनरत्र युक्तं। उभयंक
यंमास्नातरेपि विवर्दृश्यते। कंठस्थानौ हकारविसर्जनीयौ उभयस्वरादिसस्थानो विसर्जनीय इति। तेषां विसर्जनी
यः पूर्वसस्थानो भवतीति। तस्मान्नदपि युक्तं। उह दोषसमुच्चयप्रकरणे वचनादोष इति स निश्चयः॥ कथमेतस्य
वस्लीपते। आचार्यविप्रतिपत्तिर्दृश्यते। यथा अनुनासिकपरादूष्मणः परसस्थानो यमागमो भवन्त्येकेषां यथास्मि
विष्णुरिति तदिहास्माकं प्रतिषिद्धं। परं यमं रक्तपरादूष्मोघादिति तस्मादेवावसीयते कथं व्याघ्यारेफवतास्य
हुः। दीर्घात्कंव्यात्परं विसर्जनीयं यथारेफवतक्कारात्परं जिह्वामूलीयं तथाक्षरमाहुः सदोषाः॥ देवाः। दीर्घ
दितिकस्मात्। देवाः। ह्रस्वात्परो विसर्जनीयोऽकस्वसस्थानपवं भवति रक्तानुनासिकामपीतरस्मात्। रत्कार्के
प्याहृदीर्घात्परं विसर्जनीयं यथा सकारीतादपि परं विसर्जनीयं नास्ति कथं निरस्तमाहुः सदोषा॥ यथा भुवस्त्वं त्वत

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

देहः॥प्राये॥तथकारेसकारोपनिमताद्दोषोल्लसतोमतकारे॥इतिविन्नोषत्तांनुविंतिातेनननप्रयग्रहणंमन्यंते अपरे
ययदिकारस्मिवसदोषःस्यात्कथंथकारंसकारोपनिमवितिलनघ्यायसासिद्धूयतदन्यग्रहणंअर्थ॥अयोषग्र
१८८ हणंवकरोतितेनप्रथग्रहणंमन्यन्ते॥अदितिःसिंधुःपृथिवीउतद्यौःघस्रूर्यस्वर्मानुः॥पृथ्वीपद्रावैन्यस्सीदनेषु
इत्येवमादिषुसिद्धःसकारोपनिमताद्दोषः॥ ऊष्मातंस्थाप्रत्ययांरफपूर्वंह्रस्वंलुपंत्याहुरथाप्यसंतापुरुषंति
पुरुवारापमाह्यां॥हरियोजनायहरिपूपापार्षोऊष्मांतस्थापत्ययंरेफपूर्वंह्रस्वंलुपंति॥नान्यंयंति॥अपवाअसतं
अविद्यमानंह्रस्वंरेफात्परंआहुरुत्पादयंति॥तौदोषौवर्जतां॥पुरुषंति॥पुरुवारा॥अपमा॥आह्यां॥हरियोजनाय
॥हरिपूपापापां॥इत्येवमादिषु॥याभिर्ह्रसतिपुरुषंतिमावतां॥महोरायःपुरुवारप्रयंधि॥तमपंमभिरह्न्ति॥आह्या राम
पदंहुत्पुतेअग्निश्मने॥अतत्त्वइत्यहरियोजनाय॥ढवीवातापद्वरिपूपापां॥अपमा॥आह्यां॥इत्येतयोरसंतमाहुः १८८
अन्येषुसंतंलुपंति॥॥ऐयेरित्येकारमकारमाहुर्वैयस्वेवचामयन्तोयकारंऐयेरित्यत्रवेयश्ववा॥एकारंअकार

माहुः॥परयंकारंक्रमयंतः॥तौदोषौकर्जयेता॥ऐयेः॥हणामानोअपह्निसर्दयैः॥वैपश्वौदत्तामंवा तदेवान्येषुरविपरीत
माहुस्तेरय्यावयांहृदय्ययेतिवा॥तेरय्या॥वय्या॥हृदय्यया॥इत्येवमादिषुतदेवविपरीतमाहुः॥किंतत्अकारस्यस्था
नेऐकारंकुर्वंति॥क्रमंवयकारस्यनकुर्वंति॥सदोषः॥तिरय्यासंस्तत्रंनुनः॥परिप्रयंतंवय्यंसुषंसदा॥अहृद्यं हरय्या॥य्यक
न्या॥इत्येवमादिषु छा॥अकारस्यस्थानेऐकारमाहुर्लुपंनिवसयमाकारमुरं॥वह्रूत्रूरंघ्मरता॥नयंतियथोनयाईनया
क्वोष्या॥रिति॥अकारस्यस्थानेऐकारंआहुः॥लुंपंतिवसयमहृयकारेणसयकारं॥ईकारमत्त्वरं॥किंवांन्यता॥बद्धत्त्वरस्य
त्त्वरत्त्वंनयंति॥यथाइनयाः॥वनपीता॥कोन्नायाः॥इत्येवमादिषु॥रिप्रयंतंवय्यंसुषंसदा॥अहृद्यं॥हादय्य॥पाहृथा॥इत्येवमा
दिषुरुनयाः॥मावापनोतस्थिः॥कंमम्नया॥धूनया॥त्वमाजाग्निईनयाद्वमगंधि॥कोन्नायाः॥दन्नाकोन्नायाईरावाजिनो
दात यर्गणेइतदेववान्यत्रविपर्ययेणकाद्वेसयमाकारमाहुः॥रीक्ष्मातोविंमेतेजपतेनिपश्चामेम्मवाजेन्यनेष्ट
तिवेष्मातयातवेदेवसर्वमन्यत्रअन्येषुपदेषुऐत्वेकर्त्तव्यविपर्ययेण॥अकारंकृत्वासयमीकारमकारंअमतमाहुः॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts

॥ वैतद्वे ष्मायतदुच्छत्रुम्यज्ञैष्म। ग्ज्ञेप्मा घासनामवानैष्ठा। दूरनैपरावता। इकारस्य स्थाने नस्य कारमाह नकारं
तावंद्व निर्णिं वस्तु स्त्रियोल्पो इकारस्य स्थाने छवि नस्य कारमाहूर्तल्पंति। वंद्व निर्णिंगन्येवमादि प्रकृति नन्द
१८५ तावंद्व निर्णिं वस्तु स्त्रियोः इकारस्य स्थाने ह्रस्व नस्य कारमाह दुर्तल्पीदो धौल दद्वौ। वद्व निर्णिं कापतरेव वरा वंद्व
कारमाहु स्तु स्त्रियोः स्तु स्त्रियोः हता मही इन्येवमादिषु तौ दो धौल दद्वौ। वद्व निर्णिं कापतरेव वरा वंद्व
कारमाहुः सुस्त्रियोः सुस्त्रियोश्च हता मही इन्येवमादिषु ... अनन्तरतद्विपरीनमाह पतरेतस्याल
निर्णिका। अतस्महस्त्र निर्णिंजा सुस्त्रियोः सुस्त्रियोश्च हमीमही अनन्तरतद्विपरीनमाहुपतरेतस्याल
नि र्णिका। अतस्म हस्त्र निर्णिं जा सुस्त्रियोः सुस्त्रियोश्च हमीमही अनन्तरतद्विपरीनमाहु पतरेतस्याल
नि र्णिका। अतस्महस्त्र निर्णिंजा सुस्त्रियोः सुस्त्रियोश्च हमीमही

वुपरां वा॥ स्वस्ता यथापि मुवनेयपुत्तुः॥ लुं पंति॥ अत स्थां क्रमर्पतिएतां संयुक्तां स्वराश्च स्थानादवरां पूर्वा॥ पूए
१६८ मुत्तरां वा॥ नो यो द्विर्भावश्चेति॥ तो दोषो परिहरेत स्वाहयो॥ यापि भुवना॥ इयं॥ ऊतुः॥ इतिय था स्वस्त्र ये स्वस्त्र ये
वायुमुपब्रुवा म है॥ अथापि॥ प्रेष्ठो अनन्नून मस्ति नो श्वः॥ न स्तं॥ नक्तं तद्धु न मश्विना॥ न मतोः॥ न मतो वारय
त्मः न्तृभिर्नृन॥ कर्तृं स्त्रि न दिद्र्ग पञ्चभिर्नृन रक्ष अमोम्या क्रियते हकोरोदध्यङ्‌ देवाह्वते महा। हि॥ स्तय
रो हकारः सोम्या क्रियते रक्षश्च॥ दध्यङ्‌ देवाह्वते महाश्चि॥ रन्ये वमादिषु॥ दध्यङ्ङा॥ दध्यङ्ङ्मे जनुषं पूर्वो स्थ
गिरा॥ देवाहवतो॥ वाह्वयहतापामहाश्चि॥ विदेहषस्पदद्व सोमहा॥ हिषः संयो गानां स्वराभक्त्याव्यवायो
विक्रमणे क्रमणं वा यश्चो कं विपर्ययो वा स्मत ति स्वि लं ज्यद्रसो तु प्रस्तान्नां यो ष्ठां प्रनिष्ठा॥ त्यसं योत्मा अथा
पित्सोमः॥ भुवना॥ तं सं मन्त्रं पुनस्ता यं पन्या॥ इयं॥ इयं भुष्मे भिर्विद्वा इवा रुजन वा॥ ऊतुः॥ इंद्रा या कर्म॥ हिन्व ऊतु
॥ रक्तं हूस्वं द्वापत्य प्रतुकुः रक्तं हूस्वं दीर्घं तुर्वति मा दा बः॥ उप्रतुक इति यथा॥ विश्वे दहानि त विषी व उतुकः॥ १६६

य याप्रस्ता स विनुस्सवायएवा॥ दर्पः॥ हकारा मः ष्मो पहिताद्यकाराद्दकाराद्धा सर्वा सा ष्मोत्म पूर्वा न्यात स्स्थानं पूर्व नू ष्मा
णमाद्रु सुष्ठ्यानु यास्त्रा पृष्ठ्यमन्वाद्धये त्यः॥ हकारे णसो ष्म भिस्त्रो पहिताद्य कारा द्दकारा द्वा स वै सा ष्म भिरूमिस्रो
पहिता त्पूर्व तेषां समानस्थानं रूष्मा णमाद्रुः स दो षा॥ तुष्ठ्या न्‌ देव्याः॥ स्त्रा ष्ठ्या॥ रून्वाद्रु यो अहः॥ दूत्ये विधिषु
॥ तुष्ठ्यान्‌ ॥ तुष्ठ्यान्‌ कामा कुरते सिधिदानः॥ दह्याः॥ पश्चा सदद्या यो प्रह्य स्पष्टता॥ स्त्रा पृष्ठ्यं स्त्रा पृष्ठ्य पहतो वास
र्गीति॥ रूम्या॥ पुरुहूतो यः पुरुगूर्त रूम्या॥ हूये॥ मत्र देवा उप हूये॥ अत्यः॥ शुन वक्रं मोऽत्यो वर्ता निः अत्या॥ अथः॥
वसिष्ठः॥ हूस्वः पकारवा गपि हिता दूरक्ता हंस्य य मं न स्तुता प्रानमो न्ना त्पकारवर्गो पहिता दुक्ता दनुनासि
कात्पूर्व यम मधिकमाहुः॥ न सुता स्वाहा स्वहा॥ मुत स्तुत रूम कः॥ स्त्रामा नोस्त्रापो नंती छूक र छूं गपा वा वर
गुप्राद्रा द हायो त्वा दुष्मानतुजः नुस्वार पुपधं वान्य वर्णा द्वरोपधा न्सो ष्म पामा द य श्व रातं घं न्स्मो जं
घ्नतं ईश्वयंताः संज्ञात रूपो पसंता नर्मि दुः॥ तन्सस्थानं पूर्वमिस्य तः सूत्रा त्पूर्व मि ति वर्त्तो पकारवर्गोपहिता द्वर

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

क्लिप्यत इत्यादिनिवर्त्तते। परिहार्द्दत्वात् पूर्वमनुस्वारमागमाः॥ उपधायां चावर्णे॥ तदौ धौ परि हे स्त्रा स क्लः सोम्यो दध्यो
१८० मोदयो लोपादिभवति। तेद्यति। छं हृद्ध मंताः॥ संज्ञातरूपः॥ संज्ञानमिंदुः॥ इन्द्रेवमादिषु तं घ्नति। नकि छंदं स्यमितो
नदूराः समा॥ गोभिरत्नोमदापकंजे घ्नः॥ पवमानस्य तं घ्नतः॥ इंदूताः॥ इंदूनारम सुवः॥ संज्ञातरूपः॥ संज्ञात
रूपरश्मि केतद स्मो संज्ञानमिन्दु स्वामिध्याएवापोतना॥ येरकालं पूर्वमनुस्वारं कुर्वति। येन कुर्वति। तेषां पूर्वग्रहणं
ोतरः स्वरोपध उक्तात्परमनुस्वारमाहुः॥ उपधावान्यवर्णे कुर्वतीति योजना कर्त्तव्या॥ कोविन्दुरक्तमेवानुस्वा
रमाहु॥ तैरवमर्थं येमात्पतितव्यः॥ सुनस्वानुपूर्वी तास्ववर्णस्वरोपधं तो मध्ये दयाभूरिति स्यिन्ये द्वेषेरोप
यं कुर्वतीति योजना कर्त्तव्या॥ तान्येवोदाहरणानि॥ सांतस्थाद्यौ धारयंता परक्रमं शर्मण्यामस्मिन्सुजनानाह्यधापत
॥सांतस्थस्य संयोगस्याद्यौ रक्षं धारयंतो विलंबमानाः परक्रमं कुर्वति॥ शर्मण्यास्मिन्सुजनानुधापयंतीति पथा राम
अस्मिन्नेव तद्वकपूतः जनाः सुधीपतः॥ सप्ताधमास्थो ग्रपा सपजना १८
शर्मण्याम॥ शर्मण्याममरुतामुपस्थे॥

हुधीयस्विन् रक्षोराणाः समरणेषु रणाः॥ ननंनस्कंनपृणाच्यभिर्द्दाररत्नैः सप्तधा येस्तरणागांक्लि
यतो ननूनं नस्कं नमणाच्च भिर्द्दाररत्येवमादिषु ननूनं नेवमग्रानां क विद विद्यमान्यास्वरभक्त्या व्या
यः॥ क्रियते क्वचिद्विक्रमणं नामद्विर्वचनाभावं चाविदपथोतं क्रमणं द्विर्वं कुर्वति विपर्ययो वा संपृणा
भावः सं॥ यः॥ गस्य मध्ये क विश्वरमुत्पादयंति रन्यच्छंदः॥ एते वन्नारी दोषाः समयोगेषु भावति तावज्जंये
तान्यतरन्यत्र विक्रमणं॥ विश्विलो स्यचारन्येन वो ष्ठामिधानना--- तान्छौ विशाड स्थारयंति॥ तत्रस्व
रभक्तिं व्यवायरवा॥ यति। इस्रतक्रमणमेवात्र नु ष्वत्रि न्यत्र पकारात्परं दु कारमिव किं विदुपयतेच्यप
मो क्लं क्रमणं कुर्वति। सार्ज्जयरन्यत्र विपर्यय॥ स्पृशु मिच्येते षु व क्रमणमेवाप्यता स्पृयो पुस्तु तन्त्रपंरिव्य
ताति छिले॥ महेत्ते त्रेनिमिता ति हृलेवा॥ विष्णो वोन्त्र स्यत्र पतेव नस्यति॥ इत्सः॥ हृ षत्कं दपधमांस्त्र
नुघनीस्मत्सुघ्नरा स्वमारः॥ वावामरुषीमनुष्वरा सार्ज्जयाभरद्दात्ताषाडन्यो यो स्मपयपराजी षुंस्मृ

Indira Gandhi National Centre for the Arts

पिवन्तुमि वर्ष ५
स्त्रन्यपि तामुहूरीचजता ॥ प्रपदे वं देव्या धिपा ॥ नेष्टात ॥ नेष्टान्नो मद्रा ॥ विलोर् पिवन्तुमि

१९८ विवन्निघूडान्यथादेरदर्शनयथा ॥ ऐच्छिम यन्नुणिजस्य ॥ विरन्निभुमन्यथा स्यदेरदर्शनं लोपः ॥ क्रियते ॥
स दोषः ॥ या ऐच्छः ॥ यन्नुणिजन्तिपेया ऐच्छा ॥ पूर्मागावः सरमे या ऐच्छः ॥ नुणिजा ॥ कन्नावतं यन्नुणिजा ॥ ॥
दूउसं भौवकासु विरिव्रतिषु पंध्यात्रवचनं सन्चयो दिरदर्शनं क्रियते तौ दोषौ वर्जयेत ॥ सददस्याक
स्उघरतिया मंते ॥ सरदस्या ॥ सरदस्येव प्रति पादितिष्ठान ॥ मतुरक्षित्रौ अपिनं ईग ॥ ना ॥ कस्उघका ॥
धारिप्रिये ॥ तउन्त्रा ॥ दरपिमभिमत ऊह्य तमामान वर्णेषु विपर्ययपा दिर्घा प्रदर्शनं ॥ कस्यविप
र्यया ॥ वर्णयो पूर्वौ वर्णः परा ॥ क्रियति विपर्ययः ॥ तौ दे घोल त्रये रा ॥ इतीरं ॥ कस्मात्सतो वदसः सवि राम
गेया ॥ तस्मात्मन्नुरहस्य वत् अभिव्यादानवातेन त्रिपूर्वे कव्येतास्मा पोवसा एतिदीर्घा विवृन्निं
दूनो यस्मासो या विवन्निपूर्वः ॥ तस्मिन्निवृन्निपूर्व्य कदेदी घेपये इति पदि सप्रमानिर्देशो विज्ञायते ॥ १९८

आम तस्यैव माहिभिव्यादानमेव स्यात् ॥ तत्र विपर्यये ऐ पूर्वमपि ॥ पूर्वमपि विवन्निपूर्वा ॥ तेउमे कंठ्ये ॥
उक्ताः ॥ समानवर्णासु विपर्ययो वेति ॥ तस्मात्सप्तमी निर्देशः ॥ कथं ॥ विवृत्तिः पूर्वा अस्मात्तत्र ॥ द्वि
त्रिपूर्वे कासु विवृत्त्यथा देरदर्शनं वेति ॥ तौ घोमत्परं विवृत्तेः पूर्वमपि विवृत्तिपूर्वा ॥ तेउमे कंठ्ये मव
तः ॥ तदा कासु विवृत्तिषु भिव्यादानं क्रियते कासु विवृत्त्यथादेरदर्शनं ॥ ते दोषौ परिवर्जयेत ॥ मेधावी ॥ कि
मिदमभिव्यादनमिति अभ्यादानमारंभः ॥ विवधं विपुलं वा आदानो अथवा आदानमेव व्यादानं ॥ वे
न विद भिव्यापूममभिपूतं वा व्यादानं ॥ भवन्यतरं ॥ किमुक्तं भवति ॥ अर्द्धमात्रा विवृत्तिः आपिपादमात्रा
विवृत्तिरथि वी क्रियते ॥ तथा परस्यारंभो व्याप्यतरन्य च्छे ॥ ता अपः ॥ आवृत्ता आविभो वनान्यो व
नारा ॥ या आपो दिव्या उत वा स्रवंति ॥ तास्वावरंति समना पुरस्तात् ॥ ते दोषाः ॥ संयोगजानां मोरव्य याग नाम
याश्चेतः पारांगंतुमन्नाक्षां कस्मात् ॥ रकारावग्रयो ज्ञारः ॥ तद्यस्थान करणानुप्रदानस्वरो च्चारणा तथा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नानापद्धतिस्वपावृत्तालसमावाराः कम्बुवर्णेषुका त्राभान्नुनंनपंनातिनविज्ञायते   शाकमुन्यास्वा

दधिसाधुधर्मेसुक्तेन कृत्स्नः प्रतिपन्नुमस्मात्। शास्वादधिवर्णानांह्रस्योधर्मः साधुपुत्रेनमतिपत्त्रा

१८८ प्रतिपत्तुन्नाकतसाधुपुक्तौनामुवाग्वुहिपुत्तस्त्रेवाच्छेदशाशिक्षालत्त्वाविनदृहापोहविन्नवतःशा

स्वात्तुगमकुशलोध्यानपरः अवितथाध्यवसायं   अकारस्य करणावस्थमान्या स्वराव याख्याता।

हृसंपत्रमाद्रुः। अआइईउऊऋ इत्येवमाद्यानामन्यानपि स्वरान्ब्रूयात्। अकारस्य करणावस्थाभ्यां

अत्यानपिस्वरान्ब्रूयात्। ह्रस्वप्रत्ययपूर्णा भवति   परानकारोदयवद्विवर्त्तेसर्वत्र वर्णानितिप्रदेशा।

परा चकारादीनांपिव्यंजनसंज्ञानां वर्णान्कारोदयवत्। अकारोदयानिवधिवद्वेत्यावक्तुमिच्छेत्तास

दविसर्गानित्याहुरावार्ष्णाः। अकाराद्यान्यातन्यस्य किंकीकुक्त इतिपत्रासं पत्रेपदेसांवर्णानांसंपदुक्ता रम

व्याख्याता   नारत्रापवादात्प्रतिपात्तिभेदत्रिंद--- त्रोतिवर्णाशिक्षा। शास्त्राणामपवाह्येषां १८८

निपुनाःकृत्स्नाः अविकल्पाश्चोक्ताः कस्मान्नाव्या ---- अत्राकाराद्वैतास्त्येवमादयः। तेषु जयाकाच्छेत्तालोपः। अ

स्मिन्नास्वेषुसंनिहितः। नचैवमन्तरंतत्रोच्चारयितुं। अस्माच्चस्यापवादात्मतिपत्तिभेदाच्चाभिन्नं तिवस्तु

शिक्षां। किमितिअकृत्स्नेनिअप्रयोजननिच्छेः। प्रतिपत्तितेदोनामप्राकृतौ धांह्यो प्रवत्तामकारमित्यकारौ

त्वाशावपरकृष्णं ध्येषां विन्येवमादीनि   सैतेनशास्त्रेर्णविशिष्योन्योः कृत्स्नंववेदांगमनिंद्यमार्षं पदु

व्यतेअकृत्स्नेनि। तत्रापहृयायानां यथावर्णोच्चारणंकर्त्तुंशक्यं। तस्माच्छालेयर्णावर्णशिक्षेति। तत्र

कथंमाशिक्षाप्तेनेवविधानेनात्यैः शाखोर्नविनिशिष्यतोऽन्येषु पिठिन्नाह्यपुग्रस्त्वनिरस्तइत्येवमा

दयोवर्णानांदोषांविधीयंते। तानिवाच्यायाच्चविधानीदकृत्स्नानीतिनोच्यंते। तानिवकृत्स्नान्येवात

स्माहिदमपिशास्त्रेकृत्स्नंपविधानादकृत्स्नानुमर्हति। प्रतिभेदास्त्वान्येषुपिन्नास्त्वेष्ठवं विधा विकल्प।

संमितस्मादनिंद्यं वेदांगं पदुववेदांगं पिह्रवेदान्तेच्छिदमप्येकमताकल्योव्याकरणंछंदोविविनिरूपा

तिक्षामपनंरित्वानिरूक्तमिति।तस्माद्वानिंद्यमिदंन्यास्त्रमार्यंलोकेवार्यममातांभवति।तस्माद्वात्रिं
द्यमपिस्त्रोकाः।ठद्वोदाहरणां।किंविद्वद्ग्रंथवशोनरः।आह्निकस्यसमीपुः।शौतिकेत्तोहन्तत्रिरि
१०७ घशाम्पति।पुत्रहुत्वापियोभवानिज्ञांवेत्राधिगछति।नवाजतिमपयामः।शौह्निकस्यसमीपतः
घशाम्पति।पुत्रहुत्वापियोभवानिज्ञांवेत्राधिगछति।नवाजतिमपयामः।शौत्रिकःपविराजते इतिवर्ग्रद
१ ब्राह्मणोसुमामतेषुविद्वसुववद्धुष्ठपिहृल्योपेसंपुवत्निपःशौत्रिकःपविराजते इतिवर्ग्रद
इतिस्यार्थेरव्याव्योर्यावधुर्दनांमटलं पारायणोवर्त्तयिद्वलवाणुरुः।शेछेतिस्वर्गद्वारपरिछंपत्रो
नवस्येन्येतदन्तरविज्ञानीयात्।आदौस्वाध्यायस्यभवेन्नह्नल नवैतत्संदांध्यामाश्वाध्यायगतेप
रेणाएतदोत्रारमन्तरंस्वाध्यायाछ्छेपयत्नंपरेणानसंदध्यात्यपत्तकर्मणोनुसंधानंभवन्यवाविव राम
न्नात प्रवोदितोभिकमतेपयास्त्रम्मस्नदनुव्रातम्पः।अध्यायानोदित्रोमेकांप्रत्यस्तांप्रावीसुदीवा ८०
ममरीमितितांवा।पारायणंत्राध्यायनंवर्त्तयेन्तुर्यादुरान्त्रायोंव्रस्यवाभिभूत्वाता।नक्रोणशेचेअपथ

दनुद्धतेम्पाःपुराव्यअनंवदेमक्षाः।तेम्पःउच्चारणं।पुरायानेकाठेन्यामध्यस्तानःपावीपूर्वोउदीवीमुत्तराअपराजितां
वीप्रागुदीवीं एकश्रोतादक्षिणतोभिविन्नाएकःश्रोता:पुरोदक्षिणतोनिषीदेद्दुपविशेत् द्वौवाश्रोतारौ।
द्वौवक्षिणतएवनिषीदेतां भूयांसमुपस्थावकान्तांभूयांसोवद्भवःश्रोतारोपस्थावकान्तोयत्रयत्रावकाशस्त
त्रतत्रनिषीदेमुः तेअवीहिभोरुत्त्यभिवोदयंतिगुरुंनिःश्चाउपसंगृत्यसर्वे।तेसर्वेन्शिष्याउपसंगृत्यएरो
:पादौपाणिभ्याउपपीड्यशिरसाभिवंद्यात्रधीहिभोरुत्त्येतेनगुरुमभिवोदयंति सनुमितिप्रस्वरति
त्रिमात्रःप्रणारस्थानेसमवन्फदान्तः।वनुर्मात्रोवाईपूर्वत्तिदान्तःपणमात्रोवाभवति।द्विस्वरःसनःनुमितिप्र
स्वरतिउपांशुस्थानेनिषादेपंवमंद्रमध्यतोग्येनस्थानित्रिमात्रःप्रस्तारस्थानेनप्रयोक्तः।स्माताततेतंनैव
प्रमाणवत्कुर्यात्ताएतदुक्तंभवतिस्वर्यावावतुर्मात्रःसभवति।।द्विःस्वरःसनारमेत्रपःप्रयोक्तात्स्यात्तावे
तंनैवप्रमाणवत्कुर्यात्ताएतदुक्तंभवतिअथवावनुर्मात्रःप्रणवास्तेपामोद्योवहुभिःपरिगृहीतोनमध्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मः किमिति न स्यात् । अस्माभिः सूत्रमारभ्यते अध्येतुरध्यापयितुश्च नित्यं स्वर्गद्वारं दृढमेव रिपुमेतत्स्यात्सुखं स्वा
७१ ध्यायस्य तु भवेत्र्ह्वैतत्त्वाः अध्येतुः ॥ छात्रस्य अध्यापयितुश्च गुरोर्नित्यं ध्रुवं भवति स्वर्गद्वारमपि दृष्टमध्येन कृष्ट
मेतदन्तरं विजानीयात् ॥ आदौ स्वाध्यायस्य भवेत्तदुक्तं नवैतत्संदोध्याश्चाध्यायगतं परे तोपत्तदोकारम
न्तरं स्वाध्यायाच्छेदपक्षो परेतोन संदध्यात्तापत्तकर्मतीत्युसंध्यानं भवन्त्यतीरितत्वात् प्रवोदितोभिक्रमतोयश्च
स्यत्रामः परस्मादिहित-यैनात्याःनिः छन्दप्रवोदितो गुरुः नुकारं कृत्वाभिक्रमेतिश्रध्ययनमनुस्वारयति ॥ यथा
स्यक्रमश्च क्रमश्चानुपूर्व्यं परस्मादुत्तरत्र विहितादन्तिमो यश्च यमं च अमाहेतितयैव सर्वोदात्तौविहितास्मि
न्प्रक्रमश्चैप्युक्तं हि रूपस्थितवा हृदयाराय तोमवनेतस्मिन्नपि क्रमतो सर्वोदात्तं वपत्यदमहैमयुक्तं वा अ रम
प्रक्रमद्वैप्युक्तं हि रूपस्थितवा हृदयारायतोमववनेतस्मिन्नभिक्रमतो सर्वोदात्तं वपत्यदमहैमयुक्तं वा अप्रक्रमं वा ७१
प्रक्रमं वाऽपस्थितं वा निः ॥ रूढयारायतोमववनेतस्मिन्नभिक्रमतो सर्वोदात्तं वयत्यदमहैमयुक्तं वा अप्रक्रमं वा
तुपस्थितं वा ध्यत्तापरार्थेऽतुरदृते स्थापति ॥ पा ॥ त्रा ॥ टेदसा ॥ टाते ॥ उमेरलिपयाश्रहैवयुक्तपिति कस्मात् ऽउ

दृोतिसुभगोविष्वक्त्वाः एवामको ॥ अपरेउकारा वर्णयोरविलर्वोदात्तमिच्येवमिदृवादनैपयुक्तमिन्यनमाः किं
भवति कस्मात् ॥ तस्मात्पाठात् रेवर्णपं ति ॥ एर्वमानियमस्पात् ॥ अथ वाऽपस्थितवति विभाषा प्रा हुः कि
था ॥ ॥ उरूणो हौ पदे वाधिकेवामो को पूर्वपदं प्राहृदन्तिमः ॥ निध्यः ततः पश्चाद्दितरे प्राहुः ॥ अस्मिन्न
टश्चेपदुक्तो विधाने तेन दान्तिमान्याः पठति ॥ सस्मादिष्टः स्यान्स्वामिप्रायेण किं विदुक्तमन्वाकश्चिच्छिद्य
इति निर्वाप्येतिभोइति वोदनास्मात्रिरुक्तुश्च अभोइति वा यदुक्तान्निध्येण निर्वक्तव्ये गुरोः पोइति वो
दनास्मात्रिस्तुभोइति वाप्यनुतेननिरुक्तो उमोनाहं पुष्टाः हीतमत्तपतिश्रप्यनुक्तास्यात् पयिपत्रंपाक
तमूष्मसंधिं नकारस्य लोपरेफो छामादां असंयुमपरेफसंधिविन्निमिन्यत्र निदर्शनानि ॥ पयिपत्रं
पात्तैरुमेव देवाः ॥ प्राकृतमूष्मसंधिः ॥ नो नाः हुरंभ्यवं नगारा अग्निः ॥ सुविन्नततमः ॥ यत्नेहूतिपतपंताप
: रावरंपवितेषुत्रियंते ॥ नकारस्य लोपभावे ॥ अस्य अस्मांहदुग्निः सुविदृवारेध्या भावेः रन्तमाखिपोयम

Indira Gandhi National Centre for the Arts

मतिनन्मनारभोऽश्रमाभूरिवसारथिः। पश्रुत्काश्चकेया पव्यान्यातांत्ते श्वमप्ताभपुरुसत्सुसत्नौ। करिच्छा
१७२ ऋः पात्रं देवयतां। अस्र संयुक्तं। न्सपरं रोफसंधितं श्रापंत --रंपा हिरन्येना। निनिदर्शनानिश्राहु रत्नार्थाः।
किंविद्विमं श्लोकं पठंति   पन्कद्यार्यैतद्ववनपरस्य शिष्यस्यास्मात मोरति वोदना। वा। अत्र हृदिकें शुनुव
जयेपुरव्यायांतेषूभयथा स्मरंति। पन्कद्यायैतद्ववनंपरस्यांतरन्यच्छीः। शिष्यस्यपदमाहसुरव्वंसमा
सत्र्येदसमासोय दिह्वे। गुरुः शिष्यस्यपश्नेमुरव्येएकंपदंमाहूपदिसमासः। प्रद्यसमासः। द्विपदेश्राहः
सत्र्येदसमासोय दिह्वे। गुरुः शिष्यस्य पश्ने मुरव्ये एकं पदं माहू पदि समासः। प्रद्य समासः। द्विपदे श्राहः
एतेन कववेन समाध्यपत्रंयन्याग्रासुत्सं पुनरेव सर्वेएतेन विधानेन प्रश्नं सामाप्यसर्वेशिष्याल येवं
पुत्रपुनः पुनरभ्यस्येयुः। छान्द्रतरूहे संततसंहृतेनमविग्रहे णमहूवग्रहेणमवीदात्तेनरववर्षयेथःसर्व
रमात्कपस्छा। यपंतः। पदानि। तस्मादाम्यासाद् हूं संततमविछित्रं समेतेन्ब समान समानेन प्रविग्रहेणप
छ्लिष्टो यमाह्मित्रवति। पविग्रह।। यथाऽऽ रदोरतो। नेरतिनश्रा---स-न्येवमादि सुमविग्रहेषुविच्छि १७२

तिाव्य वर्मतःप्रथम्रुर्वंतरस्तराकायास्तक्रेषु सास्तुर्नायकण्ल्लेवसूरीयातेवभामस्विषासमस्तुरतिथग
१७३ नान्लथैववर्वचेषु दक्षिणापमथमेप्रथमाहूप्रदक्षिणानतरूर्द्धंपरिपुःदक्षिणापरिप्रापमभिमे
पश्रमाहूगुरुः॥ ततश्चध्ययनामारं नादूर्द्धं कविद्रुछं। तिाग्रदक्षिणामाका थंत्रिज्ञापरीगुर्गछे पुःअदक्षि
णाद्वत्राःपरीपुरिति वायेज्ञपितम्ं एवं सर्वेपत्र-रोध्यायपश्चोपमांटस्याति निशिष्ठापथाच्छे एवमने
नविधिनाग्यापुच्छेपर्वानो ध्याश्रव्यमनांतंगत्वाउपसंगृह्य गुरुंतेनातिस्थापथाच्छीस्पुः।पथस्थे
कर्मतन्त्रपुरित्यछे प्रश्नस्तव।प्रश्नउच्यते पाङ्क्तःपुरुद्वोभाहूद्वेवपंक्तेरधिकाद्वेरेपुपेद्धिपुउस्त
त्रुट्वसवोवाप्रत्रोमवति। त्रिष्टुभादिषुवद्धवःपाश्रोपवति एकावस्तक्रमएकावसंक्रुपत्रस्तक्रीभ
वतिसवपश्रोमवति समणस्वाणपाणादोवराद्योसप्तापदावराद्धीमश्लेषुनगणपते द्विपाद णप
पथैनाद्विपदेपथैकास्यकपमाणपते लक्कस्पन्रोसोल्यतरोपहिस्यात्पूर्वपगछितापर्वप्रश्नेषु १७४

परिकल्पमानेषुस्तक्रस्पन्रोषोपद्यल्पतरःस्यात्तुश्रात्पूर्वप्रश्नेसगछेत पयेतुद्वोवायदिस्तकि
स्पेन्रोषो॥दावोवाभवतिपूर्वपश्रंगछेदानवेति।पङ्क्त्याप्राक--दसमणमाः॥तेत्रश्नोएवंगएपमात्रा
द्वःपूर्वमिवगछेल्पराति।भिश्राताव्यदिस्युप्यक्रया तेसहित्वमपेउपाधिकावास्तुक्रेपमासेपदि
तेसमणमाः॥तेत्रश्नाएवंगएपमानाएकोकस्मिन्नक्षपेषाद्विर्भवति।उपाधिकाभवति।पूर्त्तिःपुस
माप्नेषुपदितेप्रश्नाःसमाप्राभवंतिपादिषुष्टिफलोभवतिद्वयर्द्धःपदाप्यावद्धि।पुश्नोस्तक्रशेषःप
माप्नेषुपदितेप्रश्नाःसमाप्नेरतिजा
मापनेतावाद्वस्लावद्धिरधिकावद्धिर्भवति।एवंप्राये णसर्वत्रपुरुषतो।कविपुक्तेश्रसमाप्नेरतिजा
तिअहत्तांद्वसद्वयं॥स्तक्रेचेसमप्नेषुपूर्तिपथावद्वःमहाध्याय: भोरन्यद्वविएस्तोकस्त्राद्वति
ध्यमुभोरन्यकवितामूर्वंवास्रध्यापस्यांतेप्रद्वेगतेवभोरतिगुरुणार्क्तोनिशिष्ठतुभोरद्धवायुमा
दनुव्यायासमाप्तमिन्यद्वः॥उविताप्यर्वंवाहाद्दविता।सगस्या।तथ्यानमोब्रह्मणेनमो-नापरतिपाञ्चि

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८४ स्वाध्यायेपरिधानीयान्सकस्मात् अथैके प्राहुरनुसंहितं त्वारायणीप्रवचनं पूर्वमेतौ न्वारभ्यां अथैके
आचार्याः प्राहुरुत्तरे तत्पारायणं स्यात्प्रवचनसंहितमाईलात्क्रमेणाप्रयस्मिति च वर्गः ३२ इति पार्षदव्या
ख्यायां स्वाध्यायपटले पंचदशं गायत्र्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुब्जगती च सप्तछं
दांसि तानि हाश्रयण्ण्यार्थात्रयमातीनि गायत्र्यां ककुप्त्युष्णिगनुष्टुब्बृहतीपङ्क्तिस्त्रिष्टुप्जगतीति अथ छन्द
रप्रभृतीनि यानि छंदांसि तानि प्रजापतेर्वेदितव्यानि दैवीन्यपि च सप्तैव देवानामापि सप्त छंदांसि भ
वंति सप्तैवासुराणामपि सप्तैव छंदांसि भवंत्यासुराण्यपि एकोत्तराणि दैवानां तान्येवैकाद
रादर्शितान्येव गायत्र्यादीनि एकोत्तराणि भवंति एकोत्तराणि दैवानां भवंति एकावमान्यासुराणि राम
ततः पंचदशाक्षराणि ततः पंचदशाक्षरात् गायत्र्यादि सप्तासुराण्येकावमानि एकैकन्यूनानि उष्णिगा ८४
दीनि छंदांस्यासुराणि भवंति तानि त्रीणि समागम्य सप्तानामानि प्रमाणतः एकं भवन्ति पंचछंदस्य

गच्छंति संपदं तानि प्रजापतेर्देवानामसुराणां छंदांसि समाननामानि त्रीणि समागम्य महत्त्वात्तेषां भूतानां
मानं तदेकं प्रविच्छंदो भवति यथा कथं प्रजापतेर्गायत्र्यमष्टाक्षरं देवानामेकाक्षरं असुराणां पंचदशाक्षरं तानि
वर्णाचतुर्विंशतिरक्षराणि भवंति एवं सर्वाणि छंदांसि संपदं गच्छंति। एवं त्रिष्टुप्प्रभृतीन्यारभ्य युक्तानि चतुरुत्तरं
सप्तच्छंदांसि एवं कथयामुक्तानि समानानि त्रिष्टुप्प्रभृतीनि सप्तच्छंदांसि चतुरुत्तराण्याहुः तथा पोमंत्र
लोकस्य वर्ततो न प्रियदर्शीप्रायेण मन्त्रो वर्तते श्लोकस्य वर्ग १ तत्पादो यस्तु षडिदः सामान्तं छंद्दाववो
श्लोकस्य वर्ततो न प्रियदर्शी प्रायेण मन्त्रो वर्तते श्लोकस्य समाहारोत्र वर्गान्मलतरात्समाहारले
त्रयः तत्पादः तेषां मध्यो छंदसां चतुर्दशभागः यत्तु त्रिच्छंदो वेदितव्यः सामान्तं छंदो है पादो वेदितव्यो। सर्वा
छंदस्त्रयः गायत्र्यादि जगत्यंतमेक द्वित्र्यधिकं तु तत्रार्षवत् समाहारो त्र वर्गान्मलतरात्समाहारले
षाम पद्यंतु सामान्तं च दशासमाहारः आर्षवद्विच्छंदो रक्षव्याः भवत्यलोपवर्गः गणः मन्तरो वेदि
तव्यः अक्षराणि तु षड्विंशत्यक्षरा च वल्लतोमिता एवं समाहरिगायत्री च हि यदक्षरा वेदितव्या पर्युषा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१

बल्ववांत्रिष्टुब्जीत्रां द्वादशाक्षरपादसंपदि साक्षाल्लागायत्री षड्विंशाक्षरा भवतीति मन्यसे तत् एतत्तु यां गायत्रीं वि
१७५ लक्षणास्तवां त्रिपदा अक्षरादशाक्षरेभ्यः साधां द्वादशाक्षरा अस्याः संपदि एकोनरोमन्तुर्वर्गः सा त्रोर्वर्णा
घुतराः सत्त्रांतु अन्यतरो वर्णो वा स्तो वर्गष्टलुत्तराः सषी णांतु त्रयो वर्णा स्य प्रकारत्वनेतरो अपि छंदासि
प्रजापति पञ्चमनी नां छंदांसि व्याख्यातानि तेषु एषु छंदासि सोदाहरणानि व क्षपते गायत्र्यादीनि
चतुर्विंशत्यक्षरा तस्याः पा
दुर्विंशत्यक्षरा अष्टाक्षरास्त्रयः पादा अष्टाक्षरो वा बलक्षराः तेषु गायत्री चतुर्विंशत्यक्षरा तस्याः पा
दाः अष्टाक्षराणलयो एवं तिस्रः अग्निमीळे पुरोहितमिति यथा बलक्षरा वा अक्षरा पादा भवति इहेलात्र
वापति बलेना वीलितः इन्द्र आवनो रथानामस्तु मन्द्रिति पलक्षरा पादा द्वादशरणं वर्गः १ पंचकाः पंचम राम
यूथः पदद्वि हिंसा पुरिका पंचकाः पंच पादा भवंति यस्याः स्वापदपाङ्क्ति नाम वंदिनव्यामलरीवांत्रोपा १७५
दीभवंति स्याः त्रिंशारस्य पंचकाः सापुरिक पदपंक्ति नाम वेदितव्या द्वौ वा पादौ चतुष्क षट्कश्चैकस्मि

पंचकाः अयं वाद्वौ पादौ ततुष्क एकष्का अष्टक स्वपः पंचका अश्वद्वौ द्वौ इति वच्चौ छूतम अग्नेत मिच्छावः अश्व
क्षहस्य ते तौ चबोधतं अग्नेतम द्येद्येता अस्मस्वए नासा मुदाहरणानि भवंति अश्वका घमे रुद्रेति वोलश्रीन्सो
त्रिपः रदञ्च षस्वः प्रवद्द्यापाहि पूरहरिह्र मन्त्रष्टकानः वारुमदायाएव मष्टाक्षरै विंना पंचकाः पवपादा भ
वति घ नेन एतः अग्नेतमद्य अष्टकोदशाक्षः सप्ताविंशतिः साविंशतिः सा विति पुरिहा अष्टकः प्रथमः पादस्त्र उत्त
रौ दशाक्षः अन्यः सप्तकाः सा पुरिका उदाहरणं विंशतिः साविंशतिः पूर्ववत् पुवाकुर्हति गायत्रीत्रयः सप्तत्र
विराट् सैषापादनिचृन्नाम गायत्री वैक विंशिका सा गायत्री १ व विराट् त्र्येक विंशिका पाद निचृन्नाम वि
त्रेयापंक्त्ये षड्कः सप्तकयोर्मध्ये स्तो तृणां विवावीति यस्याः सा तिनिचृन्नाम गायत्री द्वि द्विशात्तरा प्रकयोः पाद
योर्मध्ये यस्याः स्तृतां विवावीति षड्कः पादः सा निनिचृन्नाम विंशात्तरा गायत्री पुरुता मं पुरुतां मिति
मद्धसत्कयोर्मध्ये धुशसावाति विधिषा मलक्षरः प्रत्येकम्यू हेनाष्टाक्षरो पिगा सदकसप्तकयोर्मध्ये यस्याः

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

२१

पादस्तु व्यासानां तिष्ठि मिमिश्रस्याष्टकलक्षणः व्यूहेन वा पञ्चाक्षरपादः सा गायत्री अतिनिवृद्विराड्वा प्रोष्ठपदि वा कोभि

१७८ ति वर्ग ३ उत्तरोत्तरिणः पादाः वद्धाः षट्सप्ताविंशतित्रयः ॥ गायत्री वर्द्धमाने या वा वर्द्धमाना नामेति ॥ उत्तरोत्तरिण

:पादाः षडष्टसप्ताक्षरा यस्याः सा गायत्री वर्द्धमानेत्यावेदितव्या ॥ वर्द्धमाना नामेति अष्टाकौ मध्यमः षष्ठ

एकैकामुपदिश्यते । एकेषां नास्त्विनां आद्यान्त्याव ष्टकौ मध्यमः षड्कः पदिश्यते सनौ वा नेषु पादौ द्वौ

गतौ द्विपदोच्यते । सनौ वा नेषु विताः पुरुवमुरिति सा गतौ पदौ यस्याः सा द्विपदा गायत्र्युच्यते आद्यान्त्यौ स

पञ्चकौ यस्या मध्ये वदन्ताको भवेत् ॥ यमध्या व गायत्री समस्तु वरतिरस्यते ॥ आद्यान्त्यौ पादौ सप्तकौ यस्या मध्ये वद

नाको भवेत् ॥ यवमध्या नाम सा गायत्री विदितव्या समस्तु वै यो वसना मिति षष्ठतृचः सप्ताक्षरस्तत एकादशा १७८

त्तरः । एषो त्रिपाभृ गायत्री तामेत्र्यनामेति ॥ पलत्रयमः पादः ततस्सप्तानेरस्कात एकादशाक्षरो यस्याः

:सा उष्णिग्गर्भा नाम गायत्री वेदितव्या ॥ तामेत्र्यमध्या नामेति अष्टाविंशत्यक्षरो ष्णिकतः दैवतं तेषु

मिः पूर्वा वशाक्षरो पादौ नन्यौ द्वादशाक्षरः ॥ या अष्टाविंशत्यक्षरा सा दुष्णिग्भवति ॥ त्रिभिश्च पादो वर्त्ते तो तस्या

:प्र वौ पादौ अष्टाक्षरौ भवतः द्वादशाक्षरश्च नृतीयः वर्ग ४ पुरउष्णिक्तु सा तस्मिन्प्रथमे मध्यमे ककुप्शत स्मि

द्वादशाक्षरे सति प्रथमे पुरउष्णिका भवति ॥ तस्मिन्मध्यमे द्वादशाक्षरे ककुबुष्णिमितिश्च अग्ने वाजस्य गोपतः ॥ तेष्ट्र द्वि

स्येमहे तिवा सबो निदर्शनायेताः परमास्ता यथोदिता ॥ एतास्तु दाहरणानि ॥ अग्ने वाजस्य गोपतः ॥ तेष्ट्र द्वि

द्विषतं शुकमुकमुच्चरतामुदेव स्यमहासति सप्ताक्षराश्चेतुर्भिश्छन्दं मसामहीतिवा पादे रवृष्णा मोविश्चादेद

रूष्णिग्नाविमे सप्ताक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्द्वे एवोष्णिहौ भवतः ॥ नवकं तु दशानां ॥ ममधिनाचयमिच्येते ददीरेहरू

तिवा ककुम्पुंकुशिरानिवृता एकादशो यस्याः प्रथम उत्तमश्चतुरक्षरः ॥ ददीरेक्षस्ततेर विस्थिका ककुप्संकुशि

राना मनिवद्धेदितव्या यस्याः प्रथमत्पादः एकादशाक्षरः ॥ चतुरक्षरउत्तम एकादशाक्षरौ वद्धौ मध्ये वे कथ्य

लक्षरः उष्णिक्किपा ॥ कमध्या हरी यस्येति तद्रूपते ॥ यस्या एकादशाक्षरौ द्वौ पादौ न येर्मध्ये व एकः पादश्च

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

लक्षरः पिपीलिकमध्या नाम सोऽस्ति। वेदितव्या। हरी यस्य सुयुजा विव्रता वेरिति पश्यते ताम्यां परश्चल
१७७ क्षरः प्रथमस्तनुशिरा नाम। तामप्यामेकादशाक्षरौ पादौ चलक्षरः पादो भवति। सोऽधिकतनुशिरा नाम। तत
श्चाद्यः पंचाक्षरः पादस्तत्रैव त्रयः पादाः अष्टाक्षरा एवं सोऽपि गायत्री। अस्मिन्नामवेदितव्या॥ प्रागस्मा विविधा तोपितु
तुस्तोममिति द्वात्रिंशदक्षरा अनुष्टुप् चतुरो ष्टाक्षरा समौ। या द्वात्रिंशदक्षरा सानुष्टुप् भवति। तस्याश्च
त्वारः पादा अष्टाक्षरा एव सैव साधारणी वेदितव्या। गायत्री गायत्री त्वासमेव मादरः। द्वाविति द्वौ द्वादशाक्षर वि
ताः पादाश्च ष्टाक्षरा यस्या सा कृतिर्नामावदितव्या। यस्या द्वौ द्वादशाक्षरौ एकश्चाष्टाक्षरस्तत्र यस्या मध्यमा भाग
कश्चाष्टाक्षरः परः कृतिर्नामावदितव्या। यस्या द्वौ द्वादशाक्षरौ एकश्चाष्टाक्षरस्तत्र यस्या मध्यमा वेदित
मध्ये सापि पीलिकमध्यमा यस्या द्वादशाक्षरयोर्मध्ये अष्टाक्षरः पादो भवति सा पिपीलिकमध्यमा वेदि यस्य
या नवाकौ द्वादशाक्षरौ नाता विद्वांसेति कावि शदानवकावा द्यायौ मध्ये च द्वादशी पादः द्वाभ्यामुनाधि १७७
राष्ट्रे दितव्या अपि द्वास्य हवामहे वा पिति तेषामेकाधिकाः चत्वारो न प्रकृत्या विरा ठामिति वामेवनवक द्वाद

शिनामयौ पादौ यस्या अनुष्टुभ एकैकेनाक्षरेणाधिकौ भवतः। काक्षरः प्रथमः पादः दशाक्षरो द्वितीय पतयो दशा
क्षरस्त्रयः सानुष्टुप् नामेवेदितव्या॥ विपूर्वा अभिमा कया इन्द्रं देवानिति दशाक्षरास्त्रयो विराट् पयोवैकादशा
क्षराः त्रयः पादा दशाक्षरा भवति एकादशाक्षरा वा त्रयो भवंति अनुष्टुप् पदपङ्क्तिः पंच्यते। अन्यः पादः षडक्
षराः त्रयः पादा दशाक्षरा भवति एकादशाक्षरा वा त्रयो भवंति अनुष्टुप्पदपङ्क्तिरुच्यते। अन्यः पादः षडक्
सर्वेषां पंचपंचकाः माकस्मै पर्युस्मध्यग्रे तव स्वादिष्ठा तास्तवः। माकस्मै पर्युः अधि। अग्रे तस्वादि
तिएतास्तवः अनिदिष्टो दाहरणानाम त्राकां मुदाहरणानि। माकस्मै। माकस्मै धातमम्पामित्रि रोनः। पर्यु
चुपध्वज वाजसातापाशुधि। अश्वीहवं विपिपानस्पार्कः अग्ने। अग्रइव्व दासुषो दुरोणे। तव स्वादिष्ठाग्ने
संजल्पः वर्गाः ६ न अनुष्टुप् दारुच्छहती प्राय पद्यः पिंशदक्षरा। अष्टाक्षराः त्रयः पादा अष्टाक्षरा यो द्वादशाक्षरः। बहु
तीय द्विंशास्वे ता बराव अनुष्टुप्पदा भवति। तस्यास्त्रयः पादा अष्टाक्षरास्तृतीयः पादो द्वादशः पादः स्थानीयो द्वाद
दशाक्षरो भवति। एषा बृहती पथ्या। किमिदं पश्यति पायेते। जातवेदसे तस्य यच्छ॥ माशि दक्षद्विः शंसतेति

३३

क्षरौ पङ्क्तिस्ततो हृतीनामवेदितव्या। मा तेरार्धं सि मा अकृत्योवसीऽति विपरीताविपर्ययेपदानां विपर्यये
१२४ स्या अनुष्टावष्टाक्षरौ पुरस्तौ द्वादशाक्षरौ सा विपरीता सती हृतीनामवेदितव्या। यथा यक्षः श्रावय सखे
ति आस्तारपङ्क्तिसहितः। आस्तारपंक्तौ रष्टाक्षरौ पादौ भवतः। द्वादशाक्षरौ परौ। यथा आग्निस्त्वं क्रिभिः प्र
स्तारपंक्तेरंततः। प्रस्तारपङ्क्तेरष्टाक्षरौ पादौ भवतः। पूर्वौ द्वादशाक्षरौ। यथा महि द्यावापृथिवी भूत मुर्वी इति
संस्तारमाह मध्यतः। संस्तारपङ्क्तेरष्टाक्षरौ पादौ मध्यतो भवतः। आद्यन्त्यौ द्वादशाक्षरौ। यथा पि
नुः भर्तान तेरुमिन्सुदभवइति विष्टारपङ्क्तेर्बाह्यतः। बाह्यतोऽष्टाक्षरौ पादौ भवतः। आद्यान्त्यौ मध्ये द्वादशा
क्षरौ। यथा अग्ने तव श्रवो वय इति वर्गः ८ मन्त्रेभ्यो मातेरार्धं न सिप अक्षरा ग्निमहीति। वा पितुर्भतो राग्रे
तवता क्षत्रो अनिदर्शनिं। यथा अमंपुरस्ताद्देवो दारुरणानि दर्शितानि चतुष्कलवारिंशल्लिष्टुब्जगत्यो जगती। एका १२८
पदः एकादशाक्षराः पादौ। एकादशाक्षरैश्चतुर्भिः पादैश्चतुश्चत्वारिंशदक्षरा सा त्रिष्टुब्भवति। एका

शाक्षरैः पदैः। चतुष्पदा भवति। यथा पिबा सोममभि यमुग्र तर्द इति द्वौ चेत् द्वादशाक्षरौ प्रथमस्योपजगत्यौ परा
स्यास्य तु सा त्रिष्टुप्। यदि द्वौ पादौ द्वादशाक्षरौ भवतः। द्वौ चैकादशाक्षरौ परस्य जगती तस्य प्रायमिभवता प्रायस्या
जगत प्राये वर्त्मान तत्र छन्दः। उपजगती नाम वेदितव्या। सो चिच्च पृष्टिर्यूष्यान स्मा सवार्दुः। अस्य तु सा त्रिष्टु
मः प्रायस्या सत्रिष्टुब्भाववेदितव्या। यथा सते मिवक्रममजरं विवावृतइति वैराजजागतैः पादैर्यो वा चैन्यभि
सारिणी। वैराजजागतैर्दशाक्षरद्वादशाक्षरैरभिसारिणी नाम सा भवति। यथा पो वावास्विवा वो मद्युवा वइति
नवकौ दशकौ वा स्यादेको मेको वित्रिष्टुभः। एकादशाक्षरश्चापि विराट्स्थाना नाम वेदितव्या। यथा श्रुवो हवमि
इमा गिरः इति पूर्वौ दशाक्षरौ पादावुत्तरौ षडक्षरापः। विराड्पो हनो मे या त्रिष्टुप् अनुत्तरैव। यस्या पूर्वौ दशा
क्षरौ भवतः। उत्तरे वाष्टाक्षरा स्या पादा भवंति। सा विराडर्नात्रिष्टुप्। यथा रावा एवेंद्रमित्या महा विहव्यं त्र्यया
स्थेदशाक्षराश्चकस्याष्टाक्षराः परः। विराड्रूपा हनामेषा त्रिष्टुप्। अक्षरसंपदा। यस्यास्त्रयः पादा एकादशाक्षरा

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

एकस्त्रयोदशाक्षरः सा विराड्रूपा नाम त्रिष्टुबिति वेदितव्या। यथा यद्यक्षरसंपन्नास्ति उक्तं। त्रिष्टुभो या विराड्जाता
१८० विराट्पादास्तथा पराः। विकृता अपि ता ज्ञेया त्रिष्टुभो ब्राह्मणोदिता यथा क्रीळन्नो रश्म आ भुवः इति वर्गः
त्रयश्चद्वादशाक्षरा एकश्चाष्टाक्षरः कविता एषा ज्योतिष्मती नाम तती ज्योतिषे तो पृ क ४। यस्यास्त्रयः पादा द्वा
दशाक्षराः एकश्चाष्टाक्षरः स विज्ञेय त्रिष्टुब्ज्योतिष्मती नाम वेदितव्या यतो ऽष्टकः पादस्ततो ज्योतिरु
च्यते यथा पवस्व जनमना पवमानो विचर्षणिः इति माध्यमिकी। अग्निः त्रेडोगा वरुणोन विष्णुने यमरिष्टाज्यो
तिः। वा रोष्टाक्षराः पादा एकश्चद्वादशाक्षरः। सा महाबृहती नाम यस्या अष्टाक्षराश्चत्वारः पादा भवन्ति ए
कश्चद्वादशाक्षरः पादः सा त्रिष्टुम्महाबृहती नाम वेदितव्या यथा नमो मित्रस्य वरुणस्य चक्षसे इति। य
वमध्या नाम यस्या मध्यमे द्वादशाक्षरे सा तिर्यक् यवमध्या नाम वेदितव्या यथा हृहा इन्द्रमेतु विश्वमिति सो राप १८०
त्रिष्टुप् सेनमिन्धो एवं क्रीळन्त्यहन्त्रोन ईळान्नमो वाके वृह हि सुत। कवीनां निदर्शनानुक्ताश्चैवोदाहरणानि पं

वा शाक्रागती भूयास्त चत्वारो द्वादशाक्षराः तदस्या बहुलं वृत्तं छन्द्या भूनापि दशाक्षरं तिजगती भवति चत्वारः पादा द्वादशा दश
भवन्ति तद् बहुलमस्याः प्रायेण भवति यथा प्रदेवमच्छा मधुमन्त इंदवः इति महापङ्क्तिश्च लब्धकाः यस्याः षड्दा अष्टा
क्षराः सा जगती महापङ्क्तिरुच्यते। अष्टाकोस पञ्चक षड्द्वादशकोनवकश्च वा। द्वौ पादौ दा वष्टाक्षरौ रक्षास प्राक्षरः अय
रथ्यलक्षरः अन्यो द्वादशाक्षरेण वाक्षरेण वा भवति। वर्गः १० महासतो बृहन्नाएईद्य लामारि नयोः सहा सम्पान्नेत्वेति पादौ
तेदेव वासीपृ विंशतिका एन पोर्ज्वा स्सह अष्टाक्षरद्वादशाक्षरा यास्सह पादयोर्व्यूहः। अयमहासतो बृहती नाम वेदितव्या नि
तव्य अस्मा उग्रभेयविंदसेदानडग्रे निघरा आयः प्रयो विश्वासां वतान्रवो यथ प्रहासतो बृहती नाम वेदितव्या नि
दर्शनं। स्माउग्रमभूतयोऽमेपविंदुरौदसा। सेहा नडय पृतनाः यया आयः प्रयो भानु नारौद साउमो विश्वासां पहपति
विंशामसि द्वावति छंदसां गायत्रौ चतुष्कारौ जगत्याश्चत्वारौ अति छंदसां द्वौ वर्गो विकुरु रौवेदितव्यौ प्रथमा तिजग
विंशामसि द्वाव तिछंदसा गायत्रौ चतुष्कारौ जगत्याश्चत्वारौ

सुग्रमिति । षड्वा शत्रु शक्करी षड्वा शक्कराः शक्करी भवति । यथा प्रोष्ठास्यै पुरोऽस्यामेति । अतिरेवातिशक्करी । य
१८१ ष्ट्यक्षराश्चतिशक्करी भवति । सुषुमायातमद्रिभिरिति । यथा उत्तराष्टिश्चतुःषष्टिः । तथा उत्तराया अष्टचतुःषष्टिरक्ष
राणि साष्टिर्भवति । यथा तिं त्रिकद्रुकेषु तहि प्रेम वाशिरं तु विश्वमरति ततोऽष्टाषष्टिरत्यष्टिः । ततउत्तरायाश्च
ष्टाषष्टिरक्षराणि सात्यष्टिर्भवति । यथा स्वमारुवा हरित्या सुनानरति षट्सप्ततिर्धृतिः । षड्लस्त्यक्षरा
णि सा धृतिर्भवति । यथा सदिशाह्वीन मारुतं नु विशति रिति धृतिः पूर्वा द्विसप्ततिः । तस्या अतिधृतेः पूर्वा
णि सातिधृतिर्भवति । यथा सदिशाह्वीन मारुतं नु विशति रिति सप्तीदश तयाष्टिताः । एताः अतिजगत्यः
याद्विसप्तत्यक्षरा सातिधृतिर्भवति । यथा साखसखायमस्यावहश्येति सवीदश तया चेताः । एताः अतिजगत्य
जगत्यादयः सर्वा दश तयीषु विद्यात । एतासां दर्शितान्युदाहरणानि । उत्तरासु सुमेधजेनोत्तरायामवसानेता ता रम
जगत्यादयः सर्वा दश तयीषु विद्यात । एतासां दर्शितान्युदाहरणानि । कृतिर्वा प्रकृतिर्नाम सप्त १८१
स्सुमेघजेरुमौ द्वष्ट्यः वर्गः ११ कृतिः प्रकृतिराकृतिर्विकृतिः संकृतिरभिकृतिरुत्कृतिः । षष्टीवाभिकृतिर्नाम सप्त
स्यकृतिरुच्यते । कृतिः प्रकृतिराकृतिः । इति द्विमासाः अशीतिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विनवतिः । एवमेव ते

स्रातं पूर्वामुत्तमावध तु स्रातां कृत्यादीनामक्षरपरिमाणं निरूशातिश्चतुरशीतिरष्टाशीतिर्द्विनवतिरिच्छ एव यति
न शानं वक्तुरातमिति तमिद्धं प्रोयुक्षु सुमत्रिकद्रुकेषु यात्रुत्वा । सरेव वसद्विशर्द्धमध्यमो वर्गोऽवगता श्चय
मति नागत्यादि अतिच्छन्दांसामध्य वर्गोऽव्यते । सप धात्रमपुरस्तादेवोदाहृतः अथ प्रकृतिस्सुप्रकृतिर्वक्ष्वं
पूर्वा तितस्सुमा अत्राकृतिर्यदि तमान्नामैषा विकृतिरुच्यते । संकृतिस्सु स्वभिकृति॥ सर्वस्मे च्छन्दांसि सूत्रेता
योवर्गोऽव्यवे । कृतिरापुरिन्तु परावत इति । प्रकृतिर्वक्ष्वं पूर्वेति । ततआकृतेः परा या आकृतिर्यदि तिभावे तिभा
षा विकृतिरुच्यते । संकृतिस्तु नवैतत्रात स्मिन्सुमेघजेन विद्यते । एवं मायेणवर्णयति । केविद्वर्णयंति । नावेत
तत्रोदाहरणमिद्यमभिकृतिः । देवोऽश्वत्रिंश्चिकृदिति उत्कृतिस्सर्वस्येति । अप दक्रमे अत्रास्तरात्र
हृसांसाउदाहृताः ॥ तत्र तस्याः कृतौ तृतीयो वाध्यायः माध्यमो वर्गः १२ इति पार्श्वस्थापा पोलक्षणप
तुलं एवत्र प्रथमाणानां छंदसामुपदिश्यनि एवं रूपप्रमाणानां च तुर्विंशत्यक्षरादीनां वक्तुरुक्तराणां

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

वनुष्टुभमुंतानामेकाविंशति छंदसां कश्चिच्छिरोपरिप्रतोकौसौ विशेषः ॥ एकस्मिन्नाधिका
१८२ सौवा एके नद्वौ स्यांवाऽन्नाधिकामेवमवति । यः काश्चिद्बृहत्या द्यागायत्र्यादीनेनोंगताः श्चैवैवं दु
भिस्तासगायत्र्यव्याधारयेताति २ निवृदनाधिकाभुरिक एकेनन्यूनानि वृद्धवति । यः स्तुत्रारवस्व
रतिरितिवत एकाधिकाभुरिग्भवति । परिक्षमानिमानितद्वतिभुरिक । विराजमन्तरस्याहृद्धीम्याम वि
मवे छिताः स्वराजएवं पूर्वस्य यः कश्चैवगतास्तवा । द्वाभ्यामवराभ्यां या स्तवकुत्राधिका विंशपेमध्ये स्थि
ताउत्तरस्यछंदसः । विराज स्यात् ॥ पूर्वस्यानुस्वराज ॥ यथा द्विराम्यस्वराद्वौ गायत्रीयाये स्वराजो गा
यत्र्यो भवंतिडाक्षिक्याये विराडाड स्त्रियो भवंति । यथा नीवास वितर्यस्य तद्वतिस्वराड्गायत्र्या । अतिधि
मानुष्याणां विरालुतिस्यात्तमवियः कश्चैवंगतास्तकुः । काः तास्व मेवभवति । गायत्र्या एवं विराजो रम १८३
भवतिः । आगदिहपूर्वस्यछंदसः । भगवताउपसमर्वत्येतदुक्तं तारा द्विराडन्यावनिनापरमे

श्रीमतिष्ठा । त्रयमवतंवषा स्तुक्त्राज्ञां वयः । नः पुरोगोनिरेः । सोषुवार्याया स्वारका मुक्तमेयां द्वाभ्यां वि स्पष्टे छितास्वी
रमाः । मारा २ । विराट् । स्वराट् स्ववशीनो परमेष्ठी । प्रतिष्ठा प्रत्नां त्रयमनं । वषा । स्तु क्रांजावंपर्यः । तपं त्रयणीं अ
राः । अंभः । अवृत्त । बारि । आपः । उदकमिति एकविंशतिर्विराट्स्वराजश्चद्याविन्यादेव स्वराट् यः द्विरात्तार्यपर्यता
याः काश्चैवंगतास्तवः । दैवतं छंदसामत्रवक्ष्याततदुक्तारो । अग्नेर्गायत्र्या तो विद्वो मत्या दैवतमाहुः । सप्तानां
छंदसामध्यो । अग्नेर्गायत्र्यमवक्षपुर्वे त्वत आरभ्यद्वे सवौ । अग्नेर्गायत्र्यमवक्षपुर्वे त्वत आरभ्य द्वे सवौ मष्ट
तांछंदसां मत्वा दैवतमाहुर्नुः । नस्मादाग्नेया गायत्री भवति । सा विच्यक्षिकसोमनुष्टुप् । बार्हस्पत्या बृह
ती मैत्रावरुणी विराट् ॥ ऐन्द्री त्रिष्टुप् वैश्वदेवी जगती । छंदसां दैवतानेव मेः प्रयोजनं भवति सन्यायेवछं
दसां देवेतिना ध्यव स्तायो भवति । यथा तव स्वादिष्टा । नि वो नसरेव्य तिउष्णिगनुष्टुप्सोम मध्ये यतं न पूतमि
तिषाड्विरान्यत्र रेपरेद्वे सवौ देवेते न स्वराजो गायत्र्या । विन्याव्यावमायने न स्विराजा बुष्णिहौ नपङ्क्तिः । पङ्क्ति दैवव मेतेन

Indira Gandhi National Centre for the Arts

अग्न्यादयः सप्त सुमध्ये पस्यात् पङ्क्तिः त्रिष्टुभ्स्तस्मादिदमस्ति साधुत्वास्वः सानुपङ्क्तिर्वासवी वेदितव्या वसवो देवे
१८३ तास्या वर्गा १ प्राजापत्या बृहती रुद्रा विरुड्वायुदेवना द्विपदा पुरुष देवत्या स्मृता ब्राह्मी त्वेकपदा स्वदेवता
पाएकपदा साम्नी स्वास्मृता छ एतेनैव तु क्रमेणो पावर्णतो भक्तिरूप्यते येन क्रमेण छन्दसां दैवतसु
क्तं नैनक्रमेणो पावर्णता भक्तिरूप्यते श्वेतसारंगम थ व पिशंगं कृष्णमेव वा नीलं च लोहितं वै वसु वर्णा मि
तस प्तमं अत्र कृष्णरूपा गौरेव च प्रभुवैन कुलं तथा श्वेतं नाखववर्णा गायत्री सारंगं द्विवर्णो स्नि हो कृष्णसुक्रमि
भि पिशंगां रोवः वर्णमानुष्टुभां कृष्णमाया वर्णा ताई तां नीलमुत्पलवर्णो वैराजं लोहितवर्णं त्रैष्टुभां सुवं
र्णकनकप्रभमिव जागतं अरुणां मातरस्य छपा वर्णा पङ्क्तिः रुपामपुष्प वर्णमपि छन्दांसि गौरी शितिद्वा छन्दं वर्णा विछे
दाः बभ्रु कपिल वर्णा द्विपदं छन्दः नकुलं नकुलवर्णमेकं पदं छन्दः एवं नैव क्रमेण देवता क्रमेण विद्विः पृश्नि राम १८३
वर्णान्तु वैराजं प्रश्नि वर्णा वहुले वर्णो वैराजं अथ कसा त्रिवर्णो पदेशः त्रिप्रतोनक्रमेणोवं सिद्धानि सिद्धा

निरुमालि लोराजः पग्नि रेकाअनुवेकाधिके काद्व्यं स्यां पुनैवा सर्वं छन्दांस्युसृष्टां तानि नैका तत्र पूर्वयोनीलो
वर्णाः कापोतरध्यवसा पिने पूर्वयोनीलवर्णाः अस्याः पृश्निरिति निरुक्तं शिरस्सूत्रा धित्वमोः सहोपदेशा दस्या
पृश्निर्भरति परिशेषादिनस्यो नीलरध्यधावसायत्व रच परि एकक्रमात्सप्ते खो विरालो नीलत्वमुत्पतेन
निव छत्वा तां कृमिदूषित पत्रवर्णा तिरद्भवति पृषदुरिरूपा विंदुमद्भुरित्भवति बहुरुपा माधर्मेतुछं
दः कपिलं वर्णमिः स्मृतं वर्णतः ब्रह्मणास्यां त्रिश्रवां यत्तु षां छन्दः कपिलमावर्णस्मृतं पमापतिमो
दः कपिलं वर्णमिः स्मृतं वर्णतः ब्रह्मणास्यां त्रिश्रवांयत्तुषां छन्दः सितानिद्रामा प्रमा प्रतिमा उपमा समाले ति वतुरत्न
पमास स्मावतुरुत्तरा लाव तुरुत्तरमुद्यंति पंव छन्दांसि तानि वेदितव्यानि वर्गः २ इषीका मध्यीका सलीका स
राद्यतुरुत्तरा णि तानि गायत्र्याः पूर्वाणि पंव छन्दांसि वेदितव्यानि वर्गः २ इत्येतानि लिङ्गतरादीनि वतुरक्षरणि मादीनां वे
र्णमात्रा विराट् क्षमादूहृतरादीनि मादीनां वैराजान्यनुवर्तते २ इत्येतानि लिङ्गतरादीनि वतुरक्षरणि मादीनां वे
राजान्यावार्यानुवर्तते अत्तरात्पेवमवर्त्त्र निमित्तं वलवत्तरं विद्यात् द्विपदा विराट् पत्रार्षापादवृत्ता अष्टै तेगोपादे

चनैरक्षरैरप्रविप्रतिपन्नामामन्वां सर्वत्र बलवत्तरं निमित्तमक्षरात्प्रेव विद्यात् । यथा ज्यैष्ठे विषमा सत्तामातिपादौ वि
यथा न वातां नव नामिति पादे ।। यथा अंशुमीनकानाकृषा
१८४ प्रतिपत्त्रास्मिन्नक्षरैर्न गत्योऽत्राध्यवसीयते । यथा न वा तां ... अक्षरैर्न गतोऽत्राध्यवसायते व्यूहे द्वेकाद्वीरीः
वस्थितिवत्तेन विप्रतिपत्तावक्षरौ लिङ्गप्राप्ये अक्षरैर्विप्रतिपत्त्यावक्षरैर्न गतोऽध्यवसायते ।। पृथक् कुर्यादित्यर्थः ।। यथा प्रेताजे
मावापादेषु नेषु संपदो ऽनेषु पादेषु संपदो ऽर्थ एकाक्षरीभावान्नेत्यर्थः । अधिकं नेति कस्मान्न । आद्र
यतानरः । सा साके मिरेनरी नमूषैः । ऊने स्थिति कस्मात् । सेमं यत्तं मधुमतं तथा नः संपाद इति कस्मान्न । आद्र
तायामोयमत्यं तद्वंक मिच्च वएकीभावाद्यत्र पूर्वस्यैव व्यूहेन संपत्सिद्धेः । उत्तरयोर्न कर्तव्यो भवति द्वैपदसं
अ्रसंयोगान्यवेपासदृशौ स्वरौ ।। द्वैमवर्णाश्च सुयोगानंतस्थासंयोगा नित्यर्थः । व्युवेपाला व्यवधानं तुर्मी
नामसदृशौ समानस्थानौ स्वरौ । त्रिपंचकं यत्तामहोऽदब्धस्तु व स्मान्न कृतो न वा नूतनो नर्यवर्विरदा तिरश्चि— राम १८४
लादेषु नेषु संपदेऽस्येवानुवर्तते । ऊनो स्थिति कस्मात् प्रतो न स्याद सत्ता ॥ इहेश्यत्र द्वैतैप्र संयोगो । तत्र पू

वेतो व्यवायेन संपत्सिद्धो उत्तरस्मिन्न कर्तव्यो भवति । अर्तितारत्र के विद्वद्वै प्रसंस्थितानंतस्थासंयोगान्यूहे
देकाक्षभावानिति । एवमिद्ध इति मन्यते । ऊदब्धस्तु अस्मा अनीतनामतानिति व्यूहः कर्तव्यः । न सदृशौ सा रौ
वा: । न अप्यते महिमानं परिस्त्र इति यथा ये स्वा माविका अत्र स्थासंयोगा स्तेनुदाहरणे नभवति । यथा
नु सम्यक् प्रयासा शूर तितिनो न इति यथा वमह्निपित्र वर्म वनस्पतीति । गोर्नपर्वविरदा तिरश्चि ति । अर्थ विनापी
मकार वकार संयोग एवेष्यते फलकार संयोगयोर्न स्यामते । अथ पञ्चवीरयालो विकेतव दित्यत्र दीर्घत्व प्रति
रे तेषां द्वीनामिद्युन्नातु विकेत (कि) रासीति विकोतवराब्दस्य पाठात् पदाभेदेन पादानां विभागोपि समीक्ष्य
नु । छंदसः संपदंतां तां यां मन्ये तथा दतः । छंदसा पादतो यांयां संपदं मन्येत तां सम्यक् पूर्वमपि समीक्ष्य
पादां स्वपदानामभेदेन ननु पादानां विभागः कर्तव्यः । यद्यप्यक्षरैर्मा दयेदेहे तु मि विरोधो भवति ।। यथा
मां ध्यं दिनस्य सवनस्य चनाहस्त्रेत्ये तयोः पादयोर्यद्यप्याप अक्षरसंपद्भवति । अनादृत्यतां मध्य दिनस्य सव

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

नस्येत्येवं विभागः कर्तव्यः। तथा एकरालस्य भुवनस्येति विभागः। प्रायो छंदे दिवत्नमित्येते पादांतां नस्य हेत
१८५ वः। प्रायः अर्द्धः दत्नमित्येते पादं तं नस्य हेतवो भवंति। त्रिष्टुप्पापे। मो नमवं विरदातिरश्वे ति प्रदृन्त्ये षरन्या
नरो विकर्षे तो कातरः क्षिपते। तथा छन्दिता त्मानो अग्निं देवं वा मिति। तथा वत्रात्रय्य दग्नात्रूरा त्रिय
ते। अर्या गिरः सधस्था जग्मुषीरेति परं निमित्तं परं भवति। पूर्वो के तु रुत्नरा द्वली या निम ईदृं। वेवकं छंम
नवेस्यो नानिन्यत्र प्रायो छंदो विरोधि प्राय वलीयस्त्वा रावंद कछंमनवेस्योनानिति पादांतः। येषां पुन
रछंदो विवीयारतेषां स्योनास्य इति पादात्रां। प्रायो वलीयस्त्वात् रदेवा। ऊर्द्ध्वा जनस्य सनिता मर्सौत मिरिन्
त्रपदांतः। अग्रहूं नः सनितेति। प्राय छन्द विरोधे प्राय वलीयस्त्वात्। प्रन्याग्न्य माध्य नतमस्य नता मित्ये
कादन्यात्र एव भवति। न्वत्नो दिन्तोब्यतो अग्र छं वत्न विरोधे छं बलीयस्त्वात् यथा यदग्रे स्याम हं त्वमि राम
तिपादान्तो नवत्त्वाद हमिति। एवं सर्वत्र बलाबलमभिसमीक्ष्य पारानृ तिद्वासे भीः ३ अरदा १८५

नं नु पादादेनो वज्रो विद्यते पदांवतु ध्यष्टा पाद दो अनुदात्तं परं न विद्यते उकारं वर्जयित्वा। अपमथि पादांत त्तान हेतु खेस
र्वः। हे तु तो वल नत्त्मः। तस्मात् सर्वात्रा धिवाव तो वता। ति म म नै व तत इति पादांतः। तथा त्रा पत्न म व सी ति पादा
तः। ठकारस्तु विद्यते। यथा उलोकमुद्देह पजामिमीय नुः छलोकमत्रे ः सुता वः स्योन मिति न पूर्वं पादादावनुदात्त
नुयदन्यस्त दिहोदितं। अदुकारादन्यस्यादादावनुदात्तत दिहोत्तरत्रोदितं। वदृपतरन्यर्छः नमे त्वा पच्छु मीचे कार
दथैकमुदात्तमस्ति। पादादौकरा त्यार्पच्छसा ति। उपच्छसिगायेना नमसा गिरा अग्निमूर्ध इति वच्छसी चेके त्व वे
ने ति पूर्वा तिम वा ति अग्निमिते अग्रच्येन्येत स्मिन्न विश्वनु यत्त्रादी निपाने तिएवंविधिसर्वा ति। नकारः पूर्वो यो यस्मा
निस वौति इति। सनपनि अनुछायः। रोव तर यात्रो रोवतत्स्वधावः मधुरूछं दस्य ता वधो मधु हुंदसि दृसो अ
ता वधा वतस्य त्रो येतदेकमनुदात्तमस्ति। अस्ता वधावतस्य रा र ति लोमरा छं परेष्य विलोम राच्छ परन्य
र्यधा याच्ये कम्र तरमस्ति। स्वधा विलोम सनराच्छ परेस्मिं धत। सतरा छंग्र यये त्रिध हिच्ये कमनुदात्तम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

षिणाम पतोऽस्य त्रिष्टुप्त्वात् द्व्येकानुष्टुभामित्येकेऽनुष्टुभौ युक्ते इत्यन्ये तदनुष्टुप् पादपं च महिनी इत्यादि चतुष्पदी ॥
१८५ नामदृष्टेनुराणां यस्तु सर्वरूपमन्यद् हूतदन्यदी यस्तु सर्वरूपदिश्ये नस्मात् उत्तरमसतरतयेकमनुष्टुन्नमहित्रिष्टुम्यमन्ये
न्मम तो तावत्ता नादतिवहृतिनिपदानि विरोधणाम्यसति नाम्नि विरोधणाम् छंदोनिर्वाय याविरोधो मध्यस्थं
दसीति मध्यमदा हृदयाणां छन्दो निवेति विचारणा कर्तव्या पुरंदरस्य तितवेतस्मिन्नन्ते पादे पादोऽपि एवमः सर्वानुष्टुत्
छंदः चतुरादितवत्तुर्दशाने दवसवत्रतत्रयैस्त्राये नेतस्मिन्मूर्क्ते सद्बहुद्गत सर्वानुष्टुत्तः पादो लिपि एवमाध्यन्तह
त्रनेद्यति अस्यैव पूर्वत्रास्या दितश्चतुर्दशः पादं सर्वानुष्टुत्तो लिप्यन्ते त्रिष्टावीपतरति एवमिमे सप्त सर्वानुष्टुत्
न्नाः संतिमासष्टंदस्येकः सतारक्षुबताभवतास्त्वोरोति आभिष्टुतेन वृत्तो नमामेव तोवतस्य धायरति रम
एताभ्यां स्कन्नमवंति द्वत्रयो नास्ति पादौ शाम्य त्रवैराग्यवत्वा तदंदत्रावरे एकादशी द्वादशी नो विद्याम्
छन्नागतो अस्माद्दशरत्नात्ररोपाद्गा यत्रवैरातौ विद्या तराएकादशीनो द्वादशी मीत्रौ पञ्चमनागतौ वर्गतमिद्धा १८५

ति छन्दो रेखालय मौनं ममन्दरां गुर्वे वतपो द्वंद्वतदन्तं द्वंद्वयां पादः एषां पादानां वृद्धिः स्यात् छन्दोविन्यान्तर छान्दश्छा
रद्धाद्दशा त्र्यरपो भपो न्नममरोल द्युभवति त्र्यष्टाद्वरेयथा अग्निमीले पुरोहितमिति होदशाक्षरं पादे
वमल्लाम धुमन्तरं दवरति रूतरयोदकान्त्रेकादशाद्वरयोपादको रूपो नम गुरुर्भवति यथा अधीहवं वि
विधानस्याङ्गेरिति पिवा सोममिमं यमुग्रतर्दरति छंदसात्वतं वत्नमाहुराचार्याः एते छंदांसि वर्तंति
सर्वाण्यप्यत्र तोऽन्यानाः श्रुतानि कारएं वान्ये सर्वे उपाहृतास्तावाः ॥ एते पदे पदे सर्वाणि छंदांसि वर्तंतोऽस्य
तएभ्यो अन्यैः पादैरन्यत्रोवर्तंतो येनान्येषां दात्सनएतेषामेव पादानां विकारा भवंति अष्टाहराणां सर्वामेपाद
स्मो गायत्रस्य पादस्य विकारा भवंति नवाक्षरो वैराजस्य विकारो यदि गुरुरूपो नम अत्रस्य स्तुगायत्र स्य पादे
त्रिष्टुभस्य पादस्य विकारा भवंति नवाक्षरो वैराजस्य विकारो यदि गुरुरूपो नमात्रे जागतस्य सर्वे उपाहृता स्तमा विदितव्याः
स्यग्रमतिष्टुपे गुरुरूपो नमस्ति त्रैष्टुभस्यायेलघू पोन्नमास्ते जागतस्या सर्वे उपाहृता स्तमा विदितव्याः
केषाहृताः अष्टप्रतान्दयश्चतुर्विंशः पद्यैवंनेते समाः न ह वो छान्दराश्च व्यांसो स्त्राहा स्मायदेवं

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

माएषांसंज्ञास्मात् तानं क्लिसंज्ञाया इह प्रयोजनमस्ति। एवं तर्हि श्रन्योऽर्छः प्रकल्प्यते। सर्वे तु प्राकृतास्समाः। नु
नाहुः पत्व्यावर्त्तकाः। यदुक्तमेतेषां विकारास्त्रन्ये पादा इति इतिनतु तथा किं तर्हि। सार्वथा तः प्राकृता एव।
१८६ ना। न्यस्य विकारात। एव। नान्यस्य विकाराः। तस्मात् समाः। नत्वं त्व्याकृतं समर्थ्यं श्रपरे पुनरन्यथा व्यवस्थापयंति।
सर्वे तु प्राकृतास्समा इति। सर्वे त्र एतारपदं तपश्च तु विधाः प्राकृताः समास्तुल्या भवंति। नान्योन्यस्येति वि.
कारो भवति एक एक पदैर्वैकवा द्वौ पादौ द्विपदोच्यते। ते तु तेनैव प्रोच्यते सरूपे पस्पया दतः। तेषां न तु
पाप्रनां एकः पादः एकपदा ऋग्भिरुच्यते। यथा श्रति त्वां यजमानो न होते ति। एते षामेव द्वौ पादौ द्विप
दा ऋग्भिरुच्यते साधुर्नगाध्वर स्तेव शूरो याति वसीमास्विषः सम स्मिति योच्यते द्विपद कैपदि नैनेव द्वंद सा
पस्म छंदं सः पादतः सहवे भवतः। गायत्री द्विपदा त्रिष्टुबेकपादिति नदान्ना तथैकपदाका विदस्तीति रा
वैनान्याः। वैम यास्त्रन्यत्रे स्त्रैकारन्ना नामुखे तो विराट्। श्रा हुस्त्वेकपदास्त्रन्ये श्रध्या। सा नेकपातिनः। श्र १८६

यासानपि के विवाहु ऐकपदा इमाः। दाशतयादन्यातये मधा दान्ना तथानुक्ता विदेकपदा दशतयेस्तीति या
स्कश्राव यो मन्यते। श्रस्मा कथा एकपदास्ताः पूर्वा सा मवा मध्या सान्मन्यते। किमविन्नो वेत्ता नेन्याह। श्रन्य
त्रैनैमघा एकपदध्याः। सानुस्यान्नु खेतश्रा राविन्य छंदः दर्शिनी विराट् एकसानपि द्वा वा यान्स यमनाकप
दाश्राहुः श्रावां सुस्त्रे स्तिक्या मुरो देवा स्मिमनुनः। श्रा वां सुस्ते व रिमन्त्र रिमि। श्रन्स्या यजमानो नाहाना छ
रो देवा श्रनिवाधे स्या मासि मन्तुन कुर्जव्य स्य पुस्त्रो। इत्येता न पि एकपा तिनश्रध्या सानन्ये श्रा वा या एकपदा
श्राहुः। श्रस्मिन्याच्छांतरो तातरे मततावसातरे मेत्येवमानां पुनः पादानामनेकपदाध्या सानां एकपादत्वं।
कथं न भवति पादा एकाधिकास्ते तिच्छंदसां वनु रक्षराः तत्र द्वंद सां गा यत्र्यादीनां वनु रक्त्वात् पादादिके नाक्षरेण
धिकाः पादास्ते न भवंति। यथा वनुरक्षरा दि। हदि। हृदिस्वरो पनीक्षरः। श्रग्रे तमद्ये चैव मादय वर्गः यन्त्रु
तिच्छंदसां पादा एकोऽक्षर्पेण नागतानः। योलन्नाक्षर पर्यंता एकश्चादन्नाक्षरः। परहृति छंदसां पादा एको कर्षेण ए
नाक्षरेण धिकाः नागतारस्य योलन्नाक्षर पर्यगः। एकश्चाश्चादन्नाक्षरो विद्यते। यथा प्र देवमच्छा मधुमंतरं दद्यांते

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

मिर्हं सोहवामि मघवा नसुर्यं अप्रूरुम घ्रो अप्सु ती त सुर स्वभिः । अभिन्यादवं सवितारामा ण्याक विरत्तु । के वि
१८७ त्याधृंत वेपा वर्णाय तिापा दाण्काधिकास्तं ति । मोय त्राहार पर्यंताउ ति वाऋद सोवा सान्नुर त्र राव्य मति षोलशा दृ
रपर्पना स्त्वंति । एकस्याष्ठादशाक्षरः । पथ्या त्रन मघा । अप्रेत मघा सद्यमा तद्वो नदवं उदना ना । अप्रिमी लेपु रो हितन
तो वयं पितो व तो भिः । अक्षी हवं विपिपा रस्मा द्वै पिवा सोमम मिमघ प्रतर्दू । द्वादशाक्षर पमस्तपः सुहस्तः देवाहुतो
एकास्तैव द्वंदसिपादापेषोलशाक्षराः । सर्वे त्रिकद्रु कीयासु नाकुलोप्लास्तम ह्नः । छंदसिसं हितापां येषोलशा द्वं
ताः पादाः एकादशैव ते सर्वे त्रिकद्रुकीयासुत्र रस्यं तो यथा त्रिकद्रुकेषु महि षो यवाशिरं तु विशुष्मदति । अथमा पादा
वाः । द्वितीय रतोपापाल्लतीय नवर्ते पिवासह्यावतु नृतीय एव एते त्रिकद्रुकीयासु सर्वे भवंति अवर्म हो विकर्षं
तान्येष्टादाशात यील वा । अत्तर्मह रइह्लाद रहिप्साधीनदुन्भेवा अविकर्षं ताज्येष्ठामह ता स्रुताता बुस हो व हृतरे यज्ञे
विकर्षं तासु पादेषु सहि ताइति स्मृता । विकर्षं तायरहू पूतिर त्राति भवंति । पादौ द्वौ द्वौ पादा भवंति ततस्मात्वेषा ताम
विकर्षं तासु पादेष्वपसहि ता इति स्मृता । विकर्षं तापरहू पूतिर त्राति मवंति । पादौ द्वौ द्वौपादा भवंति तस्मात्वेषा । राम
: विकर्षं तासु पादेषु सहिता इति स्मृता । विकर्षं तापहू पूतिर त्राति भवंति । पादौ द्वौ द्वौ पादा भवंति तस्मात्वेषा राम १८७
महतीस्मृता कनिष्ठा वहुपादानां मारुह्य जापुरूतमां वहुपादानाम वा कनिष्ठा अप्यापु रूतम पुरूतां । मिन्ये वाविरा

नवेरा अविकर्षं तास्योमरी षेरीषे इन्द्रादिहसीयसो अविकर्षं तासोमरि तार द्वावाषे द्वदु प्रिपाता मिन्येषां अविकर्षं
ताद्गसीयसो अप्याद्भर तरा विंशत्यक्षराः विराजा द्विपदाः केवि सर्वा ज्ञाद्रप्रदाः कस्यापं वाद्वरान्यादास्त्यादि
रपद्वपः । यावि राज्ञो द्विपदास्तास्म र्वाः पंवाद्भरा स्वाश्लृकद्वा व तुष्टदाश्राहुः केविरावार्याः । सवा क्रिय माणा । अद
रपङ्क्षोनाम भवंति वर्गः ६ इरिमार्ष दृश्वा व्योमा सपूर्दतां पदलं बोह्तो व हूती पूर्वाः ककुप्पूर्वः पुरुकनु मः ।
-तौसतो वहन्यं तो द्वी मोवहना पर्वः सवाहूता । ककुम्पू वेयिः सका कुभः । नु माते तौ सतो सतो व हन्यं तो द्वी प्रगा
घो मवना वयं गप्रवो पद्धूमा विद्वद्गा विधे । वाई ताः । रमेवाईनाः प्रगाथाः । तमंगमस सिद्धः । मवो पदूसुं रुणा
मां विदत्ता स्त्रिंशतां वृहद्गा विधे । वाई वरति काकुभानाकुत्त्वं गूढं यवयमिति । एवमादी स्रुगाथा काकुभानाहुं ।
यथा तं गुर्दूपा स्वर्षारं व यमुद्यामपव्यैति अनुष्टुभं वगायत्र्या देशस्त्रानु षुभस्मानः । विराजा व मिसंपन्नः पादार्द्ध
र्थसडछि ताः । एषा वानुष्टुप दृवगाय त्रीएवं दशापादास्माप घावि प्रदृ । अथों तिरहराता स्तत्र तर्या । इति प्र

सपूर्व्वामहानामितिउच्छितरइतिप्रशासाकृता। अश्वप्रगाथाऋच्छिसप्तभिरत्रभिर्वापादैर्भवति। अपंमुद्रामिसस्मा।
१८८ दुच्छितरइतिप्रसन्यते आकृतिर्व्यपदेशानांप्रायश्रादितश्रादितः।प्रायेणप्रगाथाकृतिभिपैर्व्यपदिश्यंते।बार्हतः।
काकुभः।आनुष्टुभइति।तेषामादितः।अः।दिनोपछंदस्येनैवव्यपदेशाःकृताःइष्टव्याः।नडमाम्यां।पथागायत्रबार्ह
तइति गायत्र्यादिस्त्रबार्हतेप्रायेगायत्रवार्हतः।गायत्र्यादिस्त्रबहत्यंतापगाथः।बाहीतप्रायेवर्त्तमानो गायत्र
वार्हतउच्यते।प्रख्यातमिंद्रंदानमीमहइति गायत्रकाकुभोनामप्रायेभवति काकुभः।काकुभेप्रायिगायत्र्यादिककु
बंतःप्रगाथोगायत्रकाकुभोनावेदितव्यः।यथाइन्द्रायोछासमर्ष्यः कु- इन्द्रियिहापूर्वः।ऊं ख्रिहस्तुडखिहद्वेनं।ता
तावहत्यंतः।प्रगाथककुभिहरत्यच्यतोपपादमादिन्त्रसोऽत्रइहइति दद्भांत।आद्र काकुभः।पद्भांनाककुप्पूर्वाया
ताकाकुभोनामप्रगाथोवेदितव्यः।यथाअयात्यैपोसकुइयइति वग तस्मिंवत्सुनीपच्चपपाहृच्यतो।योमहद्या दिस्या १८८
सएवदाअदान्येपोरुकुस्यप्रताप्रवीत्रमिस्ंर्वं।पुरस्तादेवनिदर्शनात्यक्ताणि महासतोवृहत्यंतो।योमहानृहतामु

खः।समहाबार्हतोनामबार्हतोमहृहतीमुखः।यो महाबृहतीमुखः।महासतोबृहत्यंतः।बृहतीमुखोयःप्रगाथःस
वबइतएव जगत्यतिजगत्यंतः।बृहतीमुखःअतिजगत्यंतः।जगत्यंतोवावासबार्हतएवयथानोमिंनर्मतिवद्द
सेति। स्वपथ्योत्रापिवायवमथ्योतो ऽबृहतीमुखोयगाथः।सताहतएवायथाकामीवामस्यधूतवइति दह
द्विसंवोत्रेमिंवचामीवामप्रतान्नदः।पुरस्ताद्वोदाहृत्मतः नहितेविरीतं।तः।नहिनेअरणसस्र्वैवंयगाथो
विपरीतंतोवेदितव्यः।अनुष्टुजगतीचैवविष्टोषामिरस्यंतेवविश्वेपामिरस्यंतेवसनामिचयंप्रगाथःअनुष्टुएज
गतीवाविज्ञयः द्विपदाबृहतीवचैसनोदाजोच्छितिस्मृतिः।सनोवानेषवितापुरुवषुरितिप्रगाथोद्विपदाबृहती
वेतिस्मृतः ककुप्पूर्वमृवोवेदस्पृतुःकाकुभबार्हतःककुप्पूर्वोवृहत्यवरःप्रगाथःकाकुभवार्हतःस्मृयथाको
वेदजानमेषामिति वर्गः २ आनुष्टुएपूवदिरझिकु तेनस्वाचंवहन्यादिवार्हतानुष्टुभःस्मृतः।तेनत्वाद्यते
वतोतिप्रगाथोर्वह्निन्योदिरउष्टुवनौवार्हतानुष्टुभस्मृतः अपिवःपूर्वमित्येषोनुष्टुप्येंद्रिःखेवाअग्निःपूर्व्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

गिरेतिएषमगाचः अनुष्टुप्पूर्वः प्रगाथापनुपः न्तरस्यानुष्टुभपंक्तरितिस्मृत यदाक्षिगावो अक्षिपूर्वकनुष्टुप्त्रिष्टुवेव
१८९ बापदक्षिगावो अक्षिपूरच्चैषमगोव्यः ककुप्पूर्व त्रिष्टुवेतः काकुभस्त्रैष्टुभइतिस्मृतः यदद्यवामनुष्टुप त्रिष्टुदेवो
वोपदिपतोपदद्यवानासच्चेतिषगाथोनुष्टुप्पूर्वात्रिष्टुनुत्तरस्यानुष्टुपसत्रैष्टुभरक्तपदिश्यते यस्त्योदीद्यैविवर्द्वे
साचतात्रिष्टुवेवचाप स्त्योदीद्यर्षसमनास्येसपगोच्यूहतः पूर्वत्रिष्टुबुत्तरो बाईतत्रैष्टुभरच्चेपदिश्यते आ
पस्साविनात्रिष्टुप्षनातावोपदिश्यतिःआयमावेनाप्ररुहत्र तस्येतित्रिष्टुर्बौतगन्धतरत्रैष्टुभनागतरत्कप
दिश्यते तावधंतावनुष्टुप्पूमहासतोमुखेवदामहासतोमुखेतिविराट्पूर्वत्रिष्टुबुच्यते तावधंतावनुष्टुमिति
प्रमार्थ्योऽनुष्टुपूर्वस्त्रिष्टुबुत्तरश्चानुष्टुभत्रैष्टुभरक्तपदिश्यते जागतस्येदाश्रमोमगाथः त्रिष्टुबुत्तरः अप्रदश्वर्ण
महतेववस्पेवइतिप्रगाथो जागतत्रैष्टुभरत्युच्यते उत्तरस्त्रैष्टुभत्वस्माज्जागचतरदुच्यते हृदं नेघोवृषभाय रम
महतेववस्पेवइतिप्रगाथोः जागतत्रैष्टुभरत्युच्यते उत्तरस्त्रैष्टुभत्वस्माज्जागतरच्यते हृदं नेघोवृषभाय १८८
स्वराजइतित्रिष्टुवेजगदत्वरत्रैष्टुभमागतरच्यते वर्गः॥ व्यपेतानवपदो हूंस भगानेमिवस्तोग्रमेता
स्वराजइतित्रिष्टुवेजगदत्वरत्रैष्टुभमागतरच्यते

नराह्वोद्विर्वर्शोभितयापूर्वेजागतस्त्रैष्टुभरच्यते स्मादुत्तरः यवदुवीन्द्र देवगोपाइतित्रैष्टुभजागतरत्कव्यतेस्त
द्वाराजेतिवसन्तौ साद्याराजासत्यातेः मुधुदज्ञनरतित्रैष्टुभजागरत्कतौव्यते वमात्यपारेरजसोजागतोत्रि
ष्टुबुत्तरो त्वमस्यपारेरजसोव्योम्नीतीमौ प्रगाथौनावातौ त्रिष्टुबुत्तरोस्मृतौ सव्यंजनस्सानुस्वारः शुद्धो
वापिस्वरोत्तरं सह्यव्यंजनोपिवासानुस्वारोपिवाशुद्धोपिवास्वरः अक्षरमिन्यच्यते व्यंजनान्यकाक्षस्येवस्व
रस्याव्यंजनान्यारस्येवस्वरस्यांगंभवंति अन्यवतुपूर्वभाक् अन्यवनुव्यंजनपूर्वमक्षरंभजते॥----
----तत्तः विसर्जनीयानुस्वारौ भेजेतेपूर्वमक्षरं॥ स्वरष्टुभिन्योरवसामद्धोमन्त्राक्षानुरंपंप्चंवरानः
सोमसव्येतुवाचांसामासिसत्पतिः सांयादिश्ववासंयोगादिसुयापूर्वगं॥तस्यआनामध्यमो अस्या अः॥
यस्मन्मद्रिवः सहृत्कम्पःमरुन्त्रहव्यं स्वेविरंतदामीत सुर्वनरोगुसञ्चहवंरुनलंतंभवतिनूदेवासोन
त्विःकर्तनानोभूत लघुहस्वंनवेशयीगाजत्तराः अनुस्वारश्चाद्भस्वमक्षरंलघूसंयुक्तंभवतियमाईच्य

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

१८

नोयवपावर्षाननिमिषतिसुरणो द्विवेदिवे। किमविशेषेण। नेत्यस्मात्संयोगपरो गुरुत्तरो भवति। ह्रस्वो निदो मित्रता ह्रा
स्त्रिसोमोत्रपंसुतः संयोगं विद्याद्व्यंजनसंयोगं संयोगविद्या।
वद्याताच्चनुस्वाभ्यपदितस्मादुत्तरो न भवति। अस्त्रिसो... गुरु दीर्घो। दीर्घं गुरु भवति। आ। सा ई ऊ ए ऐ ओ औ। सिद्धेष्व
तापथाच्चाद्वारथंपचारदंश्रेष्ठं न्यन्योतिनगादर गुरु दीर्घो। दीर्घं गुरु भवति। आ। सा ई ऊ ए ऐ। गुरुसि स्वस्य
गरीयस्तुपदि सव्यंजनं भवेत्। गरीयस्तु गुरुतरं तु विद्यात्। दीर्घं सव्यंजनं संयो
च्छ्रः। एतद्विषये संज्ञा पुनरुच्यते लघुस व्यंजनं ह्रस्वा। ह्रस्वसव्यंजनं लघु वि
सस्तुष्याकलशे विविता। तेते देवा नाकामहत्सुद्रवा सुष्टुतीहुवे लघीयो व्यंजनादृते। का। अव्यंजनविवर्जितो ह्रस्वो भ
द्यावाकुकक्रियया। ननिमिषतिसुरणो द्विवेदिवे लघीयो व्यंजनादृते। का। अव्यंजनविवर्जितो ह्रस्वो
वति। आ। अ। इ। उ। ऋ इति वर्गः। ४ छंदस्तु रीवेला समानसंख्यापादं छंदसोन्यस्य भवेत्तु वो। ए। पादवत्तु रीयं भ
तिस्वसा तावंत्यएतादृतराभवं ति। कस्य छंदसः। केन छंदसा लघु कामस्य लं वति इति विचारणीयं। तत एल
तिस्वसां तावंत्यएतादृतरा भवंति। कस्य छंदसा। केन छंदसा सह कामस्य भवति इति विचारणीयं। तत ... छंद १८
रद्दत्युच्यते। छंदस्तु रीये ति। छंदसः अरात्मा वडुर्छेन भागेन गायत्र्यादिसमानसंख्यान्यस्यांछि छंद

सः। कस्य वा भवंति आसां पुस्त्रिदां पादवत्तुरीयं भवति। तान्यदृतादृततरागादक्षो भवंति। तथा वोर्क शहस्यो सप्त
सः कस्य वा भवंति आसा तु स्त्रिदां पादवत्तुरीयं भवति। तान्यद्यतादृतरा गायत्र्यो भवंति। तथा वोर्त शहस्यो सप्त
सप्तगाय स्थायद्वलु स्त्रिष्टो भवंति। यदि हां हूं यथा तु मितिरि आश्वाभिः सप्तभिः। यस्तु स्त्रिष्टो भवंति एवं सर्वेषां
छंदसामन्यो न्यस्य वतुर्छेन भागेन संपद्भवति द्वाभ्यामवस्येत्रिपदास्तु पूर्वपादेन पश्चाच्चविद्न्यथै
नत्। त्रिपदास्तु सत्तु द्वाभ्यां पादाभ्यां पूर्वमवस्येत्। अवसानं कुर्यात्। पश्चात्पादेनास्त्रिमोलेपुरोहि
तमितिपथाध्वविदन्यथा। पूर्वपादेन पश्चाद्वाभ्यां। इतेरिवतेद्धकमस्तुव्यां अछिद्रस्य दक्षवतस्तु पूर्ता
स्य दक्षव्रतः मध्ये वसानं तु वतुष्पदा नां त्रिभिस्त्रमस्ते स्वरौप त्वौ। वतुष्पदानामवांतु मध्ये वसानं तु भव
ति। पथागायंति त्वागा वत्रिणइति। त्रिभिरमध्येवसानं भवति पादेनोत्तरां। एतं तास मिद्रास्य दुष्टु मिति
। पयोवीत्रिभिरवसानं। पादेन पर्वं। अषीवत्रसप्ततिवसप्तवेति पडङ्गा। द्विराद्वाभ्यां। ततउत्तरेण। त्रिभि
:परैर्वा विपरीतमेतत्। पङ्क्तीं पंवदाक्षिन्यच्छः। द्विराद्वाभ्यां द्वाभ्यामवस्येत्। ततउत्तरेणावस्येत्।

Indira Gandhi National Centre for the Arts

यथास्त्रयंवक्रमिषणाभूपस्येतिपूर्वद्वाभ्यां। नकिष्टकर्मणानशदिति। एतद्विपरीतं। त्रिभिः पूर्वः द्वा
भ्यामुत्तरं। पथ्यानकिर्देवामिनीमसीति द्विरा स्त्रिरोवापरतश्चतुर्भिः स्यात्वहुदानामवमाना मे
१९१ ततः द्वाभ्यां द्वाभ्यां वा त्रिभिस्त्रिभिर्वा वस्येता। विश्वान्देवा न्हवामहे स्मिन्यत्ते सानाः समुति। मत्रयः परिव
स्वजइति। अथवापरतश्चतुर्भिखस्येता। द्वाभ्यां पूर्वं। निष्कयाद्वोन्हणावतइति एवं त्रिविधमवसानं
त्रिभिस्तुर्वेपूततउत्तरं स्याद्विरा स्त्रिरोवापदिवासमस्तपदानामवानुपूर्वमवसानत्रिभिः पादौ स्या
ता। तस्मादुत्तरं द्विराः तस्माद्वतश्चाद्विराएवाः तुम्युमामातमक्रिमिरितित्रिरोवापूर्वमवसानं स्यात्ता।
परं चतुर्भिः परतश्चतुर्भिरिह्वान्तेति। नहिवांवव्रुपामहइति। यदितासमस्तं पवामिरुत्तरमवसानं स्या
ताययाप्रोष्ठस्मे पुरोरथमिति द्वाभ्यां पुरस्त्रपदावसानं। सकपदानामवां द्वाभ्यां पादाभ्यां पूर्वमवसा एन
नं स्याता। ययाप्रोष्ठस्मे पुरोरथमिति द्वाभ्यां चमध्ये स्तपदामवं। द्वाभ्यां पादाभ्यां पूर्वं नसुधिधानः अस्त्र १९१

अग्निमीलिदतेवि
पदासुआद्यंतयोस्त्रिभिर्भवतिपथासहिराद्धेनमारुतंतत्त्वविश्वागिरिति विश्वान्देवान्हवामहइसद्वपोनिर्कसुमान
वगापंचेतमखीविति। अयंवक्रनकिर्देवामिनीमसि द्वाभ्यां पादेन द्वाभ्यां
हिवांपोषुनाईस्वतान्सवोनिदर्शन। एतापथाक्रमं पुरान्नादेवनिदर्शिताः द्वाभ्यामवस्यतुराः। ततः पानि
वतवन्थंपंचपदाः। त्रिः। अव्यन्हेनातिनाधारीनतीयः पोलनाद्वरः। सेपंपंचपदास्त्रिर्विंशेयान्अव्यु
देनपुनर्द्वाभ्यां। यथानवन्थंनर्यन्नोपदृह्वो। ति। एतस्यामवसानं। अस्यास्तृतीयः पादघोलनाद्वरा व
र्वमवसानं। परं द्वाभ्यां। यथातवस्यादिष्टेमिहनातिनाकरी। अस्यास्तृतीयः पाद घोलनाद्वरा चतुर्भिस्तुपरं द्वाभ्यां
नुर्भिस्त्रत्रएकेनाग्नेतमाघेतत्तुभिः पूर्वमवसानं ततः। यथाग्नेतमद्येति चतुर्भिस्तुपरं द्वाभ्यां
तवस्वादिष्टात छंद्योः। चतुर्भिः पूर्वमवसानं। परं द्वाभ्यां। मधातवस्वः दिष्टेति। तछंदोराधाप्राम
हइति भरद्वाजायतद्वदरधी-क्षादतोरिव। एतामुनव्यवस्यंतित्येके द्वादशाकादिषुाम

Indira Gandhi National
Centre for the Arts

रद्वाजाया वसुदाता तच्च च्छंदैर्देवहितं। अधीन्वत्रा वृक्षाश्रित्। वृते रिवते। द्वादशाकादिष्वेता
सुरुक्मेन व्यवस्यति। अंतरा वसानेन कुर्यंति भरद्वाजाय। भरद्वाजाया वसुदा तद्धिता धि
नुवा। तच्च च्छंदैर्देवहितं शुक्रमुच्चरत्। पश्येम। अधीन्त्वत्र सप्तति वसप्तव। सद्यो दिदिष्टु।
वृकश्चिमे। अभिपित्वे अररणुर्गो। इते रिवते वृकमस्तु सरव्यी। अछिद्रस्य॥ वर्गः॥ सर्वा
भूतानि मनो गातिश्च स्पर्शाश्च गंधाश्च रसाश्च सर्वे शब्दाश्च रूपाणि च सर्वमेतत् त्रिष्टु
प्गत्यो समुपैति भक्त्या। सर्वाणि भूतानि मनश्च गतिश्च समुपगछतीति॥ गुर्वक्षरा
णां गुरुवृत्ति सर्वं गुर्वक्षरं त्रिष्टुभमेव विद्यात्। त्रैष्टुभमेव भवति। यत्किंचि स्थावरं
जंगमं गुरुवृत्ति तत्सर्वं गुर्वक्षरमेव समुपगछति। किं पुनर्गुर्वक्षरं त्रैष्टुभं॥ लघ्वक्षरा
णां लघुवृत्ति सर्वं लघ्वक्षरं जागतमेव विद्यात्॥ यत्किंचित्स्थावरं जंगमं लघुवृत्ति तत्स १९२

र्वं लघ्वक्षरमेव विद्यात्। किं पुनस्तल्लघ्वक्षरमेव जागतं॥ यच्छंदसां वेद विशेषमेतं भू
तानि च त्रैष्टुभजागतानि। सर्वाणि रूपाणि च भक्तितो यः स्वर्गं जयत्येभिरथामृत
त्वं स्वर्गं जयत्येभिरथामृतत्वं स्वच्छश्चायं श्लोकः द्विरभ्यासोऽध्यायपरिसमाप्त्यर्थः॥
॥इति पार्षदव्याख्या समाप्ता॥ ॥ ० ॥ शुभमस्तु॥ ॥ ० ॥ ॥ ॥

Indira Gandhi National Centre for the Arts